Engelbert Kirschbaum

AZ APOSTOL-FEJEDELMEK SÍRJAI

Szent Péter
és
Szent Pál
Rómában

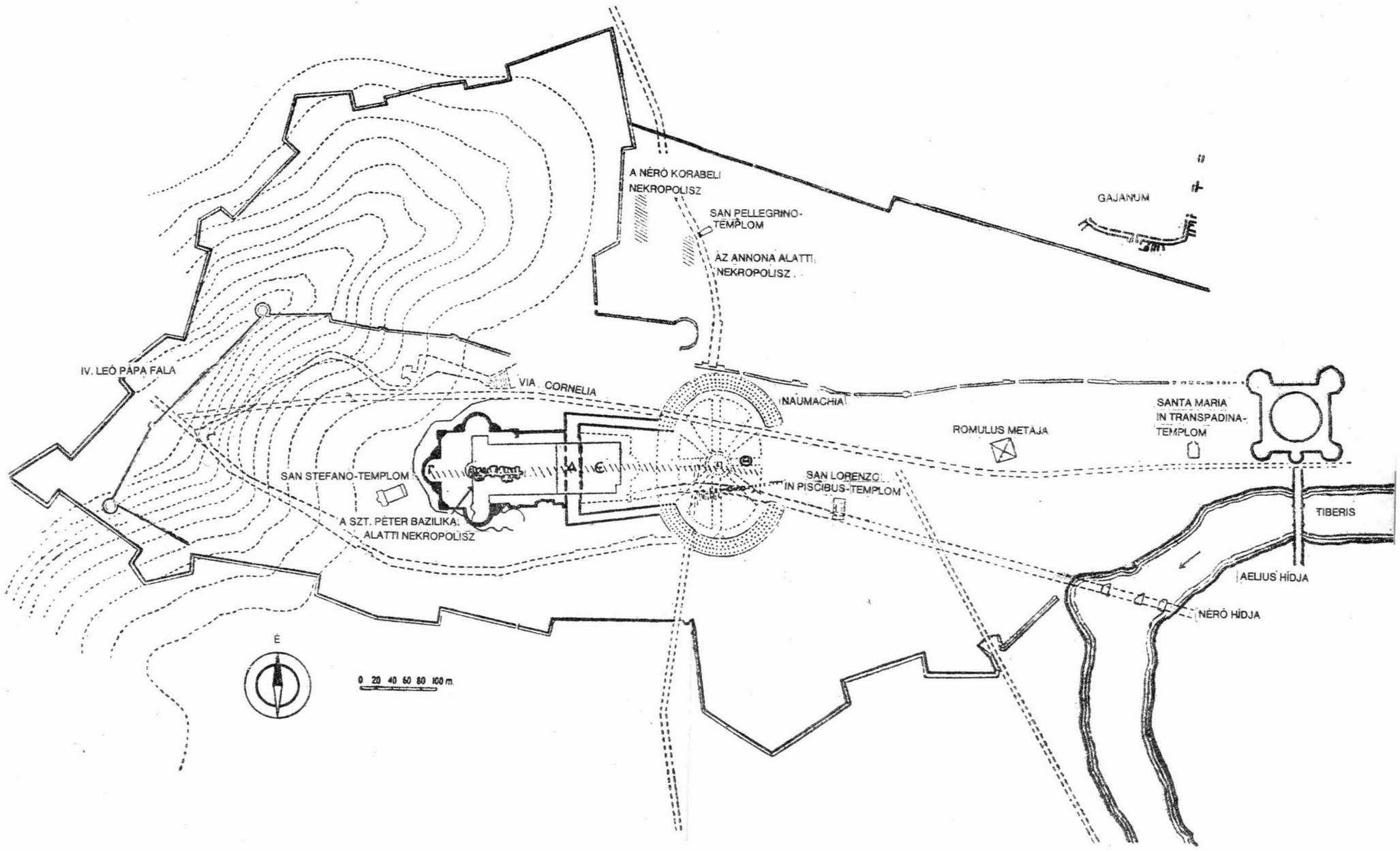
A NÉRÓ KORABELI NEKROPOLISZ
SAN PELLEGRINO-TEMPLOM
AZ ANNONA ALATTI NEKROPOLISZ
GAJANUM
IV. LEÓ PÁPA FALA
VIA CORNELIA
NAUMACHIA
ROMULUS METÁJA
SANTA MARIA IN TRANSPADINA-TEMPLOM
SAN STEFANO-TEMPLOM
SAN LORENZO IN PISCIBUS-TEMPLOM
A SZT. PÉTER BAZILIKA ALATTI NEKROPOLISZ
TIBERIS
AELIUS HÍDJA
NÉRÓ HÍDJA
É
0 20 40 60 80 100 m

ENGELBERT KIRSCHBAUM SJ

AZ APOSTOLFEJEDELMEK SÍRJAI

(Szent Péter és Szent Pál Rómában)

ENGELBERT KIRSCHBAUM SJ

AZ APOSTOLFEJEDELMEK SÍRJAI

(SZENT PÉTER ÉS SZENT PÁL RÓMÁBAN)

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1987

AZ EREDETI MŰ CÍME:
ENGELBERT KIRSCHBAUM SJ: **DIE GRÄBER DER APOSTELFÜRSTEN**
ST. PETER UND ST. PAUL IN ROM
MIT EINEM NACHTRAGSKAPITEL VON
ERNST DASSMANN
IMPRIMATUR: DR. BULANG ÁLT. HELYNÖK. BAUTZEN, 1973. NOV. 23.

A MAGYAR FORDÍTÁS A LIPCSEI ST BENNO KIADÓNÁL A FRANKFURTI SOCIETÄT DRUCKEREI GMBH ENGEDÉLYÉVEL KIADOTT, SZÖVEGBŐL KÉSZÜLT.

FORDÍTOTTA:

DR. TŰZKŐ LAJOS

A FORDÍTÁST AZ EREDETIVEL ÖSSZEVETETTE,
A JEGYZETEKET VÁLOGATTA ÉS FORDÍTOTTA DR. DIÓS ISTVÁN

Minden jog fenntartva,
beleértve a bárminemű eljárással való
sokszorosítás jogát is

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ 7
Előszó a harmadik kiadáshoz 11
Az ábrákhoz 12
I. A Szent Péter bazilika alatti nekropolisz 13
Néró cirkusza 14
A pogány nekropolisz 18
Keresztények a pogányok között 26
Helyrajz és időrend 35
II. Péter sírját keresve 43
Konstantin „Királyi háza" 45
Gaius tropaionja 57
A tropaion alatti sír 75
III. A kritikusok bírálata 88
A terep 90
A legrégibb sírok és az m^1 kis fal 96
A tropaion 106
Apostoli utódlás és Péter sírja 109
IV. „És dicsőséges lesz a nyugvóhelye" 115
Nérótól Anicetus pápáig 116
Anicetustól Konstantinig 134
Konstantin műve 140
Nagy Szent Gergely confessiója 152
V. A Népek Apostolának sírja 161
Az 1823. júliusi tűzvész 161
Az ostiai út melletti nekropolisz 165
Konstantin császár Pál-temploma és az apostol-memória 172
A három császár nagy bazilikája 180
I. Gergelytől XVI. Gergelyig 184

VI. Az apostolfejedelmek csontjai 190
Péter és Pál a Via Appián..... 191
Két ereklye-oltár..... 195
Két fej a Lateráni bazilika cibóriumában 199
Az Apostolok testének megosztása 201

VII. Valóban benne van Péter? 207
Egy elkésett felfedezés 207
Margherita Guarducci bizonyítási eljárása 215
E. Kirschbaum kételyei 221
Csontleletek és ereklye-tisztelet 226

Időrendi tábla 230

ELŐSZÓ

A Péter-templom confessiója alatti ásatásokat nem azért indították el, mintha kételyek támadtak volna az ősrégi hagyomány felől, amely itt, és csak itt tiszteli Péter apostolfejedelem sírját. Nem volt rá ok, mert sohasem közöltek olyan bizonyítékot, amelyik indokolta volna az ilyenféle kételyt. Ha mindeddig egyetlen pápa sem merte magát rászánni, hogy ezen a helyen ásatásokat végeztessen, ennek oka nem az attól való félelem volt, hogy semmit sem találnak ott, hanem abból a tiszteletből fakadt, amely feltételezte ennek a sírnak a közelségébe vetett szilárd meggyőződést. XII. Pius pápaságának sok reformja közül bizonnyal a legbátrabbak egyike az, hogy szakított ezzel a középkori hagyománnyal. A modern kutatás szelleme nem csupán a levéltárak megsárgult okmányait kedveli, hanem mindinkább nagyra értékeli azoknak az emlékeknek a történeti tanúságát is, amelyeket a régész ásója tár fel. Magának a pápának vallomásából tudjuk: már bíboros államtitkár korában, a Szent Péter bazilika főpapjaként ápolta azt a kívánságot, hogy kutatásokat végeztet mai eszközökkel a Szent Péterben. Amikor aztán mint pápának alkalma adódott, bátran vállalta magára a bizonyára nem könnyű felelősséget, hogy elrendelje a Szent Péter alatti ásatásokat. Akkor kínálkozott erre alkalom, amikor a Szent Péterben folyó munkálatoknak akkori vezetője, msgr. Ludwig Kaas kiterjesztette a Szent Péter kriptájában az úgynevezett „grottában" végzett munkát.

Csak miután a munkálatok első szakaszát, a pogány nekropolisz feltárását lényegében sikerrel végrehajtották, fogtak hozzá a fő feladathoz. A vállalkozás irányítása msgr. Kaas kezében volt; az ő szokatlan szívósságának és ügyességének köszönhető, hogy a vállalkozás, még a háború alatt is, nagyrészt sikerre vezetett. Szaktanácsadók- és munkatársakként álltak mellette a munkálatok különösen kényes részénél a Szent Péter építészmérnökei, Pietro Enrico Galeazzi gróf és Giuseppe Nicolosi professzor, tudományos-régészeti

oldalon pedig a Keresztény Régészet Pápai Intézetének egész sor professzora, e sorok írója kívül Bruno M. Apollonj-Ghetti, Antonio Ferrua SJ professzorok, és a keresztény régészet ismert mestere, Enrico Josi. E nehéz és felelősséggel teljes munkák eredményét az utóbb megnevezett kutatók két fólió kötetben rögzítették, és 1951. december 19-én át is nyújthatták megbízójuknak, XII. Pius pápának.

Ebben a tudósításban az ásatásoknak csak utolsó részét, nevezetesen a Szent Péter confessiója alattiakat írták le. Az egész nekropolisz nyilvánosságra hozatala még hátra van. A vizsgálatokat sem szabad még egyáltalán lezártnak tekinteni. 1953-ban M. Guarducci professzort megbízták az epigráfiai anyag feldolgozásával, A. Prandi professzort pedig megfelelő helyrajzi vizsgálatok végett rendelték melléje. Ahol az első ásatás 1950-ben abbamaradt, ott nagyvonalú szabadsággal lehetett tovább kutatni, bár éppen azon a helyen különös gondosságot igénylő körülményekkel kellett számolni. Az eredmény az első ásatás legtöbb eredményének újólagos és elmélyült megerősítése. A tropaion alakjának és 160 körülire keltezésének, a P jelzésű sírudvar keresztény jellegének, a különféle környező mauzóleumok időrendi egymásutánjának a megállapítása is Prandi nevéhez fűződik.

A tudományos világ élénken és nagyon különbözőképpen érdeklődött ásatásaink iránt. A munka különleges nehézségét és jelentőségét a legtöbb esetben elismerték ugyan, a közölt eredményt azonban nem fogadták ilyen egyöntetűen. A vélemények eltérők az ásatás elért és feltételezett eredményeinek csaknem teljes elfogadásától a teljes elutasításáig, legalábbis legfontosabb eredményét, Péter sírjának a meglelését illetően.

Egyáltalán nem szabad rajta annyira csodálkozni, mint ahogy első pillantásra tűnhet, és bizonyára alig kezdhetünk valamit a felekezeti elfogultsággal. Az apostol sírjának felfedezése ugyanis nem egy anyagi valóságában megmaradt sír feltárását jelenti, amely – például felirattal – Péter sírjának tanúsítaná magát, hanem nehéz, közvetett bizonyítást ad annak érdekében, hogy egy bizonyos, pontosan körülírt sírhelynek kell az apostol sírjának lennie. Ez persze az apostol ős-sírjára vonatkozik. A közvetett bizonyítékok ugyanis olyan világosak és olyannyira számosak, hogy valódi történeti bizonyosságról beszélhetünk. Világos azonban az is, hogy a dolgok ilyetén állása mellett több-kevesebb jogosultsággal kételyek támadhatnak, s felmerülhet a másként értelmezés lehetősége is. Annál inkább fennáll ez, mivel a legtöbb bírálónak nem volt alkalma arra, hogy az

ásatásokat legbensőbb magvukban személyesen tanulmányozzák a helyszínen, pedig az a tárgyilagos kritika számára bizonyára szükséges lenne. Csak a minden részletben való teljes jártasság teszi lehetővé esetünkben az ítélkezést.

Ebből adódik ennek a könyvnek különleges célja. Először a német nyelvterület elé kell tárni az eredményeket, mégpedig olyan formában, hogy a szaktársak nagyon is szűk körén túlmenően az érdeklődők szélesebb köre számára is hozzáférhetővé váljék. Egyúttal pedig a bírálatot is szóhoz kell juttatni. Ebben az immár hatéves „erjedési folyamatban" sok hasznosat írtak a problémánkkal kapcsolatosan. Mindezt tekintetbe kell vennünk. Az ásatásokról szóló tudósítás társszerzőjének is hat év távlatából új fényben látszik már egyik vagy másik dolog. Korrigálnia kell önmagát. A kritika fényében kitűnt, hol található az ásatás közlésében alkalom a félreértésekre. Ezeket a helyeket tisztázottabban kell hát kiemelnünk, mások ezért háttérbe szorulhatnak. Végezetül a kritikusoknak is válaszolnunk kell, főként helytelen kifogásaikra. Érdemes hát új bemutatásra gondolni, sőt az szükséges is, ha a kritika által gyakran meghamisított képet nem akarjuk jogtalanul elfogadni a történeti igazság kárára.

Ennek a könyvnek sokoldalú célja, az olvasók széles köre, új ismeretek beépítése, vita a szakkritikával, olyan ellentéteket tartalmaz, amelyeket fáradság nélkül nem lehet legyűrni. Ábrázolásunk stílusán ezért, amennyire lehetséges volt, lazítottunk, és a szakszerű fejtegetések nagy részét átvittük a jegyzetekbe. Ugyanennek a célnak, a némileg merev szöveg könnyebb olvashatóságának felel meg az ásatások eredményeinek a felosztása az ásatások bemutatásába, és az ekként nyert fejlődéstörténetek leírása.

Az ábrázolás szükségszerűen az időrendre nyúlik vissza, és egyben töredékes. A leírás viszont az időrend mellett összegező. Mindkét rész persze ugyanazzal az anyaggal foglalkozik. Az ismétlések ennélfogva elkerülhetetlenek. Leginkább így véltük hát elérhetőnek, hogy olvasóinkban az egészről hiteles kép kialakulását, és személyes ítéletalkotást tegyünk lehetővé. Ugyanebből az okból az ábrázolás során a bírálókra irányuló kritikát, legfontosabb pontjait tekintve, külön fejezetben foglaltuk össze.

A Szent Péter sírjáról szóló vitákban is gyakran előtűnik az apostol ereklyéire irányuló kérdés. Az ásatásokról közölt tudósítás ezen a ponton tudatosan nagyon tartózkodó. A régészet emlékekkel foglalkozik, nem csontokkal, az utóbbira nem illetékes. Tény viszont, hogy csontokat találtunk ott; azt a kérdést pedig, hogy Szent Péter

ereklyének lehet-e őket tekinteni, jogosultnak éreztük. Ezért illesztettünk be az apostolfejedelmek csontjainak történetéről szóló egész fejezetet. Mindkét apostol csontjait ugyanis többnyire együtt említik. Következetesnek tűnt tehát, hogy a relikviák történetéhez hozzáfűzzünk egy tanulmányt Szent Pál sírjáról előzményül és megokolásként. Bár a Szent Pál sírján végzendő újabb ásatás nékül a Szent Péterhez való viszonyáról csak keveset mondhatunk, mégis éppen a Szent Péter alatti ásatások nyújtanak összehasonlítási lehetőséget a Via Ostiensén lévő Pál-bazilikával, s ezek ideiglenes állásfoglalásra csalogatnak.

Az előszó záradéka az őszinte köszönet szava legyen mindazokhoz, akik közreműködtek ennek a könyvnek a létrejöttében. Szóljon először a köszönetünk a Szent Péter munkásai vezetőjének, monsignore Primo Principi őexcellenciájának, aki nagyvonalúan megengedte az ásatásokról szóló közlés rajzainak és fényképeinek felhasználását. Különleges köszönet illesse a kiadót, Heinrich Scheffler barátomat is, aki ösztönzött ennek a könyvnek a megírására, és aki a szokásost felülmúló mértékű segítséggel és tanácsaival állt mellém. Szívbeli köszönet továbbá mindazoknak a meg nem nevezett barátaimnak, akik sokféleképpen támogattak ebben a munkámban.

Bár hozzájárulna egy kissé az apostolfejedelmek sírjairól szóló eme tanulmány a római kereszténység nálunk is olyannyira szeretett alapítóinak a tiszteletéhez!

Róma, 1957. augusztus 15./1959. június 29.

E. Kirschbaum

ELŐSZÓ A HARMADIK KIADÁSHOZ

1970. március 28-án súlyos betegség után elhunyt P. Engelbert Kirschbaum SJ, túlságosan korán ahhoz, hogy „Az apostolfejedelmek sírjai" szükségessé vált harmadik kiadásáról gondoskodhatott volna. Így hát a könyv szövege, csekély sajtóhibajavításoktól eltekintve, változatlan formában jelenik meg, azokban a részeiben is, amelyekben az 1959 (második kiadás megjelenésének éve) utáni régészeti munkák a fejtegetést meghaladottá és kiegészítésre szorulóvá tették. Hogy ne kelljen P. Kirschbaum szövegéhez nyúlni, ezeket a kiegészítéseket egy utólagos fejezetben tárgyaltuk.

Köszönetet mondok dr. Friedrich Kempf SJ professzor úrnak, P. Kirschbaum tudományos hagyatéka kezelőjének, és Heinrich Scheffler kiadónak azért, hogy rám bízták ennek az új kiadásnak az előkészítését. Helmuth Hofer úr segített a jegyzetek átvizsgálásában. A 24 a) és 24 b) táblaképet a római Rev. Fabbrica di San Pietro bocsátotta barátian a rendelkezésemre.

Bonn, 1974 nyarán

E. Dassmann

AZ ÁBRÁKHOZ

A kiadó kötelességének érzi, hogy a maga részéről is köszönetet mondjon a Szent Péter építészeti hivatalának és vezetőjének, msgr. Primo Principi őexcellenciájának számos ábra felhasználásának szíves engedélyezéséért.

Amennyiben az ásatásokról szóló tudósításból *(Esplorazioni sotto la Confessione di San Pietro in Vaticano*, Città del Vaticano, 1951) való rajzokat használtunk fel, az ábráknál közöltük a számot és a hozzáfűzött „E" jelölést. E könyv számára a rajzokat csaknem kivétel nélkül még egyszer megvizsgáltuk és kiegészítettük.

Az 55. és 56. sz. két szöveg közti ábrát a Josef Habbel Verlag, Regensburg engedélyének köszönjük, M. Guarducci professzornő „Hier ist Petrus" c. munkájából.

Az előzéklapokon levő három alaprajz a következőket ábrázolja:

A ábra: a Vatikán

B ábra: a Q és P sírudvar alaprajza a határoló mauzóleumokkal

C ábra: a Szent Péter confessio-építményének (nyugat–keleti) metszete.

Azért közöltük mindezt ezen a helyen, hogy az olvasónak megkönnyítsük a sajnos elkerülhetetlen gyakori lapozgatást és keresgélést.

A kötés vésetén a két apostolfejedelem fejét látjuk egy negyedik századbeli aranyüveg nyomán. A borítólap ugyanezt az ábrázolást mutatja szabad grafikus változatban egy ószláv ikon alapján, amelyet az apostoloknak a Szent Péter bazilikában tartott ünnepén ki szoktak függeszteni a palliumfülke elé.

I

A SZENT PÉTER BAZILIKA ALATTI NEKROPOLISZ

A Vatikán mai területe csak egy kis része annak a körzetnek, amelyet a régi rómaiak *Vaticanum*-nak neveztek. A Tiberis jobb partján a Monte Mariotól a Gianicolóig terjedt, és átfogta a *Mons Vaticanus*t, a vatikáni dombot, a *Vallis Vaticanát*, a vatikáni völgyet, és a *Campus Vaticanus*t, a Vatikán mezejét, a „prati" tágas lapályait. A Vatikánt az ókorban ismerték sok téglaégetőjéről, híres volt savanyú boráról,[1] és közismert volt néhány épülete is. Ott volt a Naumachia, vagyis a vízijátékok tartására szolgáló létesítmény,[2] *A ábra* a Tiberis közelében egy lóversenytér-féle, amit Caliguláról *Gaianum*nak neveztek, attól délre Hadrianus császár síremléke, a mai Szent Péter-templom közelében pedig a *Phrygianum*, Kübele istennő szentélye. A Gianicolónak a Tiberis felé eső oldalán voltak Néró kertjei, amelyek Agrippinától, Caligula anyjától származtak, a híres cirkusszal, hozzá tartozott a Szent Péter tér híres obeliszkja. Mindezekről sokat írtak, valójában mégis keveset tudunk róluk. Néró kertjeinek a helyéből például jelentős következtetéseket vontak le, pontos kiterjedésüket, határaikat azonban nem ismerjük. A helyből, ahol az obeliszk egykor állott, mielőtt V. Sixtus a mai helyére vitette, következtettek a cirkusz helyére, a cirkuszt azonban sohasem találták azon a helyen. Ezért tehát csak szűkszavúan szólunk ezekről a dolgokról, és az adott tényekhez ragaszkodunk.

---

[1] Ennek klasszikus bizonyítékát lásd J. Toynbee/J. Perkins: *The Shrine of St. Peter and the Vatican Excavations*. London-New York-Toronto 1956. 17. o. 1. jegyzetben.

[2] B. M. Apollonj-Ghetti, A. Ferrua, E. Josi, E. Kirschbaum: *Esplorazioni sotto la Confessione di San Pietro in Vaticano eseguite negli anni 1940—1949*. 1. köt. Città del Vaticano 1951. — Toynbee/Perkins. 3—23. — Anzeiger für die Altertumswissenschaft 10 (A. Wotschitzky: *Forschungsbericht, Topographie von Rom)* 1957. 17—19.

Néró cirkusza

1940. június 27-én az első római vértanúk ünnepét ültük, akik Néró üldözése során, részben az ezáltal tragikusan hírhedtté vált cirkuszban tettek tanúságot Krisztusról. Az ásatások még nem kezdődtek meg. Eddig csak azzal kísérleteztek, hogy a Szent Péter túlságosan szűkké vált altemploma számára új teret nyerjenek. A munkálatokat szemléltem, amint ennek a célnak az érdekében áttörtek egy falat, amely mögött terjeszkedési lehetőségeket sejtettek. Eközben feltárult egy széles fal, amelyet nyilvánvalóan valamikor régebben húztak fel, most pedig csaknem közvetlenül a grotta padozata alatt végződött. Közelebbi megvizsgálásakor könnyen fel lehetett ismerni az ókori falazatot. Szokatlan, több mint két méteres vastagsága arról tanúskodott, hogy valami hatalmas építményhez tartozott. Akkoriban az volt az általánosan uralkodó tudományos meggyőződés, hogy a Konstantin-féle bazilika mindkét déli oldalhajóját Néró cirkuszának északi részén emelték. Vajon Néró régóta keresett cirkuszát találtuk-e meg hát? Elfogódottan léptem át a falon, és jutottam be a körzetébe, éppen azoknak a keresztény hősöknek az ünnepén, akik benne véreztek el. – Ez a romantikusan jámbor elképzelés sajnos csakhamar szertefoszlott, mert ami megmutatkozott, nem Néró fala volt, hanem Konstantin bazilikájának egy darabja.

31. kép

Néró cirkuszáról már sokat írtak, felvázolták, és pontos rekonstrukciók is készültek róla, bár semmit sem tudtak a formájáról, a külsejéről. Valamivel, bár nem sokkal jobbnak tűnt elképzelésünk a helyéről. Egy régi hagyomány szerint a Konstantin-féle épületet részben a szétrombolt cirkusz fölé emelték. Ez a hagyomány részben abból a tényből fakad, hogy az obeliszk, amely ma a Szent Péter teret ékesíti, V. Sixtus idejéig a bazilika déli fala mellett állott. Rá vonatkozhat Plinius közlése, aki egy cirkuszban levő obeliszkot említi, amelyet Gajus és Néró állított fel Aggrippina kertjeiben.[3] Hogy valóban a vatikáni obeliszkot érti rajta, aligha lehet kétségbe vonni. Kevésbé bizonyosnak tűnik számunkra – iszonyatos súlya miatt – az az állítás, hogy az obeliszk még eredeti helyén, a cirkusz „spiná"-ján állott. A sok obeliszk ugyanis, amelyeket a rómaiak állítottak, azt mutatják, hogy fölállításukkal könnyebben boldogultak, mint V. Sixtus építészei. Egy obeliszk felemelése semmiképpen sem kicsiség, és szívesen hajlunk annak

[3] „Tertius obeliscus est Romae in Vaticano Gai et Neronis principum circo..." Plinius: *Nat. hist.* 36, 11. Kiadta Teubner 1897.

feltételezésére, hogy a vatikáni obeliszk V. Sixtus beavatkozása előtt még eredeti helyén állott. Újabban Toynbee és Perkins azzal az okos javaslattal állt elő, hogy Plinius közlését ne szó szerint vegyük, hanem tágabb értelemben. E szerint az „in circo"-t így kell fordítani: „a cirkusz közelében".

Konstantin bazilikájának és Néró cirkuszának az összefüggésére irányuló elképzelés számára döntőbbek lettek azok a leletek, amelyekhez a XVIII. század kezdetén jutottak, amikor lebontották a régi bazilika keleti részét, hogy teret nyerjenek az új épület megtoldásához. Az munkálatokról szóló hivatalos közlemény szerzője, Giacomo Grimaldi, aki egyébként igen lelkiismeretes megfigyelő volt, a cirkusz feltárt elemeit elválaszthatatlanul összekeverte saját véleményeivel és rekonstrukcióival.[4] Az ő adatai lettek a kiindulópontjai azoknak a különféle rekonstrukciós kísérleteknek, amelyekben minden különbözőségük ellenére is közös az, hogy a bazilika déli falai a cirkusz északi falain nyugodtak.

A kérdéses falazatnak ásatásaink során első ízben végzett pontos vizsgálata teljesen negatív volt. Konstantini falakról van ugyanis szó, amelyek egyöntetűen növekedtek fel az alapjuktól. Alsó részükön csupán téglából állnak, a mauzóleum szintjétől körülbelül egy méterre viszont a fal elkeskenyedik, és a tégla tufával váltakozva folytatódik. Ez a kettős faltechnika az alapja Grimaldi téves értelmezésének; ő ugyanis azt hitte, hogy az alsó részen a cirkusz, felül

---

[4] A cirkusz és a bazilika összefüggésének elképzelése már Grimaldi előtt is igazolható. Grimaldi erre vonatkozó helye így hangzik: „Dum fundaretur haec altera pars Templi, inspectum est circi longitudinem fuisse pedum 540, qui sunt palmi 720; latitudinem pedum 372 semis, qui sunt palmi 230. Incipiebat ab infimis gradibus Basilicae, desinebat ubi nunc est Ecclesiae Sanctae Marthae retro novam absidem ad occasum, Viam Triumphalem, nunc Sancti Spiritus appelatam respiciebat. Obeliscus erat in medio, qui locus nunc est retro Sacellum Sixti IV. brevi demoliendum pro novo ibidem Choro aedificando. Basilicae ejusque atrii pars illa quae ad meridem vergit cum Palatio Archipresbyteri in summo graduum posito fundata erat supra tres memoratos parietes. Ad aedes ipsas Archipresbyteri circa finem, vel caput fuisse docet hodie murus ex quadratis lapidibus fabrefactus ab ea parte in semicirculum vergens. Altis utrinque parietibus cinctus erat, ternis ab una parte super quibus exstabant naves Sanctissimi Crucifixi, et Sancti Andreae, et ternis ab altero in loco, ubi nunc est Coemeterium Campi Sancti. Hi se in longum trahentes lateritii, sustinebant olim arcuatos fornices, in quibus dicta edilia exstabant pro Spectatoribus. Inter utrumque parietem spatium latum pedum 32 semis, qui sunt palmi 42 semis. A capite ad pedes nullum impedimentum, sed ambulationes et curritoria e ruinis ipsis hactenus conspicitur. Horum siquidem parietum postremum in circum respicientem, dum terra fundamenti chori egereretur mensurandum curavi. Altus erat paries ipse ab area pedes 31, qui sunt palmi 41 semis; latus palmis 44 fundatus pl. 30." Idézi Ph. Bonanni: *Numismata Summorum Pontificorum templi Vaticani fabricam indicantia.* Roma, 1700. 17. o.

pedig a bazilika falát látja. Grimaldi után azonban sem a Szent Péter-templom sekrestyéjének munkálatai alkalmával, sem pedig msgr. Anton de Waal által a Camposanto Teutonico környékén végeztetett ásatások során nyomát sem lelték Néró cirkuszának.

Két amerikai tudós néhány évvel ezelőtt a legkorszerűbb technikával újból kísérletet tett arra, hogy megállapítsa a cirkusz helyét, de nem értek el sikert. Kis detonációkkal rengéseket idéztek elő, s ezek jellegéből felismerhető, hogy található-e idegen test a föld alatti helyen. Mivel az egész övezetet különböző időkből való falmaradványok és csatornák szövik át, egy „fal" megtalálása természetesen semmit sem jelent. Itt csak az ásó hozhat megoldást. Mindezek után lerögzíthetjük, hogy a mai ásatások negatív eredménye végleges; ez azt jelenti: Néró cirkusza nem ott van, ahol a tudósok mindeddig keresték.

Adódik mégis néhány olyan elem, amely segíthet minket a cirkusz kutatásában. Az ásatások a grotta keleti részén, ott, ahol az új, a Maderna idejében emelt rész kezdődik, föltártak egy mauzóleumot (A) amely a bejárata fölött még őrzi az eredeti birtokosáról szóló feliratot. Ez a szerencsés felfedezés lehetővé teszi annak lerögzítését, hogy a cirkusznak mindezek ellenére a közelben kell rejlenie. A címfelirat ugyanis, márványba vésve, egy bizonyos Popilius Heracla végrendeletéből való záradékot tartalmaz; arra kötelezi az örökösöket, hogy emeljenek neki síremléket „in Vaticano ad circum". A mauzóleum léte nyilvánvaló bizonyítéka annak, hogy az örökösök az örökhagyó kívánságát lényegében teljesítették. Továbbá: nyilvánvalóan nem hozták volna nyilvánosságra egy feliratban, hogy az elhunyt a cirkusz közelében akart temetkezni, ha nem jártak volna el ebben a tekintetben a kívánsága szerint, és a mauzóleum nem „ad circum" volna. Mivel a felirat még *in situ*, vagyis azon a helyen található, ahová eredetileg helyezték el, minden kétségen felül álló helyrajzi értékű: Popilius Heracla mauzóleuma a vatikáni területen belül azon a helyen található, amelyet Néró cirkuszának a közelsége fémjelez. Ez megint csak azt jelenti, hogy a cirkusz a bazilika közvetlen közelében rejlik.

2. ábra

2. kép

Utolsó római tartózkodása alkalmával az időközben elhalálozott kölni általános helynök, David prelátus, aki éveken át a Camposanto Teutonico vezetője volt, rám bizott egy sokáig megőrzött titkot. A Camposanto egyik ablakából az előtte elterülő Via della Sagrestiára mutatva – azzal a megjegyzéssel, hogy soha nem lesz már alkalma a felhasználására – elbeszélte nekem, hogy a földalatti csatornák javítási munkálatai alkalmával látott egy ókori kőfalat, amely enyhén kanyarodott. Felszínre kerültek ez alkalom-

mal márványszobrok maradványai is. David prelátus azzal a meggyőződéssel jegyezte ezt meg, hogy Néró cirkuszának a maradványairól lehet szó. Sajnos nem lett már rá többé lehetőségem, hogy megkérdezzem: melyik oldal felé nyílott az a kerekded formáció.

Davidnak ehhez az emlékéhez járul még az utóbbi évek egy másik megállapítása. A Szent Pétert övező Bernini-féle oszlopsor déli oldalán levő Szent Monica ágostonos kollégium házának építésekor, az alapok kiásása alkalmával olyan nagy falvonulatok kerültek napvilágra, amelyek csak valami hatalmas épülethez tartozhattak. A falak vizsgálata meggyőzött, hogy bizonyosan Néró cirkuszának a falairól van szó, mindenesetre a falak elhelyezése és technikája alapján, téglalapok, s rajtuk csupa hálózatos fal helyezkedett el. Sajnos nem volt lehetőségem arra, hogy ezt a fontos leletet megfelelő vizsgálat alá vethessem.

A két utóbbi elem együttesen kijelölte hát a cirkusz helyét a Camposanto Teutonico és a S. Monica Kollégium között. Ez a hely teljességgel megfelelne Popilius Heracla végrendelete adatának. Csakhogy az obeliszk akkor vagy nem a „spiná"-n állott, vagy már az ókori időkben eltolták onnan, avagy Plinius adatát kell tágabb értelemben venni. Mostani helye előtt kétségtelenül egy 34 méter átmérőjű nagy körmauzóleum keleti oldalán, Szent András későbbi oratóriuma előtt állott, amely kapcsolatos volt a Péter-templommal. Az ásatásokból kiderült, hogy ez a körépület nem az ötödik századból való, mint addig feltételezték, hanem a második század első feléből.[5] Vajon a Néró cirkuszából való obeliszket későbbi időben díszül állították fel ez előtt a hatalmas sírrotunda előtt?

---

[5] *Esplorazioni* 26. Gerkan ezt a keltezést „nyilvánvalóan tévesnek tartja, mert a második századból való homlokzati téglafal változatlan maradt, s mert a terepet a bazilikán kívül nem magasították fel. A régi Szent Péter bazilika rajzai és modellje világosan mutatják a déli oldal eredeti mélységét. „Trierer Zeitschrift 22 (Kritische Studien zu den Ausgrabungen unter der Peterskirche in Rom/1953. 29. o.
Ám a megállapítás, hogy a homlokzati téglafal a második század óta változatlan maradt, tévedés, aminek már a vatikáni nekropolisz is ellene mond. Toynbee/Perkins erről egy gazdag táblázatot állítottak össze (269.o.) Ezen kívül joggal vitatható, hogy egy ilyen körmauzóleum falgyűrűjét lehet-e azonosítani a homlokzati téglafallal. Ami a régi metszetekre való hivatkozásokat illeti, igaz, hogy ezeken a bazilika déli szárnya jóval a talaj szintje fölött áll, de azt is világosan megmutatják, hogy a talaj már nem a negyedik századi szinten volt. Az összes metszeteken a föld alatt van az obeliszk alapzata, s vele együtt a sírrotunda alsó része is. V. ö. M. van Heemskerk rajzát (Esplorazioni. 4. ábra). Mindebből tehát nem lehet semmi bizonyítékot meríteni a mauzóleum 2. századi keltezése ellen. Lásd még Gerkannal szemben Toynbee/Perkins. 20. o. 30. jegyzet.

Foglaljuk össze még egyszer: a bazilika déli részénél állott obeliszk, Grimaldi közlésének pozitív elemei és Popilius Heracla feliratának helyrajzi adata összességükben azt igazolják, hogy Néró cirkusza valóban a bazilika közelében volt található. David prelátus adatai, és a S. Monica alatti maradványok talán lehetővé teszik a hely közelebbi leírását is. Mindenképpen remélhető, hogy most, amikor a még megvizsgálandó terep nagyon leszűkült, a jövendő kutatók valami szerencsés lelete teljesen megvilágítja majd a vatikáni bazilika története számára olyannyira jelentős részletet is.

A pogány nekropolisz

A mai Vatikán államon belül régebbi időkben különféle helyeken bukkantak római temetkezési helyek maradványaira. A vatikáni élelmiszerközpont, az „Annona" építésekor, 1930-ban olyan sírokat tártak fel, amelyek – feliratait tanúsága szerint – az első század végéről és a második századból valók. A közelben, csak még nyugatabbra, ugyanannak az évnek az elején egy új épület előkészítési munkálatai során további nekropoliszra bukkantak és ki is ásták részben. Az ásatás adatai ezúttal az első évszázadra vezethetők vissza, és belenyúlnak a második századba. Különösképpen említésre méltó a Néró korabeli császári ház szolgáinak két sírhelye. A sírok alakja kisemberekre utal, és sokban hasonlít az Ostia melletti „Isola sacra" nagy nekropolisza szegényebb részeihez. Az „Isola sacra" gazdagabb mauzóleumaihoz sokkal inkább azok a sírépítmények hasonlók, amelyeket a vatikáni terület harmadik nekropoliszában, mint ismeretes, a Szent Péter-templom alatti ásatások alkalmával találtunk. Gazdag mauzóleumai a legjobb ostiaiakat is felülmúlják, sőt a vatikáni egyéb kisebb temetkezőhelyeket is. Mivel ennek a harmadik nekropolisznak a körzetében található az apostolfejedelem sírja is, korai keresztény sírok koszorújában, amint még látni fogjuk, nála valamivel hosszabban időzünk.

A ábra

1. kép

Már régóta tudták, hogy a bazilika alatt pogány sírok rejlenek. Néhányat közülük feltártak már a XVI. század végén[6] és a XVII.

[6] *Esplorazioni.* 25. o. Már M. Vegio följegyezte, hogy a Szent Péter bazilikától nyugatra találtak egy pogány mauzóleumot urnákkal (Γ). 1574-ben Tiberio Alfarano kanonok közli a régi bazilikáról szóló művében az M mauzóleum megtalálását a confessio előtt, és a Δ mauzóleumét a bazilika porticusa előtt.

század[7] elején történt újjáépítéskor, a confessio mellett és az átrium alatt. 1936-ban megtalálták egy további mauzóleum maradványait, körülbelül 40 méternyire keletre a Szent Péter tér obeliszkjétől, 9 méteres mélységben. A jelen ásatások mindezt messze felülmúlják. Két sorban összesen 22 mauzóleumot és két nyitott sírudvart találtunk. Belőlük 18-at tudtunk feltárni és megvizsgálni, ilyképpen tisztult és nagyon hatásos képet nyertünk erről a vatikáni nekropoliszról. A sírok helyzete nyugat-keleti irányú, a vatikáni domb lejtését követi, és összességükben a régi Róma egyik legnagyobb temetőjét alkothatták. A mauzóleumok régebbi sora, hátfalával észak felé, úgy támaszkodik a dombhoz, hogy a hátoldalnak csak a felső része látszik a föld fölött. A mauzóleumok valamivel fiatalabb sora, amelyet egy keskeny út választ el az előbbitől, tőle délre és *3. kép* vele párhuzamosan húzódik; nincs kapcsolata a dombbal, és minden oldalon szabadon emelkedik a föld fölé.

Az északi sor régebbi mauzóleumai, mint a B, D és O, eredetileg csak hamvvedrek számára voltak berendezve, az alsó övezetben levő fiatalabbak viszont szokás szerint arcosoliumokat tartalmaznak a földbe temetés végett, továbbá fülkéket a hamvvedrek számára. Egyidejűen használhatók tehát mindkét temetkezési formában. Építészeti kivitelezésük ezenkívül mélyre ható különbségeket mutat: a régebbi forma a fedett, de elülső oldalán teljesen nyitott sírteret összeköti az előtte elhelyezkedő udvarral (B, D). A további *4. kép* fejlődés a sírtér lezárásához vezet, s eközben az előudvar rendszerint eltűnik, némelykor mégis megmarad, amint a H és O példa mutatja.

A déli mauzóleumok a fejlődés utolsó szakaszát mutatják. Két sor arcosolium található egymás fölött, és nagyon kivételképpen a homlokzat belső falán falmélyedéseket tartalmaz hamvvedrekkel. A temetési mód változása tükröződik benne, amely a Krisztus utáni második század folyamán ment végbe Rómában. Korábban ugyanis a hamvasztás terjedt el túlnyomóan, az évszázad végefelé viszont csaknem teljesen kiszorította a földbe temetés.

Mivel a mauzóleumokról mindeddig csak töredékesen és nagyon hiányosan tudósítottak, szükségessé vált, hogy hozzáfogjunk a feldolgozásukhoz, és így ítéletet alkothassunk a minőségükről s a

---

[7] 1616-ban Giacomo Grimaldi – az V. Pál (1605–1621) idejében folytatott munkálatokról tett jelentésében közli az E mauzóleum megtalálását az átriumban. Sok pogány sírfeliratot is leír, melyekre a munkálatok során bukkantak és további síremlékek bizonyítékai.

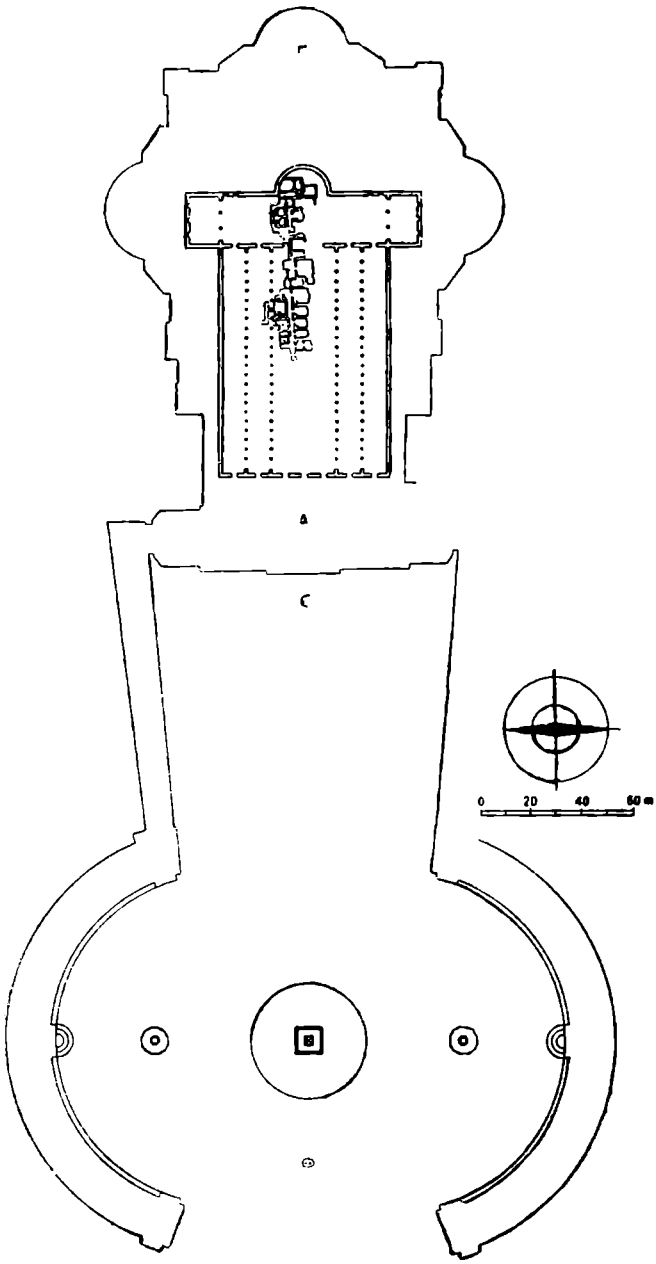

1. ÁBRA
A VATIKÁNI NEKROPOLISZ ALAPRAJZA

jelentőségükről.[8] Egyik vagy másik formájukban csaknem valamennyien festő- és stukkómunkákat mutatnak. Mindkét technika a boltozatokon különösen gazdag; de csak töredékesen maradtak meg, mint pl. az I mauzóleumban. Színes alapozású mezők vannak hasonlóképpen a Caetennusok-mauzóleumában (F), lágy stukkólevelekkel megtöltve, és kecses stukkópárkányokkal keretezve. Gyöngéd frízek vörös alapon fehér stukkóban játszadozó állatok motívumait mutatják. A mélyebb felületeken levő sötét bíborvörös olykor kifinomult módon váltakozik az előreugró helyek erőteljesen világló pirosával. A színt ügyesen alkalmazták a falfelület plasztikus kidolgozásának festői hatásokkal való hangsúlyozására. De voltaképpeni festmények is díszítik a sírépítmények falait, mégpedig többé-kevésbé

[8] Az *Esplorazioni*-ban a mauzóleumoknak csak egy részét tettük közzé. Közleményünket kiegészíti Toynbee/Perkins vonatkozó fejezete amely behatóan taglalja a nekropolisz általános problémáját, s külön foglalkozik a B, F és Z mauzóleumokkal.

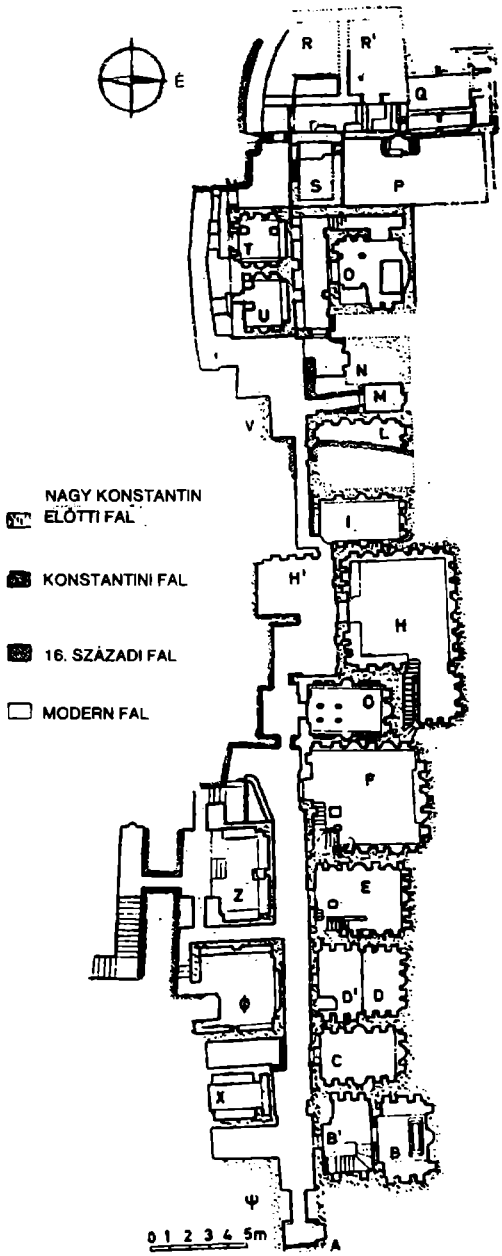

5. kép

2. ÁBRA
A SZENT PÉTER-BAZILIKA ALATTI MAUZÓLEUMOK

kiváló minőségűek. Az egyszerű, de mégis jelentős térköz kitöltő elemektől, mint ivócsészék, gyümölcsök, virágok, madarak és gazellák, mitológiai alakok és egész jelenetek ábrázolásáig terjednek. Ha futólag megvizsgáljuk ebből a szempontból az egyes mauzóleumokat, akkor a B mauzóleumban a keresztboltozat csúcspontján levő, második századbeli festékrétegben találjuk a napistent, amint fogatán elvágtázik körötte medaillonokban az évszakok szimbolikus fejei. Közvetlenül mellette van L. Tullius Zethus, felépítését tekintve fejlettebb mauzóleuma (C). Itt többek között a cirkuszi életből való egész sor nagyon kedves motívumot találunk: egy kocsihajtót tipikus egyenruhájában, a pálmák győzelmi jelét, egy csupasz birkózópárt.

Az E mauzóleum a császári szabadosok egy családjáé; hozzájuk tartozik a belga provincia egy hivatalnoka, név szerint T. Aelius Tyrannus is. A nyugati fal felső részén található egy igen jól kidolgozott kép: elegáns virágkosár, két oldalán két pompás pávával. A pávát az ókorban a halhatatlanság jelképének tekintették, mert a húsát romolhatatlannak tartották. A gazdag Caetenniusok mauzóleumában (F) a nagy központi falmélyedés apszisában Aphrodite születésének az ábrázolása látható, sajnos nagyon megkopott. A keleti falról egy kicsiny, de nagyon mozgalmas vadászjelenetet el kellett távolítani, hogy megtarthassuk. A szomszédos sírban (G) a mindennapokba vezet egy elszámolási jelenet ábrázolása: bizonyára az elhunytat és szolgáját jeleníti meg.

5. kép

Sűrűn láthatók természetesen a mitológiai témák. Az alvilágból való visszatérés újból és újból előfordul, így Herkules és Alkésztisz, valamint Orpheusz és Eurüdike. Erősen elhalványultak a Marciusok mauzóleumának a festményei (*Φ*), melyek között Hermine Speier felfedezte Páris ítéletét. A hajnal- és alkonycsillag, Lucifer és Verperus nagyon eredeti és érzékletes formában jelenik meg a kis U sírkamrában: lovagló fiúk csillagkoszorús nimbusszal, felemelt vagy lefelé tartott fáklyával. Nem a legszebb, de bizonyára a legsajátságosabb festményeket őrzi a Z mauzóleum; ezekről a festményekről az egyiptomiak sírkamrájának nevezik. Az északi fal felső részének a közepén piros alapon egy egyiptomi istenség található valódi egyiptomi síknézetben festve. Egyik kezében hosszú botot tart, a másikban pedig az élet egyiptomi jelképét, a füles keresztet, az úgynevezett „ankh"-ot. Ez a jel patkó alakú, a végeit keresztgerenda köti össze. Ennek az alaknak az esetében valószínűen Horusról, a sólyomfejű istenről van szó. Hasonló festésmódú, és bizonyára ugyancsak hasonló jelentésű, más, kisebb figurákat ma már nem lehet értelmezni.

6. kép

I. kép (85. old. után)

Mozaikokból mindenekelőtt egy korai keresztény ciklust találunk a nekropolisz legkisebb mauzóleumában (M), amellyel azonban nagy jelentősége miatt a továbbiakban külön kívánunk foglalkozni. Ezenkívül megmaradt még két kisebb mozaik, közülük az egyik a Marciusok mauzóleumának (Φ) a külső falát díszíti: Pentheus thébai királyt bacchánsnők megölik. A másik mozaik az X mauzóleum hátsó falán csaknem teljesen elpusztult. Az északi sor sok sírházának mozaikpadlója van. A legnevezetesebb az I sírkamrában található nagyon szép, fekete alakos ábrázolással: Proserpina visszatérése az alvilágból.

A Valeriusok pompásan előkelő mauzoleumában (H) nincsenek festmények, viszont igen szép stukkómunkák találhatók. A nagy és kis urnafülkék egyaránt bájos stukatúrokat tartalmaznak a hátsó falukon. Vannak ott zenélő és táncoló szatírok és menádok, az ősök és istenek nagyalakos reliefjei mellett. A nyugati fal fő fülkéjében Marcus Aurelius császár alakját vélték felismerni, mert az ott ábrázolt személy a császár divatos szakállát viseli. Az északi fal középső alakzatát joggal értelmezték Apolló Harpokratész megjelenítésének. Találhatók továbbá a fülkékben rajzok Konstantin korából: egy Péter-fej gyermekien ügyetlen rajza, és egy sokat vitatott felirat maradványai; ennek az olvasása nem tűnik számunkra eléggé bizonyosnak. Péter fölött egy fej van két madárszerű képződménnyel, ezt a kísérő feliratok Krisztus-Főnixnek jelölik.[9] Köröskörül a falakon Hermészek állottak; fejük állandóan váltakozva majd archaikusan szigorú, majd patetikusan érzelgős vonásokat hordozott. E stukkórelief kiváló minőségének megfelel az itt talált két, részben széttört márvány mellportré és egy aranyozott márványstukkóból való gyermekfej. A márvány mellszobrok szemmel láthatóan egy házaspár képmása; a női portré hűvös szépségű, szokatlanul nemes kifejezést, és előkelően tartózkodó szomorúságot mutat. *7. kép* *8. kép*

Nyilvánvaló, hogy az ásatások során tekintélyes számú szarkofág is felszínre került. Az ilyenféle áttekintésben legtöbbjük nem érdemel külön említést, de értékes darabok is akadnak közöttük. Egy bájos kis gyermek-szarkofág a hagyományosnak tekinthető virágfüzér-motívumon kívül az oldalain megragadóan mutatja be a gyá-

[9] Mielőtt ítéletet alkotnánk M. Guarduccinak a feliratokra vonatkozó véleményéről, világosan szét kell választani a következőket: 1. A két fej-rajzot és keltezésüket. 2. A Péter-feliratot 3. A teológiai szakkifejezéseket. 4. Az egész együttes keltezését. ad 1: A Krisztus-Főnix és a Péter fej a mellettük álló feliratról pontosan érthető. ad 2 és 3: A két szövegcsoport, főleg a Pétert szólító rész olvasása és értelmezése nem annyira biztos. ad 4: Az egésznek a 3. század végére keltezése helytelen. Ugyanis a karcolt feliratok a mauzóleum Konstantin idejében történt feltöltése korából valók.

szoló szülők alakját. A Marciusok mauzóleumából való másik szarkofág az oldalain a Dioszkuroszok képét látjuk; ők voltak a lelkek kísérői a bolygók szféráján át vivő veszedelmes felszállás alkalmával. Az ábrázolások többsége a túlvilág dionüszoszi elképzelését tükrözi. Egy különösen szép példa épp a Marciusok családjához tartozik.

A nagy, kettős szarkofágot a mauzoleum építtetői, Q. Marcius Hermes és hitvese, Marcia Thrasonis állíttatták még életükben. A kiterjedése olyan hatalmas, hogy még az ajtó behelyezése előtt be kellett vinni a sírtérbe. A középmezőn megtaláljuk rajta az ifjú Dionüszoszt szőlőkoszorúzta fővel, hanyagul a thyrsus-botra támaszkodva, jobbjában a cantharussal, a boroscsészével, az oldalánál egy szatírral és egy parányi faunnal. A jobb sarokmezőben áll egy szatír, karján a Dionüszosz fiúcskával, miközben a baljában egy teli szájjal a furulyáját fújó, és lelkes táncot lejtő menádot forgat. A fedőlapon a két halott portréját látjuk. Mély bevésésük a márványba és a stíluskülönbség világosan mutatja, hogy a portrék később készültek, mint a szarkofág egyéb díszítése. Ez a második és harmadik század fordulójára eshet, Marcia Thrasonis hajviselete viszont körülbelül
9/a. kép a harmadik század harmadik évtizedének felel meg.

A nekropolisz eme pogány szarkofágjainak utolsó és formailag legtökéletesebb példájaként említjük a Marciusokéval szomszédos
9/b. kép egyiptomi mauzóleum Dionüszosz-szarkofágját. Az isten hanyagul hever egy kentaur vonta kocsin, thyrsus-bottal és ivócsészével a kezében. Körötte és előtte a szokásos kísérete: Szilénosz, Pán, szatírok, menádok és amorettek: a mámoros menet felébreszti az alvó Ariadnét. A fedőlapon megint csak egy bakhoszi felvonulást látunk, amint áldozatra indul. A stílus itt kevésbé harmonikus és finom megoldású, ezért kifejezőbb a lelkesült mámor ábrázolásában. Ez a pompás szarkofág is a második század végéhez vagy a harmadik század elejéhez tartozhat.

Ha a mauzóleumok közti szűk úton szemléljük a gyakran nagyvonalú építményeket s művészi gazdagságukat, azt kell hinnünk, hogy Róma előkelő családjainak a sírhelyeivel van dolgunk. Mégsem ez a helyzet. Csak egyetlen esetben kerülünk kapcsolatba Róma felsőbb társadalmi rétegével. Egyszerű márvány szarkofágban, amelyet a Caetenniusok pompás sírboltja előtt helyeztek el, temették egy „consul designatus", Ostorius Euhodianus leányát, aki a császár egyik hivatalnokával kötött házasságot. A férj, Vibius Jolaus hitvesét, Ostoria Chelidont dicsőítő feliratot helyeztetett el ott, s tisztaságát és szeretetét magasztalja benne. Világosan felismerhetők voltak még a szarkofágban bíborszövetek és aranyfonalak maradvá-

nyai. A bíbor a „clavi"-ból, a többé-kevésbé széles szegélyből származik, ami a szenátorok és lovagok kiváltsága voltak. A halott a karján még egy súlyos arany karkötőt viselt; hosszú használat nyomai ismerhetők fel rajta. Nagyra becsült ajándéka lehetett, ezért még a sírban is rajta maradt. A lelet ismertté válása után a napi sajtóban lehetett olyan közleményeket találni, mintha a szenátor lánya bíbor ruházatba burkolva, aranyhálóval a fején feküdne a sírjában. Erről szó sincs, a maradványok nagyon szerények.[10]

II. kép alul (104. old. után)

Ezen az egy eseten kívül a mauzóleumok leginkább a többé-kevésbé gazdag szabados családokéi, melyeknek tagjai maguk, vagy legközelebbi elődeik még rabszolgák voltak. A szabadosok polgári középréteget alkottak; felemelkedhettek belőle a legtekintélyesebb hivatali állásokba, és eljuthattak a legnagyobb gazdagságra is. Mauzóleumaik mindennek hatásos bizonyságai. Az ókori Róma rabszolgáinak sorsát gyakran túlzó elképzeléseinket még egy más tény is helyesbíti, s ez érdekes összehasonlításokra nyújthat lehetőséget. A feliratokkal ellátott gazdag sírhelyek között gyakran találhatók szétszórtan olyan egyszerű urnafülkék, amelyeken nincs névadat. Különösen sok ilyen lelhető fel a B és H mauzóleum előterének falainál. Aligha tévedünk, ha bennük a családhoz tartozó rabszolgák sírhelyeit tételezzük fel. Kétségtelen, hogy ezek egyszerű, névtelen hamvvedrek, de mégiscsak a családi sír környékén.

Vallási szempontból a vatikáni temetkezőhely meglehetős hűséggel tükrözi Róma második és harmadik évszázadbeli helyzetét. A görög-római istenek világához keleti kultuszok társulnak, sőt keveredtek is egymással. Találunk egyiptomi halottistenségeket egyazon családi sírban a görög-római Dionüszosz-tisztelettel. Apolló Harpokratész alakja uralkodik a gazdag Valeriusok sírján, Aphrodite képe pedig a Caetenniusokén. Egy, a tarkóján Isis-fürtű fiúportré az ő kultuszáról is tanúskodik a Valeriusoknál. Castor és Pollux, a Dioszkuroszok, a lélek vezetőiként őrzik Marcia Urbica sírját. A túlvilágon való továbbélés gondolatát hirdetik Orpheusz és Eurüdike, Herkules és Alkésztisz, és Hermes által az alvilágból kivezetett Proserpina említett ábrázolásai is. Mindenekelőtt azonban Dionüszosz az, akinek elíziumi örömeit újra meg újra és különféle módon emlékezetbe idézik a halál helyén az elhunytnak hívő reménységéül, és a hátramaradottak vigasztalására.

---

[10] A halottat nem balzsamozták be, csak a csontjai maradtak meg.

Keresztények a pogányok között

A hellénista túlvilág-elképzeléseknek ebben a keveredésében azonban keresztény elemek is felbukkannak. Csaknem jelképes Róma vallási helyzete számára, hogy épp az egyiptomiak mauzóleumában, amely az egyiptomi halottistenségek említett festményein kívül Dionüszosz ábrázolásával ellátott két szarkofágot is tartalmaz, talál-
13/b kép ható egy egyértelműen keresztény sír is. Sem a név, sem az életkor nem maradt fenn, csak az „Anno(s)" és a döntő, némiképpen megcsonkult „Deposita" szó. A *deponere* ‚lehelyezni, letétbe helyezni' szónak ‚elföldelni' értelmű használata gyakorlatilag kizárólag keresztény jellegű. A testet rábízzák a földre, de úgy, ahogy letétet helyeznek el, vagyis visszavonásig. Így ebben az egyszerű szóban benne rejlik a test feltámadásának a hite. A rövidítés nélküli írás a harmadik évszázad végén keletkezhetett. Nagyon szépen jegyzi meg hozzá Toynbee és Perkins a könyvében: „Horus, Dionüszosz, Krisztus – mindegyikük megígéri a követőinek, bár nagyon különböző módon, az üdvösség bőségét és az életet a láthatatlan világban. Így hát a sírkamra eleven képet nyújt számunkra a *praeparatio evangelii*-ről a pogány világbirodalomban."

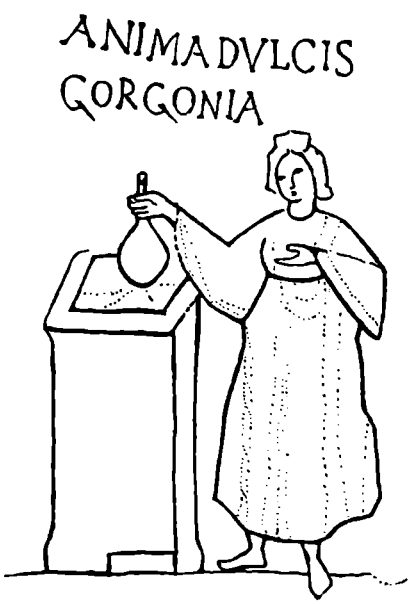

3. ÁBRA
GORGONIA SÍRKÖVE

A nagy Caetennius-mauzóleumban is temettek el keresztényeket. A habok-szülte Vénusz képével ellátott főfülke előtt található egy egyszerű, földbe mélyített, márványlappal fedett sír. Aemilia Gorgoniáé, egy keresztény nőé, kinek férje rendkívüli szépségét és tisztaságát magasztalja. 28 évig, 2 hónapig és 28 napig élt. Két galamb olajágakkal díszíti az egyszerű feliratot. A fedőlap bal oldalán ábrázolták a halott nőt gyámoltalan módon. Négyszögletű kútkáva előtt áll, és fölötte a kezében öblös, keskeny nyakú edényt tart, pontosan olyat, mint egy mai chianti-palack. Gorgonia vagy vizet merített a kútból, vagy éppen nekikészülődik. Ennek a látszó-

lag oly mindennapi cselekménynek a belső értelmét egy jegyzet érteti meg velünk: *Anima dulcis Gorgonia.* Ezzel világossá teszi, hogy Gorgonia lelkét a mennyei nyugalomban levőnek gondolják. A forró Délen a hűvös kútból merített friss víz a felüdülésnek és vele a boldogságnak félreérthetetlen jelképe. A régi Egyház nyelvén a menny a „refrigerium", a földi élet szomjazása után a felfrissítő beteljesülés. Még ma is megtaláljuk ezt a képet halotti liturgiánkban. Bármilyen szerény is ez az ábrázolás, mégis meglepően eleven bepillantást enged számunkra a korai keresztény idők népies hitvilágába. Nagyon közvetlen és eredeti formája annak is, hogyan lehet a „refrigerium" irodalmi fogalmát átvinni a képszerűség szférájába. Egyébként szerencsésnek mondhatjuk magunkat, hogy az *Anima dulcis Gorgonia* lényegében lerögzíti a kép jelentését. Egyébként ugyanis bizonyára akadt volna egy kritikus szakember, aki a korai keresztény környezetbe és lelkiségbe való értő beleérzés hiánya miatt a mennyben tartózkodó Gorgoniából a söntés pultjánál álló markos kocsmárosnét formált volna. A chianti-palack átütő erejű bizonyíték lenne a számára.

3. ábra

Még egy harmadik családi sírban is megállapíthatjuk a kereszténység hatását: a Valeriusoknál. Egy harmadik századból való szarkofág a hősies oroszlánvadászat szokásos ábrázolásával önmagában aligha lenne vonatkoztatható keresztény sírra, annál kevésbé, mert a felirata még pogány felajánlást fejez ki. Az a felirat viszont, amelyet Valeria Florentia készíttetett fiatalon elhunyt férjének, Valerius Vasatulusnak, és különleges pontossággal közli, hogy élt 21 évet, 4 hónapot, 10 napot és 3 órát, a temetést a tipikusan keresztény „depositio" kifejezéssel jelöli. Ennek a szónak a rövidített írásmódja a negyedik századra utal, maga a szarkofág viszont, mint említettük, még a harmadikhoz tartozik. Talán egy régebbi szarkofág újra-felhasználásáról van itt szó. A „Dis manibus" olyannyira elkoptatott formula volt, hogy bizonyára maguk a keresztények sem botránkoztak meg rajta különösebben. A vadászjelenet magában véve közömbös, és átvehette a keresztény is, hiszen ők az ilyenféle dolgokban inkább nagyvonalúan gondolkoztak és jártak el, sőt még azt is meg merték tenni, hogy kimondottan pogány kultuszalakokat is átvegyenek és átkereszteljék őket Krisztusra, mint Orpheuszt és Hélioszt. A keresztény hitvallásnak még egy másik esetét is szolgáltatja a Valeriusok sírja, de csak a korai konstantini időkből: Flavius Statilius Olympius egyszerű sírfelirata egy esetlen, de felismerhető Krisztus-monogramot hordoz rövid és világos hitvallásként.

Joggal tehetnénk fel azt a kérdést, hogy mit jelentenek ezek a szétszórt keresztény sírok a pogány mauzóleumok között. Akkoriban

– a sírok a 3. század végéről és a negyedik század elejéről valók – megvoltak a keresztény temetők, a katakombák. A keresztényeknek szemmel láthatóan nem tiltották meg, hogy családjuk pogány tagjai mellé temetkezzenek. Ebből a szabadságukból valójában – bár viszonylag ritkán – szokást alakítottak ki. Csak egyet kerültek a keresztények gondosan: a hamvasztást. Összességében tanúsítja ezt valamennyi korai keresztény sír. Bizonyosan a zsidókereszténység befolyásáról és a test feltámadásába vetett nagyon eleven gondolatról van itt szó. Bámulatos marad azonban, hogy még a kezdeti bizonytalanságban és az elégetésnek eleinte még nagyonis túlnyomó pogány szokásával szemben sem mutatkozik legcsekélyebb ingadozás sem.

2. kép Röviden említettünk fentebb egy kis mauzóleumot (M) és mozaikdíszítését. Ennek a sírhelynek a felfedezése különleges fontossága miatt beható méltatást érdemel.

Világos, hogy az évekig tartó munkálatok folyamán az ásatás vezetésével megbízottak nem mindig lehettek jelen mindnyájan a munkaterületen, kivált ha valamennyi nagyobb ásatáskor elkerülhetetlen holtpontra jutottunk, olyan napokon tehát, amelyeken inkább a tisztogatással, mint a kutatással foglalkoztunk. Egy ilyen délutánon azután, amikor csak kevesen voltak jelen közülünk, szétszedettünk és eltakaríttattunk egy márványlapokból lazán összeillesztett jelentéktelen, név nélküli sírt, olyan maradványokkal, amelyeket nem lehetett már megkülönböztetni az évszázadok porától. Már csak az aljazata maradt. Voltaképpen nem is zavart immár, ezért haboztunk, hogy eltávolíttassuk-e. Végül, egy hirtelen elhatározással mégis elvitettük. Meglepetésünkre az aljlemez alatt egy csaknem kerekded lyuk volt a talajban. Egy másik mauzóleum?

A munkások leengedtek egy lámpát a sötétbe, és felismertünk egy kicsiny, földdel, mésszel és csonttal félig megtöltött sírkamrát. Várakozással eltelve egy munkással együtt leereszkedtünk a poros nyíláson. A lámpa fényében feltárulkozó első fal árnyékszerűen, de mégis

5. kép egyértelmű világossággal Jónás próféta tengerbe dobását mutatta: meghitt korai keresztény motívum. Keresztény mauzóleum! Nem lehetett tagadni: a pogány nekropolisz közepén egy keresztény mauzóleum rejlett. És emellett Jónás, akit láttunk, egyáltalán nem a legszebb és legmeglepőbb ábrázolás volt itt. Csakhamar kiderült, és a mennyezetben levő nyílás is megerősítette, hogy ezt az érdekes emlékművet korábban valamikor már felfedezték. A különféle közlések között, amelyeket Tiberio Alfarano a Szent Péter-bazilikáról szóló leírásában összegyűjtött, található egy, amely ezért különösen érdekes. Az 1574. évre vonatkozóan megjegyzi, hogy ebben az évben

a főoltár ajtaja előtt Szent I. Sixtus oltára mellett kis oszlopokra támaszkodó előcsarnokot rendeztek be. Amikor az alapot ásták, egy szép síremléket találtak az egyik oszlop és a főoltárral szemközti oltár között; az egészet ókori mozaikok díszítették, olyan alakokkal, amelyekről úgy látszott, hogy lovakat ábrázolnak. Alfarano véleménye szerint ez pogány emlékmű volt, mert egy olyan másik, ablakocskákkal és bejárati ajtóval ellátott sírhoz hasonlított, amelyet a harangtorony kapuja alatt találtak. A síremlék tele volt malterral és földdel, s úgy látszott, hogy alatta csontok rejlenek. A malter- és földborítás fölött márványlap volt található, rajta egy holttest feküdt; friss mésszel volt teljesen körülvéve és befedve.

Végül, mivel egyebet már nem lehetett megállapítani, a síremléket ismét befalazták, anélkül, hogy a sír tartalmát érintették volna. A sírkamra ablakában azonban egy, a fény bebocsátása végett átlyuggatott márványlapon ez a felirat állott:

D. M.
JULIO TARPEIANO
VIXIT ANN. I. MES
VIIII DIEBUS. XXVII
JULIA PALATINA ET
MAXIMUS PARENTES
FEC. LIB. LIBERT. POS-
TERISQUE EORUM
H.M.H.N.S. (Hoc monumentum heredem non sequitur)

Mielőtt megkísérelnénk, hogy ennek a sírkamrának az általános leírását nyújtsuk, előrebocsátjuk, hogy a mauzóleumnak az Alfarano által említett síremlékkel való azonosságában nem lehet kételkedni. A hely ugyanaz, az említett nyílás megvan, az ókori mozaikok is az említett lóábrázolásaikkal. Az egyedüli, ami nem egyezik a leírásával, az a körülmény, hogy ama nagy márványlapot, amelyen a halott mésszel borított teste feküdt, nem találtuk, bár Alfarano más helyen biztosít róla, hogy a testet úgy hagyták, amint találták. Megállapíthattuk viszont, hogy a nekropolisz egyes mauzóleumai a bazilika alatti grották kialakításakor megsérültek. A mi mauzóleumunkban pl. az ajtót egy pilaszter alapzatával elfalazták.

A sírkamra lezár egy átjárót, amelyet két mauzóleum között szabadon hagytak. A térség négyszögletes, 1,97 méter hosszú és 1,63 méter széles. Mivel lényegesen kisebb a két szomszédos – L és N – mauzóleumnál, ezért a síremléket valamivel magasabban helyezték

el a lejtőn, a bejárati ajtaját pedig észak felé egy kevéssé hátrább illesztették. A mellette levő mauzóleumok falait oldalfalaknak használták, ezért csak az északi falat és a szemközti homlokzatot kellett megépíteni. A bejárat fölött egy vízszintes rést nyitottak, mely befelé tágul. Ebbe a nyílásba helyezték el a titulust, ezt azonban nem találtuk meg. A helyén barokk falszerkezetet találtunk. A titulus, amelyet elveszettnek kell tekintenünk, pogány. A márványlapban oldalt két nyílást vágtak a kis sírkamra belsejének egyedüli fényforrásául. A térséget tufatörmelékből való lapos keresztboltozattal zárták le, mely a sarkokon kb. 1,67 méter magasságban indul el, és kétméteres csúcsmagasságot ér el. A téglapadozatból csak egy 56 centiméter széles sáv maradt meg a bejárattól a szemközti falig. A padlóburkolat e maradványa alatt balra és jobbra, a falak hosszában, két sír található.

A kis mauzóleum tehát legfeljebb méreteivel különbözik a vatikáni nekropoliszban levő egyéb sírkamráktól. Különleges jelentő-

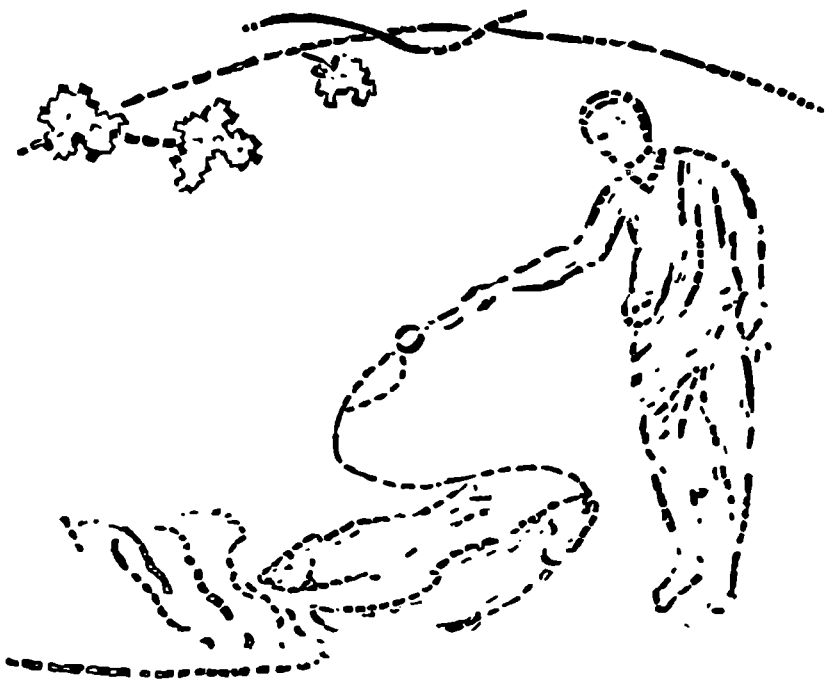

4. ÁBRA
HORGOT VETŐ HALÁSZ

ségű viszont a díszítése. A homlokzat belső felületét meglehetősen durva vakolat fedi. A másik három falat az alsó részén valamiféle látszat-berakás ékesíti: derékszögek, rombuszok és körök fekete, piros és sárga mintázat finom fehér alapon.

97 centiméteres magasságban egy kis párkányzat fut körbe, ez azonban csak az északi falon maradt meg, mivel ott talán kiállóbb és tömörebb volt. E párkány fölött mind a három falat, valamint a boltozatot is egyetlen mozaikkép fedi. A nyugati oldalnál a díszítés sajnálatos módon teljesen lehullott, a többi oldalon pedig a mozaikkövecskék többsége hiányzik. Szerencsére megmaradt mégis a mozaik jelentős része, azokon a helyeken pedig, ahonnan a kövecskék kiestek, a lenyomataik világosan megmaradtak, hasonlóképpen az ábrázolt alakok színes előrajza is. Az egész felületet burjánzó szőlőindák fonják át, zöld leveleik erősen elütnek a sárga alaptól. Mindkét szín különböző erősségű.

A boltozat közepén, valamint a három fal középső részén az indák alakokat vesznek körül. A hátsó falon egy horgot tartó halász látható. Két hal közül az egyik rákapott, a másik menekül. A halász *4. ábra*
fiatalos alakja tetszetős. A keleti falon található a fent említett Jónás-jelenet. A tengeri szörny éppen elnyeli a prófétát, akinek a lábai – *5. ábra*
más képeken többnyire a feje – már a hal torkában vannak. A ki-

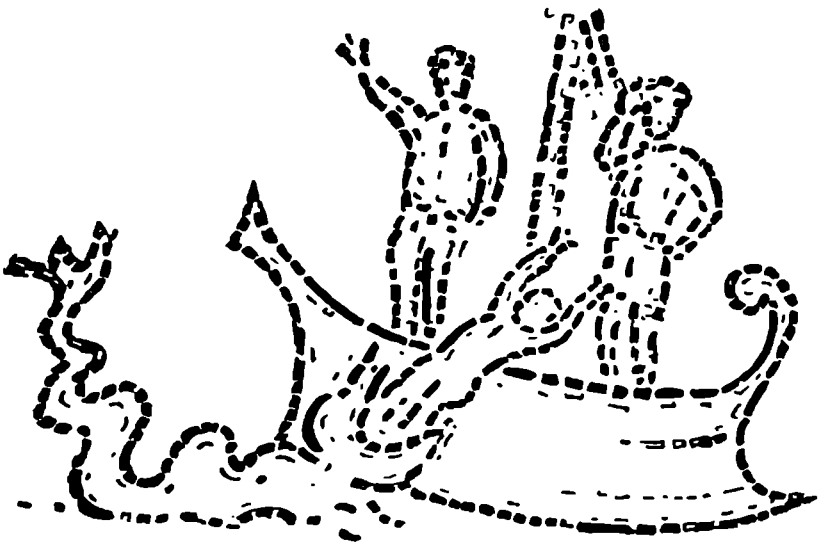

5. ÁBRA
JÓNÁST A TENGERBE VETIK

bontott vitorlákkal sikló hajón két tengerészt látunk, amint jobb kezüket felemelik. A halásznál csak kevés mozaikkövecske található, itt viszont a felső szegélyen megmaradt az eredeti mozaik keskeny sávja, és a kép maradványán túl az előkészítő színes vázlat.

A nyugati fal legnagyobb részéről lehullott a vakolat. A megmaradt előkészítő rajz segítségével még felismerhetjük, hogy itt a Jó Pásztort ábrázolták, mindkét oldalán egy-egy juhval. Az egész csoportból azonban csak a „valamit" a hátán vivő Jó Pásztor fejének az előrajza maradt fenn, és az egyik juh hátának egy részlete.

III. kép (a 164. oldal után

A fő ábrázolás a boltozaton található. Itt a mozaik szerencsére csaknem teljesen megmaradt, elveszíthetetlen ragyogásában. Hélioszt mutatja fehér lovak vonta napkocsiján. Jobb (elveszett) keze bizonyára felemelkedett az indulás jeleként, köpenye lebeg a szélben. Az istenség egyenesen áll a kocsiban. Baljában a földgolyót tartja. Fejét sugárzó dicsfény veszi körül. Alsó sugarai feltűnő módon T-keresztbe formálódnak; ilyesmit a pogány előképek nem ismernek.

Kísérelljük meg most, hogy meghatározzuk ennek az emlékműnek a keletkezési idejét. Már külső leírásából is kiviláglik, hogy későbbi időből való, mint a két mellette álló, mert felhasználja az oldalfalaikat. Túl későre sem tehetjük viszont, mivel a kis mauzóleum falazata alig különbözik a többiekétől, különösen nem a szomszédos mauzóleumok falazatától. Ha ennek megfelelően építésének idejéül a második század harmadik negyedét tételezzük fel, aligha tévedünk.

Építésének ez a keltezése ellentmond azonban dekorációja jellegének. A falak alsó részének mértani díszítése teljesen hasonló az Isola Sacrán levő, harmadik évszázadból való síremlék dekorációjához. A halász alakja, amelyet nem ritkán megtalálunk az ókeresztény festészetben és szobrászatban, inkább korai ábrázolás. E mauzóleumban levő képek témáinak: a Jó Pásztornak, Jónásnak, a halásznak és Héliosznak megvan a párja a S. Callisto úgynevezett szentségi kápolnának a festményeiben, s a S. Maria Antiqua és La Gayolle szarkofágjaiban. Ezek a művek pedig tipikusak a harmadik század közepének a művészetében.[11]

A falazat és díszítésének keletkezési ideje közti különbség azzal magyarázható, hogy a dekoráció nem eredeti, hanem a síremlék második korszakához tartozik. Hozzá kell még tenni, hogy a síremlék elülső falának belső felületét nemcsak hogy mozaikokkal nem

[11] Klauser – Gerkannal együtt – a mozaikot a konstantini korszak elejére szeretné helyezni. Ez azonban a téma egészét figyelembe véve túl késői időpont. Perler a 3. század közepét tételezi fel.

1. NÉRÓ CSÁSZÁR SZOLGÁINAK SÍREMLÉKE

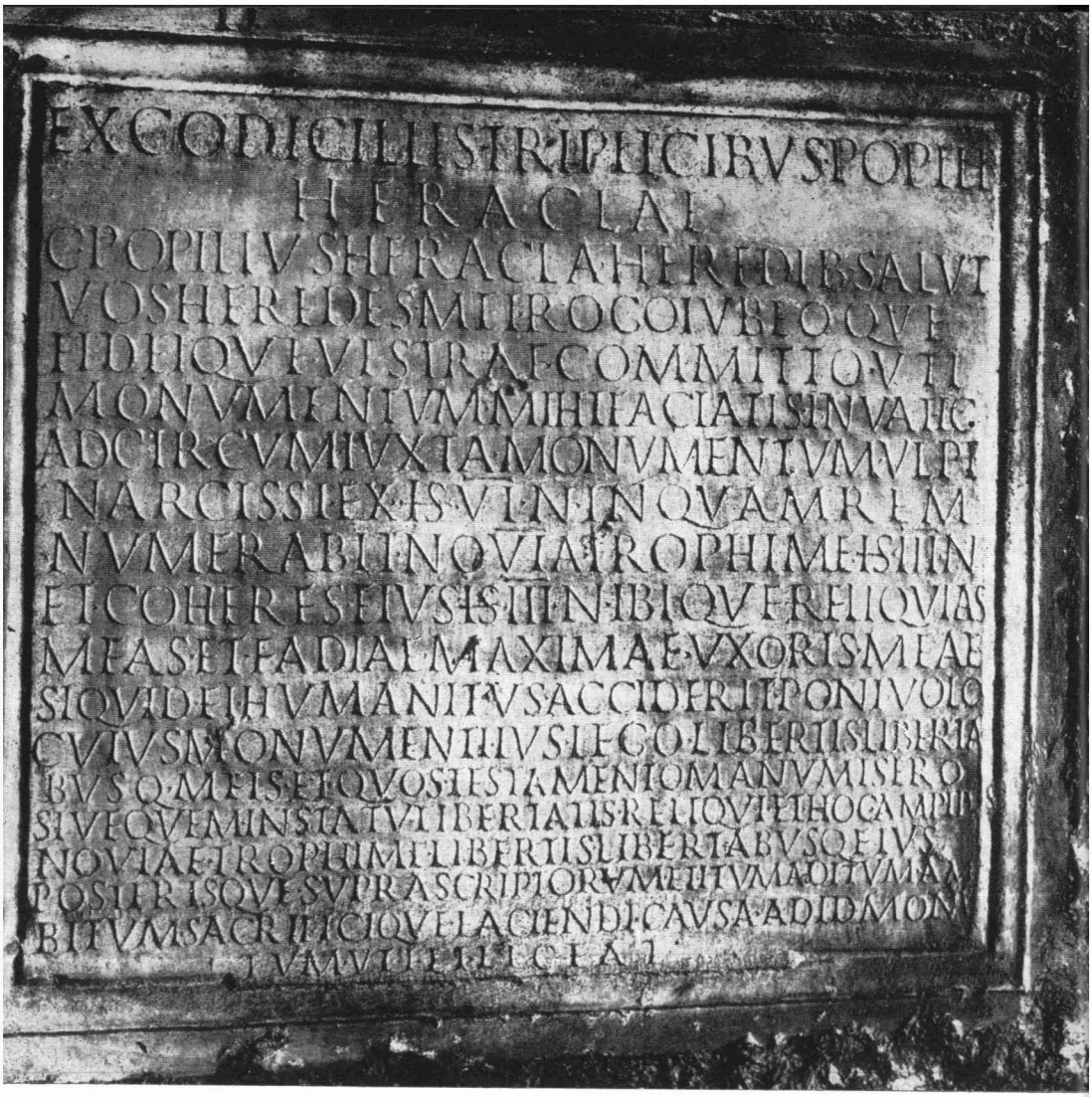

2. POPILIUS HERACLA MAUZÓLEUMÁNAK (A) TITULUSA, MELY A CIRKUSZT IS MEGEMLÍTI

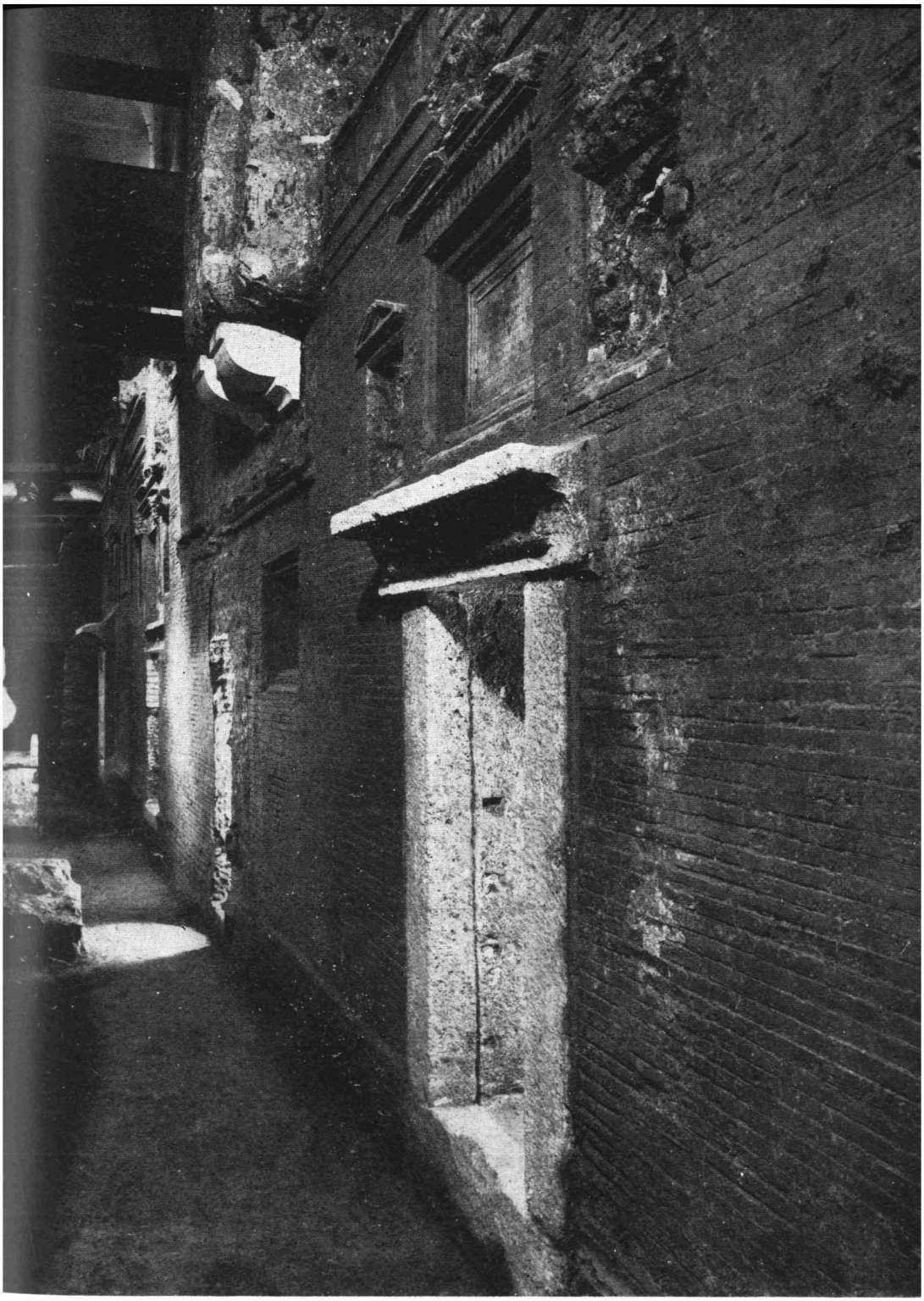

3. A MAUZÓLEUMOK K–NY IRÁNYÚ NÉZETE. JOBB OLDALON AZ ÉSZAKI MAUZÓLEUMOK HOMLOKZATA

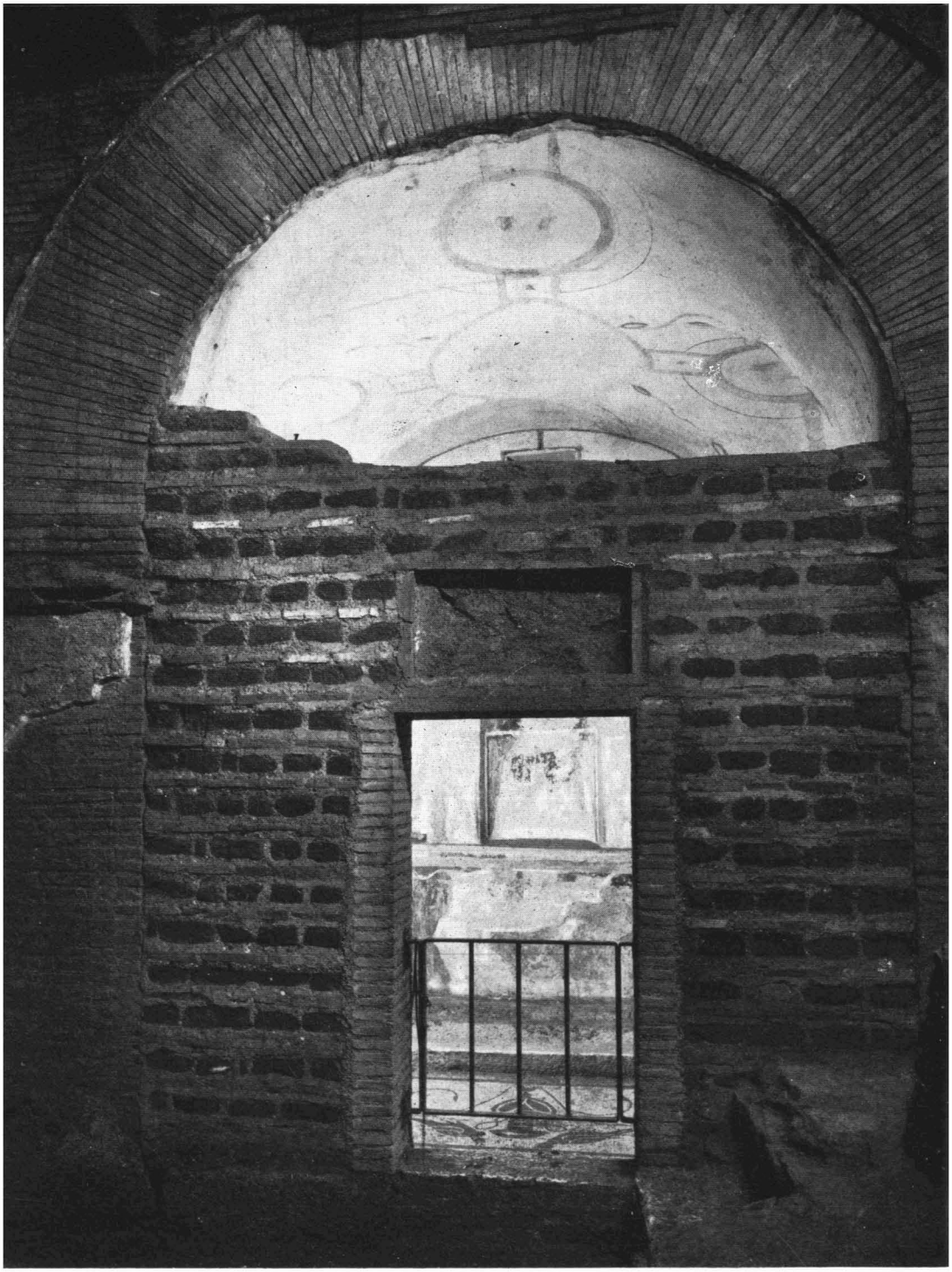

4. A B MAUZÓLEUM BELSEJE AZ ELŐTÉRBŐL NÉZVE

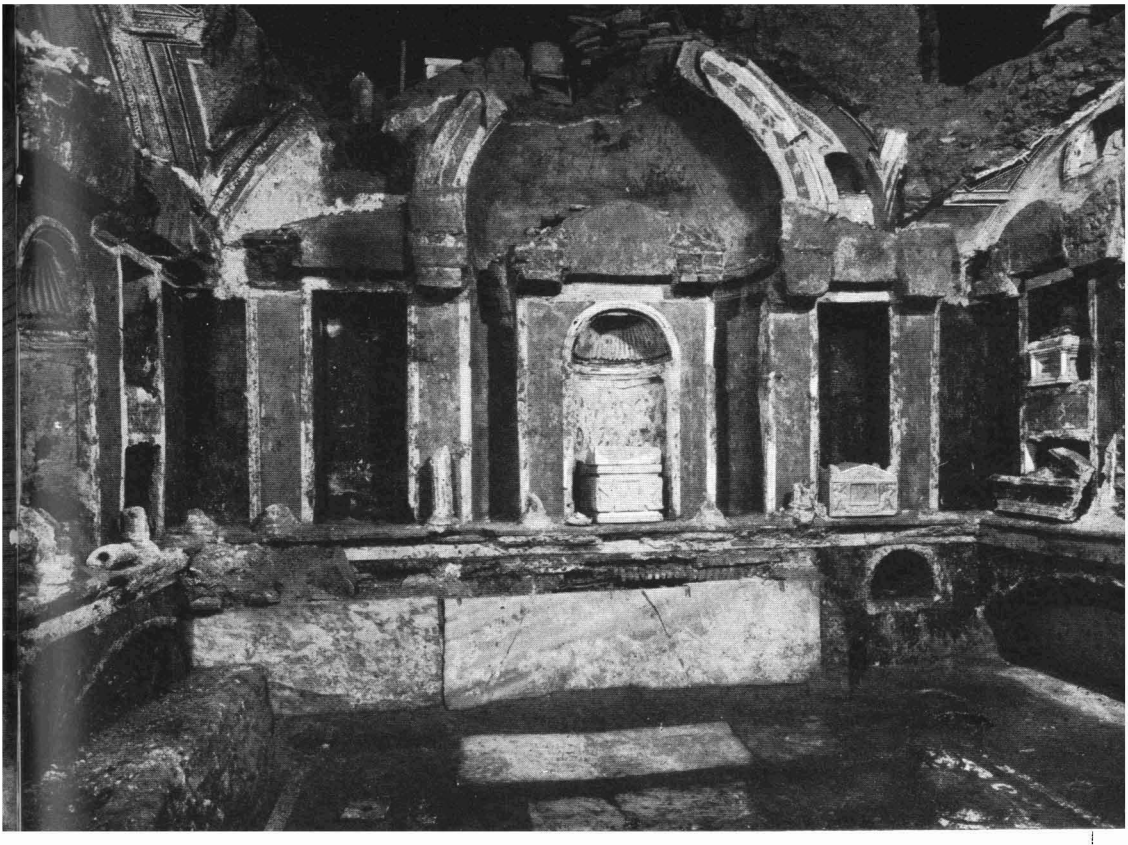

5. A CAETENNIUSOK MAUZÓLEUMA (F)

6. SZILENOSZ (ÖREG SZATÍR) A MARCIUSOK MAUZÓLEUMÁBÓL

7. A VALERIUSOK MAUZÓLEUMA (H). A NYUGATI FAL RÉSZLETE

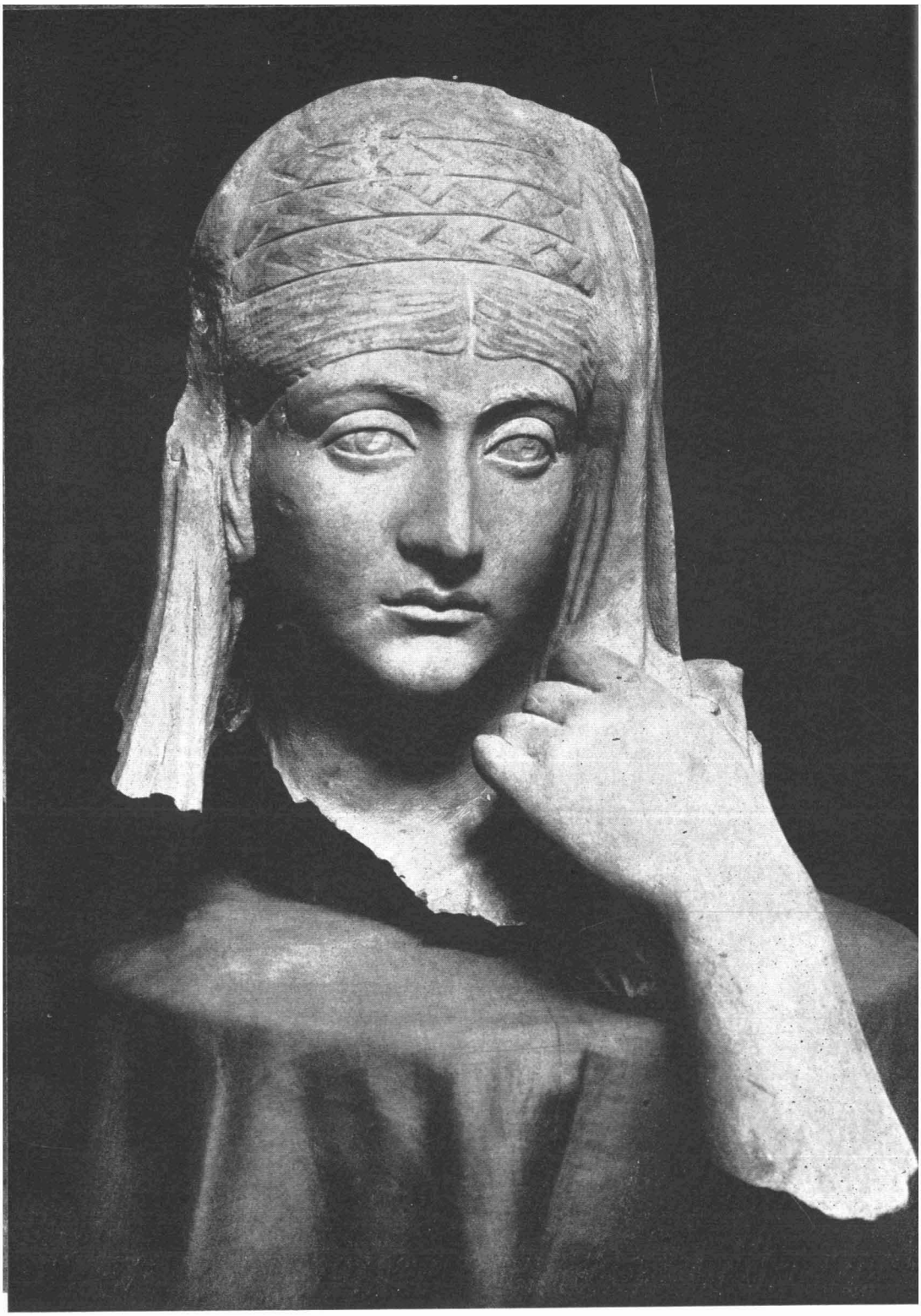

8. NŐI FEJ A VALERIUSOK MAUZÓLEUMÁBÓL

díszítették sohasem, hanem még a mértani díszítés legcsekélyebb nyomait sem mutatja, mint ahogy a többi fal alsó részein látható. Dísze egyszerű piros csíkokból állott, belőlük egy még látható az emlékmű délkeleti sarkában, ahol leverték a fal vakolatát, hogy rávihessék az új, gazdagabb díszítést a keleti falra, amelynek a vakolata itt részben elfedi az eredetit. A hátsó fal alsó részén felfedeztünk egy sötétvörös fülkét olyan hamvvedrekkel, amelyeket az új díszítés gondosan befedett. Ez a megállapítás véglegesen megerősíti, hogy a mauzóleumnak volt egy pogány korszaka, ehhez tartozik a kis Julius Tarpeianus felirata; és volt egy másik, keresztény szakasza is, amelyben megalkották a mozaikdíszítést.

A mozaik minden további nélkül értelmezhető, amennyiben Jónásra vagy a Jó Pásztorra vonatkozik. A szőlőindák a dionüszoszi képvilágból valók, és – mint a Flaviusoknak a Domitilla-katakombában levő régiójában – az örök boldogságot jelentik. A halász Alexandriai Kelemen szerint Krisztust jelentheti. Sőt, egy tőle származó Krisztus-himnuszban még három olyan szimbólumot is találunk, amelyek a mi mozaikjainkra alkalmazhatók, amikoris így szólítja meg az Üdvözítőt: „Királyi bárányok Pásztora" (4. vers). „Halásza a halandóknak, akik hagyják kiragadni magukat a gonoszság tengeréből, aki az ellenséges áradatból édes élettel csalogatod ki a szent halakat; vezesd ésszel megáldott juhaidat, szent Pásztor, vezesd, Király, érintetlen gyermekeidet!" (23–31. vers). „Örök fény" (36. vers).[12] A halászban azonban Krisztus szavai alapján Péterre, „az emberek halászára"[13] is gondolhatunk. Mindenesetre a halász alakjában a keresztségre irányuló célzást ismerhetünk fel.

Mindez a mauzóleum egész mozaikdíszítésének kimondottan keresztény jellegét igazolja. Kételyt csupán a Héliosz-ábrázolás ébreszthetne. Az egész mauzóleumnak keresztény jellege, és a pogány előkép T alakú sugárzó dicsfénybe történő átértelmezése azonban aligha enged meg pogány jelentést. Az ókori napszimbolikának Krisztusra vonatkoztatását az első keresztény századokban messzemenően igazolta az ókeresztény irodalom. Hivatkozhatunk itt F. J. Dölger idevágó munkájára *Sol salutis. Ima és ének a keresztény ókorban.* Münster 1925. c. művére. Belőle vesszük át a következő helyeket: „Mivel a hét első napját Krisztus feltámadásának az emlékezeteként ünnepelték meg, ezért a nap-hasonlat magától ment át a vasárnap liturgiájának a magyarázatába.[14] Már a második század közepén

[12] Paidagogosz 3, 101, 3.
[13] Lk 5, 11.
[14] A német Sonntag = vasárnap szóban jobban kifejezésre jut ez a gondolat. Ford.

így fejti ki ezért az apologéta Jusztinosz az ünnepi gondolatokat: ‚A Nap napján mindnyájan összegyűlünk, mert ez az első nap, ezen teremtette Isten a világot a sötétség és az ősanyag átalakításával, és mert Jézus Krisztus, a mi Üdvözítőnk, ugyanezen a napon támadt fel halottaiból'. A Nap, sötétség-világosság és Krisztus itt olyan szorosan egymás mellett áll, hogy a Jézusról, az igazi lelki Napról szóló gondolatnak magától kellett átáramlania a liturgia-magyarázatba. Azonban nemcsak 150 körül volt ez a helyzet, hanem már legalább ötven évvel korábban is. Antiochiai Szent Ignác ugyanis a vasárnap megünneplésének az indokát éppenséggel ‚Krisztus általi életünk kezdetének' nevezi. A görög szöveg jelentősen Krisztusra mint a halálból és a sírból felkelő Napra vonatkozik. Még erőteljesebben ábrázolja Alexandriai Kelemen Jézus feltámadását a napkelet képével. Hogy megismertesse az emberekkel Isten nyomatékos kegyelmi hívását, így fejezi ki: ‚Isten nem fárad bele az intésbe, sem a fenyegetésbe, a serkentésbe, keltegetésbe és a tanításba. Valóban: felkelt az álomból, és maga hozza ki a tévelygőket a sötétségből'. Továbbá:

‚Ébredj az álmodból,
kelj fel halottaidból,
és megvilágosít Krisztus, az Úr,
a feltámadás Napja,
aki a hajnalcsillag előtt született,
s életet áraszt sugarával'."

A Krisztus-Héliosz kép jelentős szerepet játszik a keresztségről és feltámadásról szóló korai keresztény gondolatkörben, és folytonosan kibontakozó motívumként vonul végig az első századok írásain. „Ez a nyelvezet mindenekelőtt az atyák húsvéti prédikációit tölti be. Senki sem fejtette ki lendületesebben és a régi elképzelésekhez irányuló szorosabb kötődéssel, mint Veronai Zénó. A húsvét vigíliáján tartott beszédében a Nap óceánba merülését és mindig újból megifjodott felkelését összehasonlítja a húsvét titkával, vagyis Krisztus szenvedésével és feltámadásával, misztikus halálunk és jövendő boldogságunk érzékletes képeivel és okaival. Ezután a keresztelendőkhöz fordul: „Ugyanezt nyújtja (a húsvét napja és a húsvéti Nap) a keresztségre készülőknek is. Most arra hívja meg őket a boldogságot ígérő lenyugvása (célzás az este vagy éjszaka kiszolgáltatott keresztségre), hogy merüljenek bele az óceán (a keresztség fürdője) fehéren habzó mélyébe, és újjá váltan szálljanak ki belőle az új Nappal, fényében ragyogva. Velünk egységben eljuthatnak majd annak az (örök) ígéretnek a korába, amelyben örökre felkelnek, ha

a halhatatlanság útját az égi pályán (a képet a Nap pályájáról veszi) járták végig".[15]

Az ókori ember számára – világképe alapján – a Nap mindennapos lehanyatlásának és felkelésének, a meghaló és feltámadó Megváltóval történő összehasonlításnak valósággal kényszerítően kellett hatnia és jelképszerű alakulattá kellett sűrűsödnie. Sehol sem volt azonban ez az érzékletes kép hatásosabb és beszédesebb, mint a sírban, a lehanyatlás és feltámadás találkozásának voltaképpeni helyén. Ha még hozzávesszük, hogy a pogány sírművészet is ismerte már a napfogatot – megtaláljuk az egyik mauzóleumunkban (B) –, akkor csak csodálkozhatunk azon, hogy ilyen ritkán maradt fenn a korai keresztény művészetben.[16]

Összefoglalva: ez a kis sírkamra hármas vonatkozásban mutatkozik számunkra különleges jelentőségűnek. Először is: ez a vatikáni nekropolisz mindeddig ismeretes mauzóleumai közül az egyedüli, amely egészen keresztény; másodszor: a mindeddig meglelt legrégibb keresztény tartalmú mozaikokat tartalmazza; harmadszor pedig: a Krisztus-Héliosznak itt van a korai keresztény ikonográfiára annyira jelentős ábrázolása, a régóta ismert Krisztus-Orpheusznak érdekes párja.

Helyrajz és időrend

Miután ilyképpen körbejártuk a nekropoliszt, vizsgálódásunk további menetére nagy jelentőségű, ha helyes elképzelésünk lesz a helyről, ahol elterül: a vatikáni terep jellegéről. A mauzóleumok két párhuzamos, keletről nyugatra húzódó sorban helyezkednek el. A két sor, amint immár szabaddá vált, egy körülbelül 70 méteres szakaszon át húzódik. Hozzá kell még vennünk azokat a fent említett sírépítményeket, amelyeket már korábban feltártak (vö. 18. o.). Mindezek pontosan a kettős sor kelet-nyugati irányában fekszenek

[15] Zénó veronai püspök volt, 372 körül halt meg. A latin szöveg így hangzik: „Hoc (munus futurae beatitudinis) nostris quoque competentibus praestaturus, quos nunc invitat felix occasus, ut sacri ocaeani lacteo profundo demersi, surgentes inde novello novelli cum die, sua luce radiantes, nobis cum possint immortalitatis per aerium tramitem cursu servato ad repromissionis tempus, ubi in perpetuum quis oritur, pervenire." PL 11, 503. Lib. II. 47.

[16] Wilpert megkísérelt kapcsolatot találni az ókeresztény Héliosz-ábrázolások és Jónás próféta életének jelenetei között. A katakombaképek egy kis csoportja adott ehhez kiindulási alapot. A mi Héliosz-mozaikunk felfedezése értelmezésének felülvizsgálatát teszi szükségessé.

a bazilika alatt. Elfogadhatjuk hát, hogy nekropoliszunk eredetileg
1. ábra csaknem egyenes vonalban ($\Gamma-\Theta$) legalább 400 méteres szakaszra
A. ábra terjedt ki.

Ezt a bámulatos tényt könnyebben megérthetnénk, ha a sírépítmények közvetlenül valami út peremén sorakoztak volna. Nem ez azonban a helyzet. A délen haladó út is — s mint ezután megvilágítjuk —, a valószínűen északon tovavivő Via Cornelia is olyan távol esett tőle, hogy velük nem magyarázhatjuk meg ezt a tényt. A terep játszhatott itt szerepet, vele magyarázható az azonos vonalhoz való szokatlan ragaszkodás. Nem elegendő az sem, ha kijelentjük, hogy ez az egymás mellé építkezés egy épületsor kialakításának legtermészetesebb megoldása. Ez csak rövid távolságra lehetne érvényes egy út rendező ereje nélkül. Világos tényként könyvelhetjük el azonban, hogy egyetlen épületet sem helyeztek el a másik mellé. A Matucciusok O mauzóleuma körülbelül egykorú az A mauzóleummal, a B mauzóleum pedig körülbelül egyidős a G-vel, s az A és O közti távolság éppen 53 méter, a B és G közti pedig 23 méter. Mindegyik megtartja mégis ugyanazt a vonalat.

Az északi sor mauzóleumai úgy beépültek a dombba, hogy hátsó, északi oldalukat csaknem a tetejükig a domb fedi. Éppen ez a sajátos helyzet vezetett az északi mauzóleumoknál — és jellegzetes módon csak ezeknél — lépcsők elhelyezéséhez, amelyeken a dombról le lehetett ereszkedni a sírtérbe. Öt mauzóleumban lelhetők fel ilyen lépcsők, melyek semmiképpen sem teraszok vagy emeletek. Különösen látható ez a Valeriusok lépcsőjénél, amelynek legfelsőbb fokai a Caetenniusok és a Valeriusok mauzóleumai között a felszínre torkollanak. Nyugat felé, közvetlenül a Caetennius család másik mauzóleuma (L) mögött, körülbelül ugyanabban a magasságban egy félkör alakú kis fal maradványai láthatók; ez a kis fal talán a mauzóleum tetejét védte a domb esetleg lecsúszó földjétől.

A domb délről északra húzódó erős emelkedésének megfelel a nagyon szelíd nyugat–keleti lejtés a Tiberis felé. Néhány szám
31. ábra szolgáljon a megértéshez. A B mauzóleum ajtajától az S és R közti
22/a. ábra clivus (vagyis két mauzóleum közti átjáró) bejáratáig terjedő, mintegy 55 méteres szakaszon a terep 2,60 méterrel emelkedik, tehát körülbelül 5 centiméterrel méterenként; az első harmadon viszont
15., 16. ábra az emelkedés a Caetenniusok mauzóleumáig alig észrevehető, és csak onnantól kezdve érzékelhető.
22/b. ábra Délről északra viszont a Caetenniusok ugyanazon F mauzóleumánál 7 méteren mintegy 4,50 méteres emelkedést mérünk, tehát méterenként kb. 65 centimétert, a kelet–nyugati emelkedés tizenháromszorosát. Másrészt a déli sor mauzóleumai csak kevéssel mélyebben

fekszenek, mint az északi soréi, tehát a lejtő itt sokkal szelídebbé válik, mint néhány méternyire északra. Ezáltal világossá válik, hogy az északi sor mauzóleumait egy falszerűen meredek domboldalba építették, amely mint hosszú ránc nyúlt el kelet–nyugati irányban. Ennek az építésmódnak nyilvánvaló előnyei voltak. Így pl. kevesebb földmunkát kellett végezni, az épületek észak felől védve voltak, s végül a dombról is lehetett lejáratot kiképezni a sírokhoz. Ez utóbbi különösen akkor fontos szempont, ha feltételezzük a domb északi részén egy nyilvános út jelenlétét, amint erre később még visszatérünk.

A terep kelet–nyugati ránca azonban alsó és felső részén, tehát a mauzóleumok küszöbénél és hátfalánál nem párhuzamos. A legnagyobb emelkedés dél–északi irányban a Valeriusok (H) mauzóleumánál mérhető, ahol 7 méteren 4,5 méter az emelkedés. Ugyanilyen távolságon a clivusnál az emelkedés csak 2 méter. Ez a magyarázata annak is, hogy a Juliusok mauzóleumát (M) miért építhették a talajszinttől mindössze 2,3 méter csekély magassággal. Hozzá kell ugyanis számítanunk a terep mintegy 2 méteres – 85 centiméter dél–északi és 1,15 méter kelet–nyugati irányú – emelkedését. Ha a dél–északi meredekség mindenütt egyforma volna, akkor M hátsó falánál 1,85 méterrel magasabb lenne a tetőzetnél, viszont fel kell tételeznünk, hogy M kiemelkedett a terepből.

22/a. ábra

22/c. ábra

Valószínű, hogy éppen ezen a helyen volt egy dél–északi irányú kis földteknő. Így a legtermészetesebben lehetne megmagyarázni, hogy ezt a keskeny helyet miért hagyták olyan sokáig beépítetlenül. Nyilván átjáróul szolgált a dombhoz, vagy inkább a dombtól a nekropolisznak ehhez a részéhez. Bárhogy volt is, mindenképpen lényeges számunkra annak lerögzítése, hogy a dombnak ezen a nyugati részén az északi, a mauzóleumok mögött található terepvonal egész bizonyosan nem követte a déli, a mauzóleumok előtt haladó vonal emelkedését.

22/a. ábra

Terepünk helyrajzi problémáihoz tartozik az akkori időkben használt utak kérdése. Mindenekelőtt hármat kell itt megnevezni: a Via Aurelia Novát, a Via Corneliát és a Via Triumphalist. Régi források mindhármat kapcsolatba hozzák Szent Péter sírjával. A Via Aurelia Nova annak a régi útnak felelhetett meg, amelynek több nyomát megtalálták, és amelyik a vatikáni nekropolisz déli részén haladt. Ez képezhette hozzá a fő bemenetet, mert valamennyi mauzóleum dél felé fordul. Magának az apostolnak a sírja viszont általános elképzelés szerint a Via Corneliánál feküdt. Vele ezért valamivel behatóbban foglalkozunk.

A hetedik század híres itinerárumai a Via Corneliát első ízben

Szent Péter sírjával együtt említik.[17] A zarándokok Rómában mindenekelőtt a vértanúk sírjait keresték fel, amelyek többnyire a városon kívül, a régi római utak mellett voltak találhatók, ahová régi római szokás szerint építették a sírokat. A jámbor zarándoknak, aki meg akarta látogatni Szent Péter sírját, irányként a Via Corneliát adták, amelynél megtalálhatta az apostol sírját. Az itineráriumokban Péter sírjával kapcsolatban a részben a cirkuszra épített bazilikát és a sírhoz vezető Via Cornéliát együtt említik. Ebből adódott a feltevés, hogy a Via Cornelia a cirkusz és az apostolsír között haladt át. Ennek következtében az út Konstantin bazilikájának hossztengelyével párhuzamosan a főhajó déli alapfalai és a confessio alatti sír között haladt át.[18] Elfogadták tehát, hogy Péter apostol sírja közvetlenül a nyilvános út mellett fekszik, mint sok más sír például a Via Appiánál. Az ásatások azonban igazolták, hogy ez a felfogás hamis. A Via Cornelia nem ott van, ahová minden rekonstrukciós tervrajzon bejelölték, és sohasem volt ott.[19]

Voltaképpen egy kissé csodálkozhatnánk Péter sírja topográfiai helyzetének e minden kutató által hallgatólagosan elfogadott rekonstrukcióján, hiszen semmi sem erőltet ránk ilyenféle megoldást. Régóta tudtuk, hogy Péter sírja nem elkülönített sír, hanem egy pogány nekropolisz közepette található éppúgy, mint a másik apostolfejedelemnek, Szent Pálnak a sírja a Via Ostiense mellett. Ennek a ténynek mégiscsak legalább óvatos kételyt kellett volna támasztania a Via Corneliát illetően. Megvilágosodott továbbá, hogy a régi itineráriumok adatai nem magára a sírra, hanem Szent Péter bazilikájára vonatkoznak. Ez azt jelenti, hogy a Via Cornelia egy pogány nekropolisz közelében, és egyben az apostol sírjának a közelében is haladt el. Hogy azonban az út a mauzóleumoktól délre vagy északra vitt-e, vagy hogy éppenséggel keresztülszelte-e őket, azt egyetlen világos lelet sem igazolja. Ma csak azt tudjuk lerögzíteni, hogy az út bizonyosan nem arra haladt, amerre eddig feltételezték.

Ha meg akarunk kockáztatni egy feltevést, azt gyaníthatjuk, hogy a Via Cornelia az apostol sírjától nem délre esett, hanem inkább
A. ábra északra, a vatikáni domb ereszkedője mentén volt. Az északi oldalon emelt mauzóleumok körül soknak, azoknak, amelyeket – mint már mondottuk – közvetlenül a dombhoz építettek, van egy kis

[17] Így pl. a *De locis sanctorum Martyrum* c. műben: „Primum Petrus in parte occidentali civitatis juxte (sic!) viam Corneliam ad miliarium primum in corpore requiescit."

[18] A legfontosabb szerzők összefoglalását lásd *Esplorazioni* 153. 1. jegyzet.

[19] R. Lanciani: *Forma Urbis Romae.* (Milánó 1893.) 1. A. rajzán tévesen úgy látszik, mintha a bazilika alatt valóban megtalálta volna a Via Cornelia egy részét.

lépcsője, amelyik észak felé, a tetőre visz, vagyis éppen oda, ahol a mauzóleum elérte a domb talajának a szintjét. Ha csak az lett volna ezeknek a lépcsőknek a célja, hogy lehetővé tegyék a feljutást valami teraszhoz, akkor nem tudnánk megmagyarázni, hogy a déli sorban levő, a dombbal nem érintkező mauzóleumoknak miért nincs lépcsőjük, és hogy az északi sor minden lépcsője miért emelkedik észak felé, a dombhoz, dél felé egy sem. Az egyetlen ésszerű magyarázat az, hogy a lépcsők nem valami teraszhoz feljutásra szolgáltak, hanem arra, hogy leereszkedhessenek rajtuk a dombról. Ez azonban feltételezi, hogy ott út haladt el, ahonnan kényelmesen el lehetett érni a mauzóleumokat. Ám semmi sem késztet minket annak tagadására, hogy ez az út éppen a Via Cornelia volt, amelyen sok évszázadon keresztül a zarándokok elérték az apostolok fejedelmének a sírját.

Miután behatóan foglalkoztunk a nekropoliszunk topográfiájával, kell valamit mondanunk a kronológiájáról is. Az ásatásokról szóló közlés szerint a mauzóleumok egyikéről sem lehet bizonyossággal kimutatni, hogy Kr. u. 150 előtt keletkezett, csupán a Matucciusok mauzóleumára (O), vagy egyik-másik ilyen jellegűre vonatkozóan gondolhatunk talán még az első évszázad első felére. A legrégibb mauzóleumok kétségtelenül az északi sorban vannak, és közülük is az A, B, G és O tartozik ide. Alig vonható azonban kétségbe, hogy ezek a sírépítmények még a második század első felében helyezhetők el, mégpedig az A és O körülbelül a harmadik-negyedik évtizedbe. A legkülönfélébb ismérvek állnak össze ehhez az időmeghatározáshoz: faltechnika, stílusforma, díszítés, az eltemetettek neve, és végül a hamvasztás túlnyomó temetési formája is.[20]

A legfiatalabb sírkamrák bizonyára a Z és Φ, tehát az egyiptomiak és a Marciusok mauzóleumai. A hamvasztás csaknem teljes eltűnése, és elsődlegesen a szarkofágok művészi stílusa indokolttá teszi a második és harmadik század fordulója körülire történő időbeli elhelyezésüket. E két időhatár között, tehát körülbelül 130-tól 200-ig[21] ment végbe a vatikáni nekropolisz építészeti fejlődése, ahogyan kiderült az 1940-től 1949-ig tartó ásatásokból.

---

[20] Gerkan szerint az 0-val kezdődő mauzóleumsort 120 körül kezdték építeni. Ugyanígy véli Klauser is. Toynbee/Perkins 0-t 130 körül keltezik, s ezt tartjuk mi is valószínűbbnek.

[21] Klauser, Gerkanra hivatkozva a Q és P mauzóleum kivételével 155 körül befejezettnek tekinti az építkezést. Ez azonban túlságosan korai lenne, eltekintve attól, hogy teljesen téves a mauzóleumok időbeli sorrendjének a meghatározása, mely szerint R későbbi lenne mint a Z és Φ.

Legkorábbi az A és O, és nehéz eldönteni, hogy közülük melyiké az időbeli elsőbbség. Az A-hoz csatlakoznak egymás után a B, C, D, E, F mauzóleumok. A közbeeső időszakban, időbelileg a B-hez közel, mert közös a festőjük, jött létre a G, még az F előtt. Bár a D mauzóleum fiatalabb az A-, B-, C-nél, mégis a legvilágosabban képviseli a régebbi típust (nyitott sírkamra előudvarral és csak hamvvedrekkel). Ez azt mutatja, hogy az épületek viszonylag gyorsan következtek egymás után, mert különben – az építészeti elrendezésben és a temetés rítusában – egyik formából a másikba történő átmenet határozatlansága nem jelenhetne meg ilyen világosan. Az F után időben az L, I és H következett. Ezzel egyidejűen bontakozott ki az O körüli mauzóleum-csoport. Ezt elsőként az S követhette, majd az R – R', csak utánuk a P és Q két udvara,[22] mindezek után végül a T és U. Később lesz alkalmunk, hogy visszatérjünk az O körüli mauzóleumoknak erre az időbeli rendjére, miután megtekintettük a Q és P létrejöttét, azokét, amelyek fontos elemeket tartalmaznak a sírépületek egymásra következésének felismeréséhez.

2. ábra

A déli sor ennek az időbeli sorrendnek a végén áll. Igazolja ezt a fent említett bizonyítékokon kívül a mauzóleumok egymástól való elkülönülése is. Feltűnő, hogy északi elődeikkel szemben, amelyek hézag nélkül sorjáznak egymás mellé, itt mindenkor szabadon maradt egy átjáró jobbra és balra. Oka csak a régebbi mauzóleumokat megillető jogban kereshető, hogy szabadon és akadálytalanul lehessen oda bejutni dél felől, ahonnan az egész nekropoliszba el lehetett jutni egy fontos úton, bizonyára a Via Aurelián.

Abból a tényből, hogy a kiásott mauzóleumok közül egy sem illeszthető az első századba, különféleképpen megkísérelték, hogy nyomós indokokat nyerjenek, és tagadhassák régebbi síroknak ebben a zónában való előfordulása lehetőségét. Itt voltak először is Néró kertjei, s ezek eleve kizártak minden ilyesmit.[23] Ez azonban könnyelmű kijelentés, ha meggondoljuk, hogy nem ismerjük e kertek pontos határait. Csak azt tudjuk, mint már említettük, hogy – az ókori helyrajz értelmében – a vatikáni terület déli részén voltak. Amíg feltételezhették, hogy a cirkusz, amely ezekben a kertekben volt, a Szent Péter-templom alatt húzódik, az ilyenféle állítást némiképpen még érthetőnek lehetett tekinteni. Most azonban, miután az ásatások világossá tették, hogy Néró cirkusza sohasem

[22] Más véleményt fejez ki az *Esplorazioni* 104. o., mely szerint R és R' a Q-val és P-vel egy időben készült.

[23] Így Gerkan és Klauser.

volt a Szent Péter alatt, és hogy tőle délre kell keresni, ezt az érvet többé már nem lehet figyelembe venni.

Ilyen értelemben még egyszer utalhatunk az 1957 telén és tavaszán nyert leletekre, amelyek nyomatékosan arra intenek, hogy nem dolgozhatunk a császári kertek ismeretlen határaival. Az *A. ábra* újonnan felfedezett sírok csak mintegy 300 méterre fekszenek a minket foglalkoztató nekropolisztól északra, és időben nyilván még Nérót is megelőzik. Ezenkívül hozzá kell fűznünk, hogy az ásatások a sírok sorát nem követték legdélibb pontjukig, amely még közelebb eshet nekropoliszunkhoz.

A nekropolisz pedig önmagában is elegendő alapot nyújt ahhoz, hogy kezdetét az első, ne pedig csak a második századba tegyük. A Szent Péter-templom apszisa mögött található S. Stefano degli *A. ábra* Abissini templom alatti ásatások alkalmával olyan régészeti anyag jött napvilágra, amely egyértelműen az első század sírépítményeiből származik: Domitianus idejéből (81–96) való feliratok és a Flaviusok idejében tipikus márványmunka és terrakotta-fejek. Egy szarkofág, amelyet 1667-ben a bazilika előtti lépcsők munkálatai során találtak, hasonlóképpen az első századra utal. Ugyanez érvényes egy sírfeliratra, amely 1586-ban a vatikáni obeliszk eredeti helyének a közelében bukkant elő, s amely számunkra sajnos már csak másolatban maradt fenn. Az obeliszk mai helyétől keletre 1936-ban találtak egy síroltárt, az hasonlóképpen még az első századból származik.

A nekropolisznak a minket különösképpen foglalkoztató részében is van bizonyíték az első századból való sírokra. Találtak ott e korbeli sírtoldalékokat; ezekről megfelelő helyen még részletesen szólunk.

Az egyiptomiak mauzóleumának (Z) nyugati falához a sírtér belső falával azonos technikával, lényegében tehát ugyanabban az időben, egy nem is kicsi osszáriumot építettek. Ebből elegendő *13/a. kép* bizonyossággal adódik az, hogy a mi mauzóleumunknak a második század végén történt elhelyezésekor régi csontokat tettek félre, majd később kegyelettel összegyűjtötték egy osszáriumban, és eltemették őket. Az ilyen eljárás régi sírokat tételez fel, s minden további nélkül elhelyezhetjük mindezeket az első századba.

Ezekből a megállapításokból és fontolgatásokból mindenképpen jelentőssé válhat, hogy a nekropolisznak az első századbeli keletkezése ellen semmiféle komoly ellenvetés nem támasztható.

Meddig állt hát fenn a nekropolisz? A T mauzóleum egy urnájában levő konstantini érme azt mutatja, hogy addig temettek oda. Hasonlóképpen bizonyos továbbá az is, hogy Konstantin alatt fel-

hagytak a temetésekkel, mert a nekropoliszt átformálták a bazilika építkezési helyévé. Mindezt még részletesebben is tárgyaljuk majd.

Mintegy 150–200 éven át szolgáltak a mauzóleumok római tulajdonosaik sírhelyéül. Ez alatt a hosszú idő alatt némelyik mauzóleum szűknek bizonyult, ezért még a mozaik és márvány padlózat alatt is kihasználták minden helyet. Azután különösen elöl elhelyezett arcosoliumokkal (mint B-ben) avagy szarkofágokkal segítettek magukon, ezek aztán gyakran zavaróan álltak a sírtérben. Az is megtörtént, hogy egyszerűen márványlapokkal elrekesztett sírhelyeket állítottak fel, s ezeknek némelykor, mint a feliratok mutatják, még egyszer több halottnak is kellett szolgálniok.[24] Ha hamvvedrekről volt szó, akkor újakat illesztettek a már megteltek
2. ábra fölé, és egy kis fallal támasztották meg őket. Aelius Tyrannus E mauzóleumában erre a célra két csodálatos ókori alabástrom edényt használtak, bennük bizonyára egy házaspárt temettek el. Az is előfordult továbbá, hogy az új urnát csak durván hintették be malterral, és szöggel karcolták bele a nevet.[25] Mások kegyeletesebben jártak el, és találták meg saját változataikat. B nyitott sírkamráját ezen a módon zárták le a harmadik században. Az eredeti díszítést átfestették. Az idő múlását jelzi a földfelszín emelkedése is, amely néhol szükségessé tette a küszöb magasabbra helyezését.

Így hát a nekropolisz utolsó időszakában sokat elvesztett eredeti ragyogásából, és szegénység terjeng ott, ahol egykor pompa és fényűzés uralkodott. Elmondhatjuk, hogy Konstantin egy tiszteletreméltó és egykor gazdag nekropoliszt süllyesztett el, mely az ő idejében már láthatóan kezdett lehanyatlani, és csak nehezen kínálta helyet további temetések számára.

---

[24] pl. a Caetenniusok (F) mauzóleumában.

[25] Ugyanígy a Caetenniusok (F) mauzóleumában.

II

PÉTER SÍRJÁT KERESVE

A Szent Péter alatti ásatásokról szóló tudósítás szerzőinek a szemére vetették, hogy közlésükben már az „apostol sírjáról" szóltak, mielőtt azt még kifogástalanul igazolták volna. Ez valóban megtörtént, de csak a végső közleményben, miután a szerzőknek régóta rendelkezésére állott hosszú évek munkáinak eredménye. Nehezen képzelhető el olyan ásatás, amely fel ne tételezné azt, ami után kutat. Mesterkéltnek tűnhetne, ha az olvasót valami ismeretlen X-szel foglalkoztatnánk, amelyből azután végül az apostol sírja lesz. Egyedül az a döntő, hogy a kezdettől fogva helyes néven nevezett sírra vonatkozóan feltárjuk azokat az okokat, amelyek jogossá teszik ezt a nevet. E szemrehányás mögött azonban alapjában véve még egy másik is rejlik, tudniillik az, hogy az ásatás során, tehát nem csupán a leírásában, feltételeztük a keresendő sírt. Ez az ellenvetés azonban egyáltalán nem olyan élesre csiszolt, mint amilyennek látszik. Egy ásatásnak csak akkor van értelme, ha tudjuk, hogy mit keresünk, és indokunk van rá, hogy hol keressük. Hogy az apostolfejedelem sírját éppen ezen a helyen kerestük, bizonnyal az egyetlen lehetőségünk volt; pontosan erre a helyre vonatkozóan lehetett ugyanis igazolni – bármiféle ásatás előtt is –, hogy Konstantin ideje óta itt tisztelték Szent Péter sírját. Ahhoz pedig, hogy komolyan vegyünk egy 1600 éves kultuszhelyet, nincs szükség igazolásra.

A helyet, ahol az apostol sírja utáni keresést el kellett kezdeni, mindenekelőtt a mai pápai oltár alatt található palliumfülke határozta meg. Ebből a kicsiny térségből visz még ma is a mélybe egy *C. ábra*
kis akna, amelyről már Tours-i Szent Gergely tudósított a hatodik század kilencvenes éveiben.[1] Itt kezdte meg körülbelül hetven évvel ezelőtt a kutatásait H. Grisar SJ, bár nem kielégítő eszközök-

[1] Tours-i Szent Gergely: *In gloria martyrum* 27. PL 71, 728.

kel.[2] Nagy bizonytalanság és véleménykülönbség uralkodott először is a mélységre vonatkozóan, amelyben a sírnak kell lennie ezen a helyen. Azt sem tudták, hogyan kell elképzelni: vajon mint egyszerű urnát az apostol csontjainak a maradványaival, mint sértetlen sírt, vagy éppen mint egy másfél méter magasságú, szélességű és hosszúságú bronzszekrényt, amint a *Liber Pontificalis* közli.[3]

Az érdemes sziléziai régész, Joseph Wilpert ezekből az adatokból új magyarázatot kísérelt meg, e szerint a bronzburkolat 5 méter hosszú, 3,75 méter széles és 3,70 méter magas lenne, s így körülbelül 300 tonnát nyomna. Technikai magyarázatokat a Krupp cégtől kért, szerencsétlen rekonstrukcióját pedig kiadta egy saját munkájában.[4] E feltételezés valószínűtlenségét azonban már a *Liber Pontificalis* kritikus magyarázója, msgr. L. Duchesne felismerte.[5] Az sem helytálló még ha egy újabb írásban állítják is hogy a tudományos világ ellentmondás nélkül elfogadta Wilpert feltételezését.[6] Wilpert szaktársai sokkal inkább csendes elhallgatásával léptek túl a mindinkább korosodó tudós sajnálatos tévedésén.

Ebben a helyzetben nem volt tanácsos vaktában hozzányúlni az ott levő, drága márványberakású falazathoz. Még kevésbé lehetett megkísérelni, hogy felülről lassan lefelé hatoljunk. „Felül" itt nem a pápai oltárt jelenti, hanem a palliumfülkét, amely az úgynevezett nyitott confessióból közvetlenül hozzáférhető. Ez az egész bazilika egyik legfontosabb és tiszteletre legméltóbb részének szétrombolásával járt volna. Lehetetlen lett volna a nyilvánosság kizárása is, ami egyébként tanácsos volt. Az ásatást végzők elhatározták tehát,
B. ábra hogy először a föld alatt tesznek kísérletet az S mauzóleumon át. Gyakorlatilag vele egyidőben a palliumfülke mögött fekvő confessio-kápolnából, amelyet építőjéről, VIII. Kelemenről (1592–1605) Cappella Clementinának neveztek el, egy másik tárnát nyitottunk. Itt a bemenetet megkönnyítette egy alacsony, pinceszerű térség,
C. ábra amelyet Giacomo della Porta, VIII. Kelemen építésze alakított ki a confessio-kápolna alatt, hogy enyhítse a nyirkosságát. A két

---

[2] Analecta Romana I (H. Grisar SJ: *Le tombe apostoliche al Vaticano ed alla Via Ostiense*) 1899. 259.

[3] *Liber Pontificalis* I, 176: „Eodem tempore Augustus Constantinus fecit basilicam beato Petro Apostolo in templum Apollinis, cuius loculum cum corpus sancti Petri ita recondit: ipsum loculum undique ex aere cypro conclusit, quod est immobile: ad caput pedes V; ad pedes pedes V; ad latus dextrum pedes V; ad latus sinistrum pedes V; subter pedes V; supra pedes V. Sic inclusit corpus beati Petri apostoli et recondit."

[4] Rivista di archeologia cristiana 13 (G. Wilpert: *La tomba di S. Pietro*) 1936, 27.

[5] *Liber Pontificalis* I, 194. 62. jegyzet.

[6] Klauser. 33.

tárna egyesítése után lefelé nyers talajhoz értünk,[7] felfelé pedig elértük a palliumfülke alatti térséget. Miután kiderült, hogy az alsó réteg és a palliumfülke alatti térség között nincsenek sírmaradványok, ezt a két tárnát lezártuk. *12/a kép*

Most már bizonyosak voltunk abban, hogy a pápai oltár és a palliumfülke alatti, még ki nem kutatott terület közti komplexum felkutatására nem maradt más út, mint hogy át kell törnünk a Cappella Clementina falait.

Bizonyára lehetséges volna most, hogy az apostol sírjának a történetét egyszerű kezdeteitől fogva elbeszéljünk, úgy, amint az az ásatást végzőknek feltárult hosszadalmas vizsgálataik befejeztével. Ez azonban azzal a hátránnyal járna, hogy nehezebb lenne áttekinteni és értékelni némelyik értelmezés és állítás megokolását. Évek óta terjesztik azonban immár folyóiratokban és könyvekben a legkülönfélébb véleményeket, az ásatás eredményeinek legnaivabb lelkes ünneplésétől a legridegebb tagadásáig. Ebben a tudósításban megkíséreljük, hogy az ásatások időbeli lefolyására támaszkodva, kihámozzuk a lényegesebb elemeket, és megmutassuk legbensőbb, alkotó jellegű és ezért történeti összefüggésüket. Úgy tűnik, hogy ekképpen lehetőség nyílik annak kritikai megragadására és szemlélésére, mi van és mi nincs, és hogy belőle levezetve miket állíthatunk.

Konstantin „Királyi háza"

Az időrendet visszafelé követő leírást VIII. Kelemennek (1592–1605) a confessión végzett munkálataival kellene kezdenünk, hogy II. Calixtuson (1119–1124) és Nagy Szt. Gergelyen át eljussunk Konstantin császárhoz (306–337). Ezeket a kevésbé fontos munkákat később más összefüggésben tárgyaljuk majd, ezért inkább azonnal Konstantin munkálataival kezdjük, mert velük kezdődnek az ásatások legdöntőbb eredményei.

A Capella Clementina hátsó falát megfosztottuk díszítésétől, amely az apostolfejedelmeknek a legutóbbi évszázadból való, művészileg szerény igényű mozaikképéből állott, és meglehetősen durván aranyozott díszítés vette körül. Mögötte látható lett egy fal,

[7] *Esplorazioni* 121. E megállapítások elkerülték Gerkan figyelmét, ezért mondhatta: „Ha a keresett sír tényleg eredeti helyén van, ahol Konstantin idejében oly biztosan vélték, akkor legalább a γ sír szintjén kellene keresni, vagy még mélyebben. Azaz a kutatók által elért és sietősen talajszintnek vélt szint alatt legalább 2 méternyire."

amelynek a felső része VIII. Kelemen idejéből származott, nagyobb alsó része viszont Nagy Szent Gergely építkezéseihez tartozott. Ezt a falat középen megbontottuk, és mögötte rögtön feltárult a
IV. kép felül (a 202. oldal után) két nagy Paonazzetto-fedőlapból való fehér márványborítás, köztük egy függőleges porfirpilaszter helyezkedett el. Ez a felfedezés eldöntötte a fal sorsát, és csakhamar teljesen el is hordták, hogy megfejthessük a márványberakás titkát. Előtűnt egy 2,35 méter széles márványfal, amely felül II. Calixtus – hasonlóképpen szabaddá tett – oltárában, alul pedig egy széles porfirlap mögött tűnt el. Ennek a (sajnos széttöredezett) lapnak az eltávolítása után
11. kép előtűnt a fehér márványborítás másik része, amelynek körülbelül a porfirlap fél magasságában talapzaton kellett nyugodnia, ez azonban elrejtve maradt.

Hogy követhessük a felső vonulatot, a fehér márványlapok közti függőleges porfirpilaszter egyes darabjait kiemeltük, a mögötte levő, és ezen a helyen megsérült fal néhány tégláját eltávolítottuk, majd azon igyekeztünk, amennyire lehetséges volt, hogy a 23,5 centiméter széles nyíláson át óvatosan felkússzunk a magasba. Egy régi oltár fenestella nyílásán át (ez az oltár II. Calixtus oltárának a belsejében található, később még lesz róla szó) lehetőségünk nyílott arra, hogy megállapítsuk: a márványlapok kb. 2,45 méteres magasságba emelkednek. Akkor viszont még nem volt lehetséges, hogy értelmezzük ezt a különleges képződményt. Talán tudattalanul is túlságosan rabul ejtett minket az az elképzelés, hogy II. Calixtus pápa középkori oltára alatt, amely pedig VIII. Kelemené alatt feküdt, kell lennie egy Konstantin idejéből való oltárnak. Arra gondolhattunk például, hogy ezek a magas márványlapok egykor vízszintesen állhattak, akkor pedig az 1,06 méteres szélességük a körülbelül 15 centiméter magas alapjukkal együtt egy oltár magasságának felelhetett meg. Egy 24,5 méter széles oltár azonban nehezen egyeztethető össze a korai oltárokról – melyek közül a legrégebbiek mindenképpen csak az ötödik századból valók – eddig szerzett ismereteinkkel.

Tovább kellett tehát keresnünk. A hátsó fal mindkét oldalánál
12/b. kép feltörtük a késői reneszánszból származó falakat. Eközben előtűnt a konstantini márványpadló és a két oldalsó márványlap rajta nyugvó végei, amelyeket a hátoldalon már nem találtunk meg. Tudtuk immár, hogy elértük Konstantin művét.

A további munkálatok végett fontos volt, hogy a fal feltörésekor a márványburkolattól jobbra és balra előtűnt egy szűk és kényelmetlen, de mégis örömmel köszöntött bemenet két kis kamrába,
6. ábra amelyek addig gyakorlatilag rejtve voltak, noha Alfarano régi

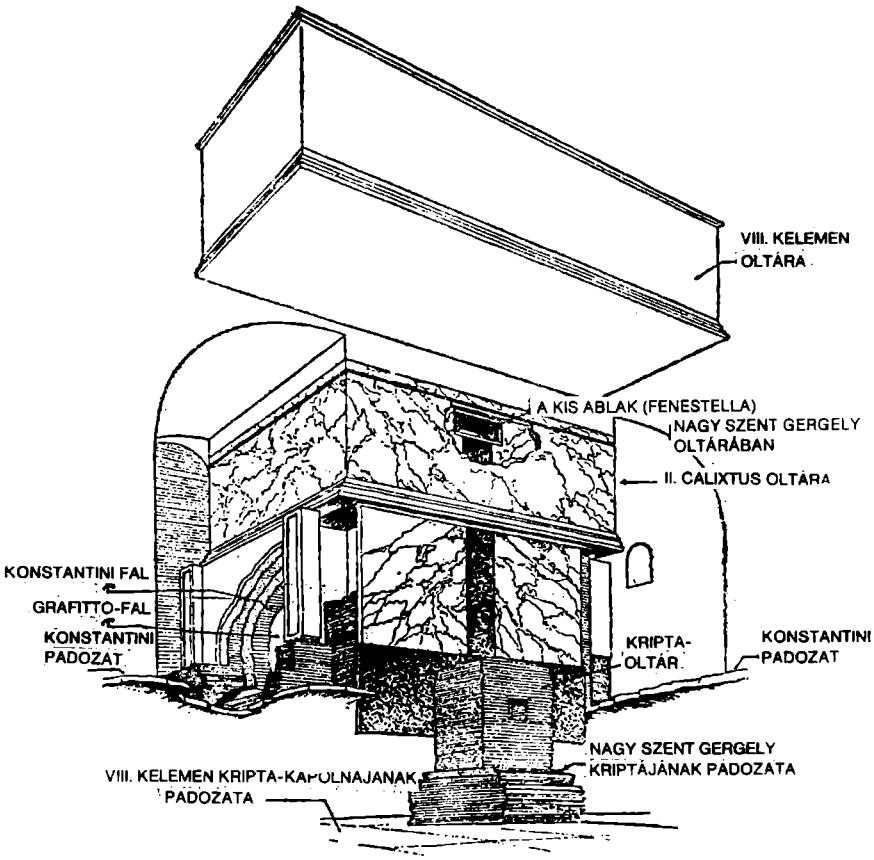

6. ÁBRA
A CONFESSIO NYUGATI OLDALA (E.170.)

tervrajzán berajzolva szerepelnek. Ez a két térség volt a maradványa a VIII. Kelemen alatt végzett ama kísérletnek, hogy az egész komplexum középső magvát szabaddá tegyék, és a hátulsó kápolnát oldalt levő átjárókkal összekössék a confessio előtti térséggel. Amint szénnel a falra írt évszám: 1615 mutatja, akkor lemondtak a tervről, és a kamrákat befalazták.

Ezekből a kamrákból teljesen látni lehetett Calixtus oltárának az oldalait. A Nagy Szt. Gergely idejében emelt presbyterium padlója már nem volt meg. Az oltár alatt márványborítású falacskákat illesztettek be újból felhasznált középkori kis pilaszterekkel,

10/a. ábra melyek a konstantini padlózaton nyugodtak. Munkánkat a déli oldalon kezdtük. A Szent Péter újjáépítésének idejéből származó fehér márványlapot a legnagyobb vigyázattal választottuk el a fal alsó felétől. A Calixtus-oltár által körülzárt felső rész sajnos hozzáférhetetlen. Az alsó márványlap mögött látható lett a megfelelő falazat tipikus sárga tégláival. Tétován ütöttünk rést ebbe a minket
14/a. kép kevéssé érdeklő falba. Először sűrű habarcsréteg került elő, mögötte
10/b. ábra konstantini falazat és a konstantini márványberakás márvány alapzata. Ez sajnos már nem volt meg, viszont egykori álláshelyének a világos lenyomata igen, mégpedig az alapokon, s a fal és a márvány közti habarcsrétegen. Ugyanezt a műveletet végeztük ezután az északi oldalon hasonló feltételek között és azonos eredményekkel. A déli oldalon hasonlóképpen 11 centiméter vastag habarcsrétegnek az északi oldalon nyilvánvalóan az volt a különleges feladata, hogy a fal szabálytalanságát kiegyenlítse, s ezért a keleti szegélyen levő 6,5 centiméterestől a nyugati szegély 17 centimétereséig nő. Megmutatkozott továbbá, hogy a márvány burkolat mind a három oldalon teret enged egy porfir csíkozású különleges szögletmegoldásnak.

Mindezekkel a leletekkel és tényekkel azonban még mindig válasz nélkül maradt az emlékmű értelmezésének a kérdése. Ellenben alsó része olyan egyértelműen megfelelt a fölötte található Calixtus-oltárnak, hogy a konstantini oltárra irányuló gondolat egyre valószínűbbé vált. A feltevés tisztázására csupán egy lehetőségünk maradt, mégpedig az, hogy vizsgálat alá vessük a hátsó (nyugati) oldalon a Paonazzetto-lapok közti hasadékkal hozzáférhetővé vált falazatot. Ha ugyanis ez a konstantini oltár lett volna, akkor a falazaton felső és alsó részt lehetett volna megkülönböztetni: a felsőt középkori, az alsót pedig korai keresztény faltechnikával készítették. A kérdés fontossága miatt a falat különös gondossággal vizsgáltuk meg. Ennek eredménye egyértelmű volt: a fal ezen az oldalon minden észrevehető összetoldás nélküli, egyöntetű volt. Még beszédesebbnek mutatkozott az a tény, hogy ez a fal egyáltalán nem a konstantini padlózaton emelkedett, hanem messze
11. ábra alája haladt, sőt oldalt a jobb szögletünk sarkain át észak és dél felé falazatban veszett el. Mivel főként déli vonulatában vörös vakolatot hordozott, más faltól történő megkülönböztetése végett egyszerűen Vörös Falnak neveztük el. Így jelöljük a következőkben is.

A Vörös Fal magassága a minket elsődlegesen érdeklő helyen azt mutatja, hogy ez a képződmény sohasem lehetett oltár – képzeljünk el egy kb. 2,60 méter magas oltárt! –, hanem hogy a gerince egy Konstantin előtti fal, s ez technikájában világosan külön-

bözik is a konstantini oldalfalaktól. Ennek megfelelően egy derékszögű tömbbel volt dolgunk, amelynek a magassága legalább 2,60 métert, a szélessége 2,60 métert, a mélysége pedig jó 1,50 métert tett ki. *7. ábra*

Ezt nem oltárnak, hanem csak az apostolfejedelem sírja fölötti emlékműnek lehetett tekinteni, valami teljesen újnak, legalábbis a korai keresztény Nyugaton. Vajon Konstantin császár ugyanazt tette-e itt is, mint amit előzően a Szentföldön, az Úr sírjánál végzett nagy építkezéseinél? A sziklasírt ott is márvány borítású emlékművé alakította át, és ezért elhelyezte körötte az Anasztázisz-rotunda építményét.[8]

Egy másik, technikai jellegű kérdés adódott most. Hogyan jött létre ez a képződmény időben különböző falazatokból? Ebből a célból mindenekelőtt azokat a szögleteket vizsgáltuk meg, amelyeknél a konstantini szerkezet összekapcsolódott a régebbivel. Az északnyugatinál nehézség nélkül felismerhettük, hogy a régebbi, vagyis a Vörös Fal, ott egykor tovább haladt, és Konstantin munkálatai során az új padlózat magasságáig lebontották. A szögletet tégladarabokból és malterral oldották meg. Másként mutatkozott a délnyugati szöglet. Itt a Konstantin-féle déli fal akadálytalan párkányt alkotott. A két fal egymásba illeszkedéséből semmit sem lehetett felismerni. Ám mégis kellett lennie összetoldásnak. Csak miután gondosan és egy bizonyos mélységig eltávolítottuk a Vörös Fal és az előtte álló márványlap közti maltert, vált felismerhetővé egy keskeny hasadékon át az összetoldás.

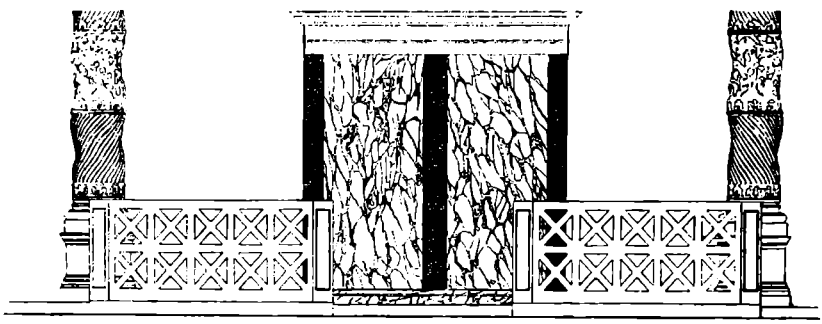

7. ÁBRA
NAGY KONSTANTIN MEMÓRIÁJÁNAK NYUGATI OLDALA, REKONSTRUKCIÓ
(E.118.)

[8] Az a vitatott kérdés, hogy az Anasztazisz kupolája kezdettől fogva zárt volt-e vagy sem, bennünket nem érint. A hasonlóság abban van, hogy megtartották és felékesítették a sírt, és az egész épület eszmei középpontjává tették.

A központi építménytől délre és északra még fontos dolog várt kikutatásra. Ebből a célból megnyitottuk a Cappella Clementina oldalfalait, hogy megtaláljuk az Alfarno által jelzett két másik térséget, amelyek párhuzamosak az újonnan felfedezettekkel, és nagyobbaknak kell lenniök náluk. Ez sikerült is. Mindkét kamrában megtaláltuk a konstantini márványpadló maradványait, melyben mindkét helyen világosan négyszögű formát mutató kopást találtunk. Ez a bemélyedés a márványpadlóban nyilvánvalóan összefüggésben van egy központi építménnyel, aminek a jellegét egyelőre nem akartuk meghatározni. A kopás azáltal keletkezhetett, hogy a zarándokok valamit körbejártak, s mert négyszögletes volt, lábnyomuk ennek vonalát követte, hiszen itt, a szentély közelében bizonyára sokan tolongtak.

8. ábra

8 (1,2) ábra

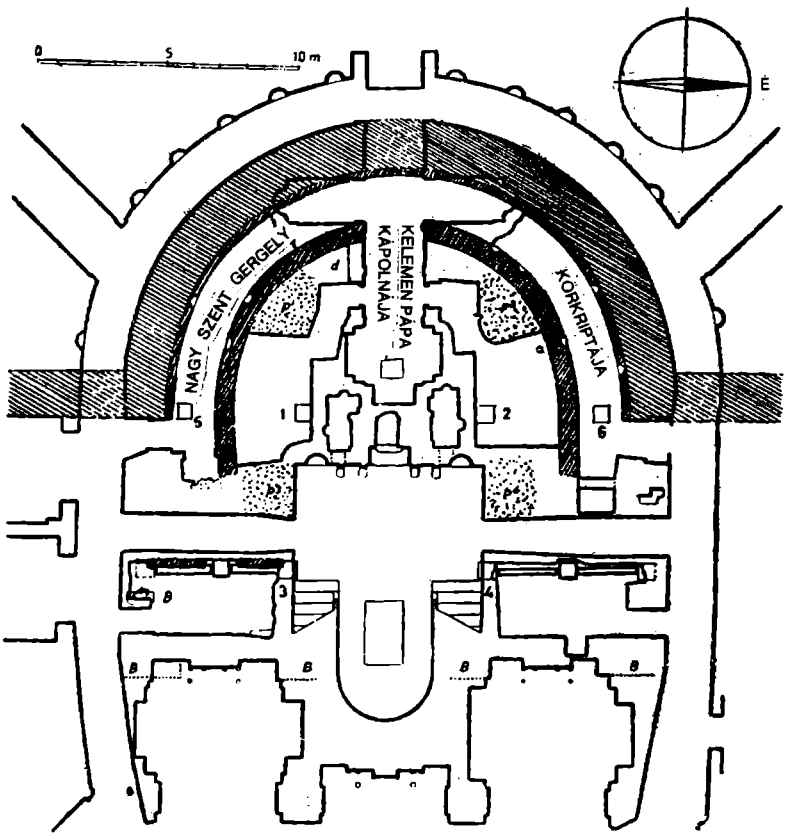

8. ÁBRA
A CONFESSIO ÉS A KÖRKRIPTA ALAPRAJZA (E. 123.)

Nyugat-keleti irányban a márványpadlóba korlátként márványlapokat süllyesztettek, a kopásnyom szorosan mellettük fut, s e lapok kis darabjai még láthatók a padlóban. A nyugati részen, ahol nem volt márványpadló, a korlát saját márványsínében állt, s ez *12/c. kép* is követi a jobb szögletben a négyszögletes belső építmény derékszögű formáját. Az észak-déli irányú oldalon szintén vannak korlátnyomok, de ez a korlát mozgatható volt és későbbi korból származik. Valószínű akkoriban találták fel a bazilikában ma is alkalmazott eljárást, hogy szabályos térközökben a padozatba mélyített lyukakba faoszlopokat állítanak és fakorláttal kötik ezeket össze. Az északi oldalon ezt a mozgatható korlátot, pontosan meg nem határozható időben szilárdan rögzített márványkorláttal cserélték ki. Ezért a padló elhasználtsága ezen az oldalon jóval csekélyebb, a négyszögletes lenyomat pedig sokkal halványabb, mint a déli oldalon.

Két távolabbi és keletebbre eső, zárt térségben végzett vizsgálatok alkalmával felfedeztünk három négyszögletes márvány lába-

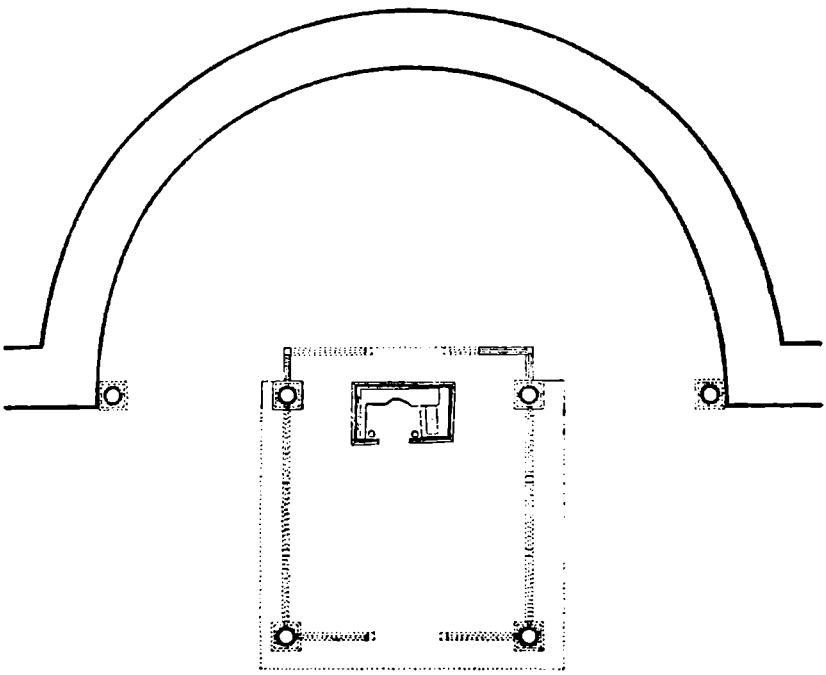

9. ÁBRA
A KONSTANTIN-FÉLE APSZIS ÉS A MEMORIA ALAPRAJZA. REKONSTRUKCIÓ
(E.121.)

zatot, és két továbbinak lenyomatait, amelyek azonban eltűntek. Ezek a lábazatok világosan egyeztek a korábban talált négyszögletes lenyomatok mértékével, és nem férhet hozzá kétség, hogy a Nagy Szent Gergely (590–604) alatti átépítések során, amelyekről később lesz még mondanivalónk, helyezték át őket onnan a mostani helyükre. Eközben kitűnt, hogy kettő közülük pontosan a nyugatabbra található lenyomatok vonalán fekszik. Ezek a lábazatok egykor oszlopokat hordoztak, mégpedig számunkra a régi Szent Péter-templom irodalmi és festészeti tanúságai által olyan jól ismert ókori, pompás márványoszlopokat, amelyeket azután Bernini újból felhasznált az új Péter-templom díszítése során a kupolapillérek loggiái fölött. Ezekből a csavart, szőlőlombokkal és puttókkal gazdagon díszített fehérmárvány-oszlopokból hatot Konstantin maga hozatott Keletről, hogy Péter-templomának a confessiójánál állíttassa fel őket.[9] Négynek közülük már ki tudjuk jelölni az eredeti helyét: 7×7 méteres négyszöget alkottak, védve és díszítőn véve körül az apostol márványházát. Az oszlopokat korlátok kötötték össze egymással, de nyugaton kinyúltak az oszlopnégyszögön túlra, szabadon hagyva egy átjárót a négyszög nyugati oldalánál álló emlékmű mögött.

8. (3., 4.) ábra

9. és. 7. ábra

Hogy a rekonstrukció hiányzó részeit kiegészíthessük, segítségünkre jött egy ötödik század elejéről való elefántcsont szekrényke, amelyet 1906-ban találtak a Pola melletti Samagherben. Ennek a ládikónak a hátsó oldalán valamiféle kultikus cselekményt ábrázoltak, amely egy csavart oszlopok által körülvett építmény előtt megy végbe. Tőle jobbra és balra áll két férfi és két nő az imádkozás ünnepélyes testtartásában. A kis épület sajátságos formája túlságosan magas oltárnak, és nyitott elülső oldalán át látni enged egy térséget, amelynek a hátsó falán kereszt található. A félköríves ajtónyílást alacsony korlát zárja le. Az oszlopoknak abban az időben egyedülálló formája és a különleges képtartalom a kutatást a római Szent Péter-templom felé irányította. A kép és az ásatásunk során ismertté vált konstantini oszlopnégyszög és márványház között olyan nagy a részletekig menő megegyezés, hogy a reliefet kétséget kizáróan a Szent Péter bazilika Konstantin-féle apszisépítménye ábrázolásának tekinthetjük. Ez feljogosít arra, hogy a

10. kép

[9] *Liber Pontificalis* I, 176: „Et exornavit supra columnis purphyreticis et alias columnas vitineas, quas de Graecias perduxit." A négy porfir oszlopról Ruysschaertnak az a véleménye, hogy a konstantini memoria négy sarokdíszítményét jelentik. Ez azonban kérdéses. Különben is a Liber Pontificalis adatközlései nem mindig pontosak, s főként a Szent Szilveszter élete rész tartalmaz tévedéseket, pl. a fent idézett fantasztikus bronzburkolatot az Apostol sírja körül.

számunkra hiányzó részeket leolvassuk, és kiegészítsük ebből az ókori ábrázolásból.

Legelőször is azt tapasztaljuk, hogy a hat közül két oszlop az apszis két sarkában állt, és a négyszög két hátulsó oszlopával egy rajtuk végighúzódó gerendázat hatalmas korlátfalat alkotott. Feltűzött függönyök töltötték be a közbeeső teret. A négyszögben álló négy oszlopot hasonlóképpen gerendák egyesítették baldachinná, s ezt a középen egymást metsző két boltív zárta le. Az ívek metsző- *29. kép*
ill. csúcspontjából lámpa függött a térségbe.

Ez a lámpa bizonyára az lehetett, amelyről a *Liber Pontificalis* tudósít: Konstantin maga állította oda, mégpedig arany korona formájában.[10] Nagyon pontosan ráillik az a megjegyzés is, hogy ez a lámpa a sír előtt volt, tehát nem fölötte, mint ahogy várnánk. Azonban az egész építményben szabálytalanság nyilvánul meg, s ennek okának kell lennie. Fel kellene ugyanis tételeznünk, hogy a sírház a ciborium közepe alatt volt. E helyett viszont a hátsó oldalon áll, és a baldachint erősen eltolták kelet felé. Így egy több mint öt méter mélységű szabad térség keletkezik a sírház előtt. Ez az elrendezés megvilágosodik, ha az arany lámpakorona alatti térséget az oltár helyéül fogadjukel.

Akkortájt a Szent Péterben nem mutattak be mindennap szentmiseáldozatot, hanem csak az apostol különleges emléknapjain. Úgy látszik, hogy Rómában ez idő tájt még nem ismerték a rögzített oltárokat, mint Keleten.[11] Tehát egy megfelelően díszített, hordozható oltárasztallal kell számolnunk, amelyet csak a mise idejére állítottak fel.[12]

---

[10] *Liber Pontificalis* I, 176: „Fecit autem... coronam auream ante curpus qui est farus cantharus, cum delfinis L, qui pens. lib. XXXV."

[11] J. Braun SJ (*Der christliche Altar.* München 1924. 1. köt.) úgy véli, hogy már a konstantini Szent Péter bazilikában stabil oltárnak kellett lennie, de semmi bizonyítékot nem hoz fel emellett. Nyugaton csak a 4. század utolsó negyedében van bizonyíték stabil oltár mellett. Mind ez ideig egyetlen stabil oltárt sem találtak, amely Konstantin idejéből származhatna. Az eddigi legkorábbi lelet Rómában a Via Nomentana mellett a S. Alessandro bazilika oltára az 5. század elejéről.

[12] Toynbee/Perkins felteszik, hogy a szentmiséhez a bazilika középső hajójában állítottak fel mozgatható oltárt, és bizonyítékul az észak-afrikai és az Adria-parti ókeresztény bazilikákra hivatkoznak. Ebben az esetben azonban nehéz magyarázatot találni arra, hogy a konstantini memoria miért nem a ciborium közepén áll?
Ruysschaert egy másik megoldást javasol. Szerinte az oltár a tropaion nagy tufalapja volt, amelyet megőriztek a konstantini memoriában is. Azonban eltekintve attól, hogy ekkora oltárhoz a tér meglehetősen szűk, teljesen érthetetlen a memoria helye a ciborium hátoldalánál. Továbbá csak nehezen lehetne megérteni a Liber

Az isztriai elefántcsont ládikón látható kis belső tér hátterében, mint említettük, jelentősen szembeötlik egy kereszt. Amint az arany lámpakoronáról, úgy egy aranykeresztről is tudósít a Liber Pontificalis, amelyet Ilona és fia, Konstantin állíttatott fel az apostolfejedelem sírjánál. Talán ezt az elefántcsont reliefen is látható keresztet értik rajta. Az aranykereszt mindenesetre híressé vált, és alkalmat nyújtott egy anekdotára, amelyet Torrigio közöl.[13] A VIII. Kelemen alatti munkálatok során, 1594-ben ugyanis azt hitték, hogy egy hasadékon át Konstantin aranykeresztjét látják. A pápa rendeletére azonnal elzárták a hasadékot. Ha helytálló lenne ez az elbeszélés, akkor meg kellett volna találnunk a keresztet; ezt az értékes darabot azonban sajnos – mint annyi sok mást is – a Szent Péter-templom egyik kifosztása alkalmával elrabolhatták.[14]

A kereszten felirat állott, s ez különböző értelmezésekre nyújtott lehetőséget: *Constantinus Augustus et Helena Augusta hanc domum regalem simili fulgore coruscans aula circumdat.*[15] (Ezt a királyi házat ha-

---

Pontificalis adatát, amelyet Nagy Szent Gergely pápáról mond, t.i. hogy a pápa előkészületeket tett arra, hogy a szentmisét az Apostol teste fölött mondhassák (hic fecit ut super corpus beati Petri missas celebrarentur). Mivel, mint később látjuk, a pápa e célból nagy átalakításokat végeztetett, valószínű, korábban nem volt rá lehetőség, hogy közvetlen a sír fölött misét mondjanak. Ezek az építészeti változtatások, melyeket a Liber Pontificalis Gergely pápának tulajdonít, nincsenek ellentmondásban Szent Jeromos Vigilantiusszal szemben mondott érvelésével. Ő ugyanis ezt írja: „Helytelenül cselekedett tehát a római püspök, aki meghalt emberek, Péter és Pál szerintünk tiszteletreméltó csontjai, szerinted hitvány porai felett mutat be áldozatot az Úrnak, és sírjukat úgy tekinti mint Krisztus oltárait?" (PL 23, 361.) E csattanós fordulatnak tökéletesen megfelel a ciborium egész területe.

[13] Grisar hivatkozik M. Torrigio szavára, aki mások elbeszélései nyomán – anélkül, hogy közülük bárki szemtanú lett volna – mondta el, hogy Giacomo della Porta a Confessióban végzett munkálatok során felfedezett egy aknát, melyen keresztül látni lehetett az Apostol síremlékét. Hírül vitték ezt a pápának, aki bíborosok kíséretében odasietett, és a fáklyák fényénél megpillantotta az apostolsír arany keresztjét. – Nem állítjuk, hogy az egész egyszerű kitalálás, de az elbeszéléssel nem tudunk mit kezdeni. Grisar magyarázati kísérlete a feltárás eredményei után tarthatatlan.

[14] A kereszt feliratának pontos leírásából „ex litteris nigellis" (lásd a 15. jegyzetet) arra következtethetünk, hogy a kereszt a 6. században, amikor a Liber Pontificalist összeállították, még megvolt. Valószínű 846-ban a szaracénok betörésekor tűnt el.

[15] Az egész szöveg így hangzott: „Fecit autem et cameram basilicae ex trimma auri fulgentem et super corpus beati Petri, super aera quo conclusit fecit crucem ex auro purissimo, pens. lib. CL, in mensurae locus, ubi scriptum est hoc: *Constantinus Augustus et Helena Augusta hanc domum regalem simili fulgore coruscans aula circumdat*, scriptum ex litteris nigellis in cruce ipsa" (Lib. Pont. I. 176.). Az aranykereszt felirata, amely első pillantásra csonkának tűnik, értelmet nyer, ha Wilperttel együtt feltételezzük, hogy a Constantin Augustus és a Helena Augusta a kereszt vízszintes, a többi szöveg a függőleges szárán volt.

sonló fénnyel ragyogó csarnok veszi körül.) Az apostol márvánnyal és porfirral ékesített sírját értik rajta, amely a hasonlóan gazdag kereszthajónak és apszisának a voltaképpeni középpontját képezte.[16]

Ez az első alkalom, hogy egy konstantini emlékmű ősi formáját ebben a tisztaságban és teljességben sikerült feltárni.

A konstantini Szent Péter bazilika – mely két különböző tartalomnak: a vértanútisztelettel kapcsolatos sírnak és a közösségi liturgiával kapcsolatos templomnak megfontoltan kiérlelt építészeti formája – egy korábbi, egyszerű kezdethez képest már fejlettebb állapotot mutat. A kezdeteket Konstantin palesztinai emléképítményeiben (Jeruzsálemben és Betlehemben), illetve Rómában a korai vértanúbazilikában (pl. S. Sebastiano) és az első Szent Pál bazilikában láthatjuk. Mindez az ókeresztény építészet eredetisége mellett vall, mely néhány évtized alatt csodálatos változáson ment keresztül, s a lassan változó kultikus elképzelések kifejezésében nagyfokú alkalmazkodókészségről tanúskodik. A Szent Péter templomban elsőként alkalmazott megoldás oly mintaszerű, hogy a kereszthajó berendezését illetően a későbbi templomépítészet számára meghatározó lett.[17]

Témakörünkben még fontosabb egy másik gondolat: az Apostolfejedelem sírjára vonatkozó történeti tanúság Konstantin alkotásaiban. Nem annyira az alkalmazott anyag felhasználásáról van itt szó, mint inkább arról a különleges művészi tervezésről, amelynek az értelmezésén éppen fáradoztunk. Ez ugyanis legbensőbb

---

[16] Ruysschaerttal együtt elvetjük Carcopino véleményét, aki az „aula"-t bazilikának, a „domus regalis"-t apszisnak fordítja, de Ruysschaert megoldása, mely szerint az „aula" apszist jelent, mesterkéltnek látszik. Szerintünk az „aula" a kereszthajó és az apszis együtt, mert ez a szóhasználatnak és a régészeti leleteknek is megfelelőnek látszik.

[17] Az egyetlen, Szent Péter bazilika előtti kereszthajós bazilika – jelenlegi tudásunk szerint – a lateráni volt. Azonban bizonyosnak látszik, hogy a lateráni bazilika az ókeresztény korban nem volt igazában kereszthajós. Már egyik tanítványomnak a középhajó és a kereszthajó találkozásában levő ívnek „arcus triumphalis, ‚diadalív'" elnevezése eredetét tárgyaló, publikálatlan tanulmánya felébresztette a gyanúmat. Kutatásaiból ugyanis kiderült, hogy a Liber Pontificalis az összes római bazilikák diadalívét felsorolja egész a karoling korig, és nem szól a lateráni bazilikáról, annak ellenére, hogy ez mint pápai bazilika sokszor előfordul. Ez pedig „hallgatásból fakadó" érv a lateráni kereszthajó korai keltezése ellen. Ugyanerre az eredményre jutott W. N. Schumacher, aki részletesen elemezte a lateráni bazilikát ábrázoló rajzokat s a legújabb kutatások eredményei is ugyanerre vallanak. Toynbee/Perkins szerint valószínűleg a III. Sergius (904–911) alatt végzett felújítás alkalmával építették a kereszthajót. R. Krautheimer 1100–1300 közé teszi építését, de e középkori rész elődjeként egy három, illetve ötrészes kereszthajót tételez fel.

sajátossága szerint azokhoz az építményekhez tartozik, amelyek egy bizonyos történelmi helyet, egy helyhezkötött eseményre irányuló emlékezetet akarnak tartóssá tenni és magasztalni. Így volt ez a betlehemi grottával, így Krisztus jeruzsálemi sírjával is. Így fejezi ki a Péter-templom is építészeti sajátosságával azt a meggyőződést, hogy történelmi jelentőségű helyet formál emlékművé.

A mi esetünkben világos a vallomás az apostol sírja mellett, amelyre vonatkozóan meg voltak győződve arról, hogy ezen a meghatározott helyen található. Nem csoda hát, hogy a Konstantin utáni egész kereszténység, ettől a hatalmas tanúságtól indíttatva, ugyanezen a helyen kereste és tisztelte az Apostolfejedelem sírját. A sír történeti valódiságát illetően azonban, szigorúan véve, ezzel csupán azt igazolták, hogy Konstantin és kora bizonyos volt abban: ezen a helyen, és nem máshol található Péter sírja. Hogy ő mennyire meg volt róla győződve, tanúsítják a nekropolisz lezárásán kívül a bazilika építése érdekében végeztetett nagyszabású földmunkák.

Mit jelent azonban Konstantin meggyőződése a mi számunkra? A császár józan politikus volt, és nem volt ábrándozó vallási dolgokban sem. Mindmáig nem tudtak kimutatni történelmi tévedést egyetlen emléképületénél sem. Konstantin tanúságára vagyunk utalva, és nem tudunk betekinteni az indokaiba. Mindeme épületeit illetően persze azokról a szent helyekről van szó, amelyeket az akkori kereszténység már tisztelt. Nem Konstantin ötlötte ki a kultuszt, hanem azt már meglevőnek találta. Bizonyos továbbá, hogy nagy építkezési vállalkozásait az Egyház mindenkori hivatalos képviselőivel egyetértésben valósították meg.

Nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk tehát, hogy maga az Egyház volt az, amely egy helyhez kötődő történelmi hagyomány hitelreméltóságáért kezességet vállalt. Ám így is jogos az indokokra irányuló kérdés, amelyekre az ilyen hagyomány támaszkodott. Vajon nem olyan indokok voltak-e, amelyek az akkori történelmi érdeklődést kielégítették ugyan, de számunkra már nem elégségesek? Mindeme megfontolásokban döntőnek látszik az a kérdés, hogy vajon a megindoklás csupán szóbeli vagy irodalmi hagyomány volt-e, mely bizonytalanul ápolta egy hely tiszteletét, avagy határozottan és láthatóan mutattak rá arra a helyre, ahol az apostol sírja egyértelműen felismerhető és meghatározható. Könnyű belátni, hogy az utóbbi eset áll fenn a legnagyobb valószínűséggel. Meg kell tehát vizsgálnunk, hogy vajon például a konstantini síremlékmű maradványaiban megtalálhatók-e még valami régebbi építmény nyomai.

Gaius tropaionja

Vizsgálatunkat a konstantini emlékmű hátsó oldalánál kezdtük, mégpedig azon a helyen, ahol a függőleges porfircsíkozat eltávolítása után már találkoztunk a Konstantin előtti Vörös Fallal. Közelebbi szemléléskor meg lehetett állapítani, hogy a feltört fal egy fülkéhez tartozott, amely ezen a helyen keletre nyílik. Felső részén található még egy simára vakolt, keresztbe nyúló kis falfelület; ez bizonyára az ott beillesztett derékszögű kis ablaknyílás maradványa. Más magyarázata aligha lehetséges, noha az előbbin megütközünk. Ennek az ablakocskának a célja ugyanis nehezen ismerhető fel, mivel teljességgel haszontalannak tűnik. A fülkéből kiindulva, befelé – tehát keletre – találhatók még egy erős tufalap maradványai. Az összbenyomás ezen a helyen némiképpen kaotikus, és valamiféle rombolásról tanúskodik. Ebbe a fülkébe benyúlt egy fiatalabb, elébe helyezett fülke, ennek a boltozatos hátsó oldalát mi tettük szabaddá. Belső oldalán a mai palliumfülke nagyon nehezen datálható Salvator-mozaikja van, a hátsó oldalán pedig halvány színlenyomatok, amelyek bizonyára a régebbi fülke belső oldaláról valók.

C. és 10/c. ábra

10/c. ábra

Próbáljuk meg lerögzíteni a leglényegesebbeket: egy Konstantin előtti, észak–déli irányú fal, amelynek a keleti oldalán fülke van; egy tufalap maradványai.

A további kutatás ismét elvezetett minket a déli oldalon levő kis kamrába. Itt kellett most átvésni a konstantini falat, és mögötte közvetlenül látható lett egy megfelelő emelkedésű alacsony falacska. Ez a tény felbátorított minket, hogy a nyílást tágítsuk ki először balra, majd jobbra. Először is: a bal oldalon semmit sem lehetet tovább megállapítani. Álladéka azonban olyan jellegű volt, hogy úgy látszott: a durvább eszközöket mellőznünk kell. A legmegbízhatóbb munkások egyikére bíztuk a feladatot, hogy egy meghatározott helyet, amelyen egy nem minden további nélkül érthető forma mutatkozott, a zsebkésével óvatosan kaparjon meg. Kis idő múlva izgatottan jelentette, hogy valami márványlap kerül elő. Igaza volt. Ismét a Vörös Falra bukkantunk, ezúttal a keleti oldalán. A falat itt a szokásos vörös vakolat helyett fehér márvány fedte, s ez egy ferde vakolású párkánnyal dél felé átment a vörös alapvakolásba.

16/a. kép

14/b. kép

Ez most fontos felfedezés volt. A márvány ugyanis díszítés, díszt pedig csak jelentős helyeken lehet találni, kiváltképpen ilyen kis sírépítményben. Ezután mindenesetre valamivel kevésbé körültekintően bántunk a konstantini falrésszel, mert ami mögötte rejlett, bizonyára fontosabb. Felajzottan fordultunk a jobb oldalhoz, és a

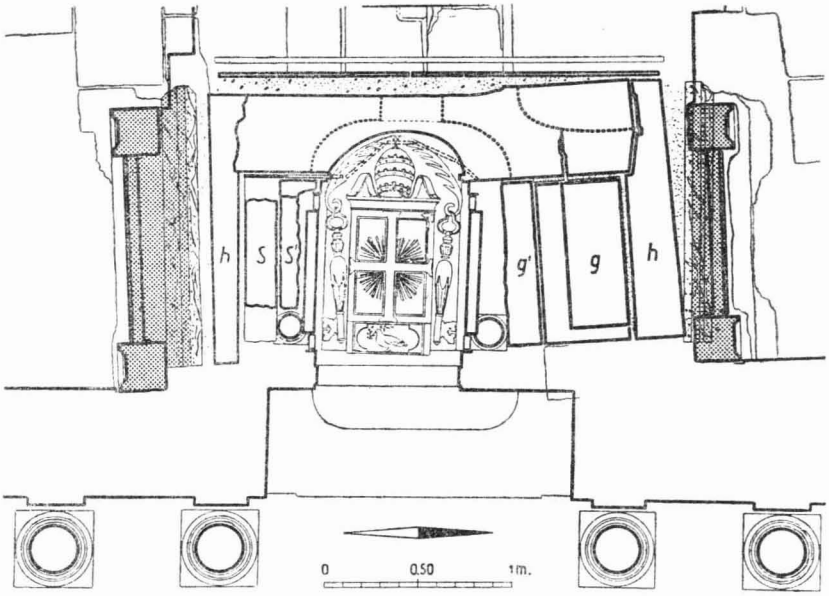

10. ÁBRA
A PALLIUM-FÜLKE ALAPRAJZA. A PONTOZOTT RÉSZEK NÉGY ÉPÍTÉSI KORSZAK TANÚI: a) VIII. KELEMEN PÁPA FALAI

b) NAGY KONSTANTIN FALAI

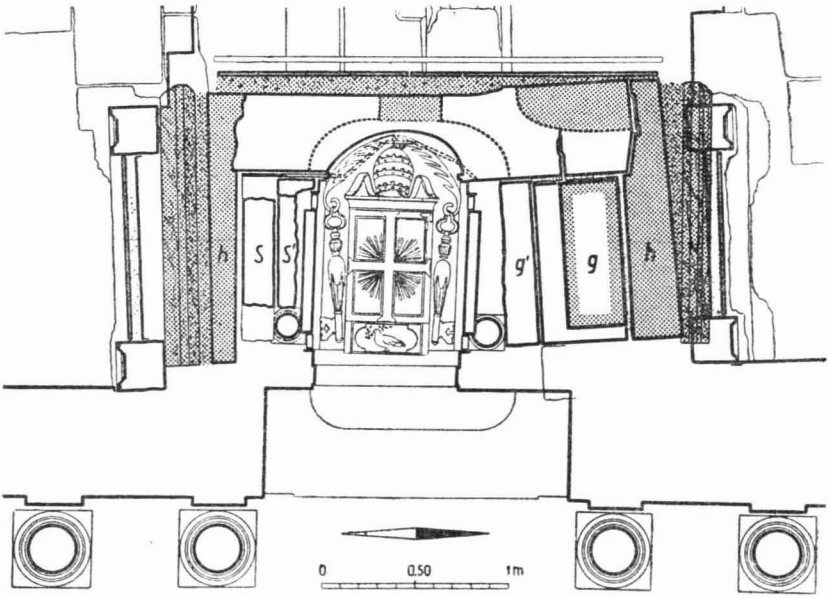

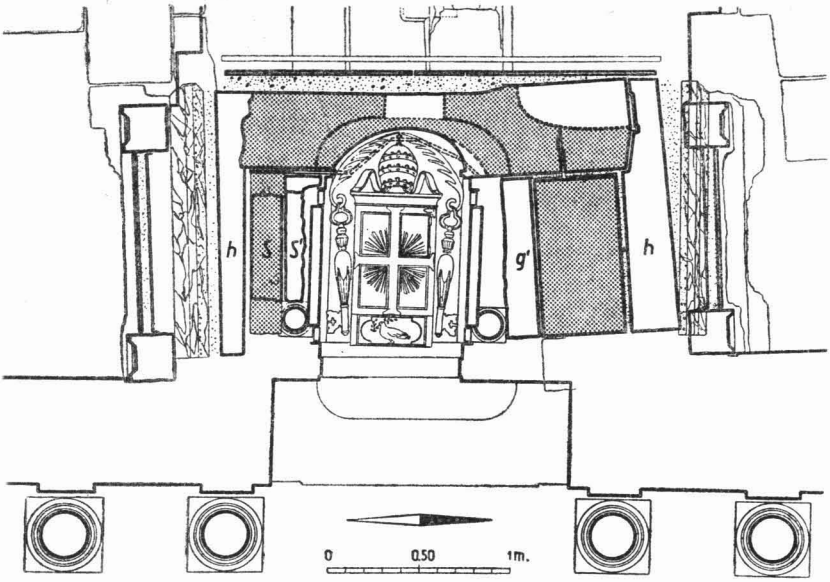

c) A 2–3 SZÁZADI FALAK (TROPAION)

d) NAGY SZENT GERGELY PÁPA FALAI

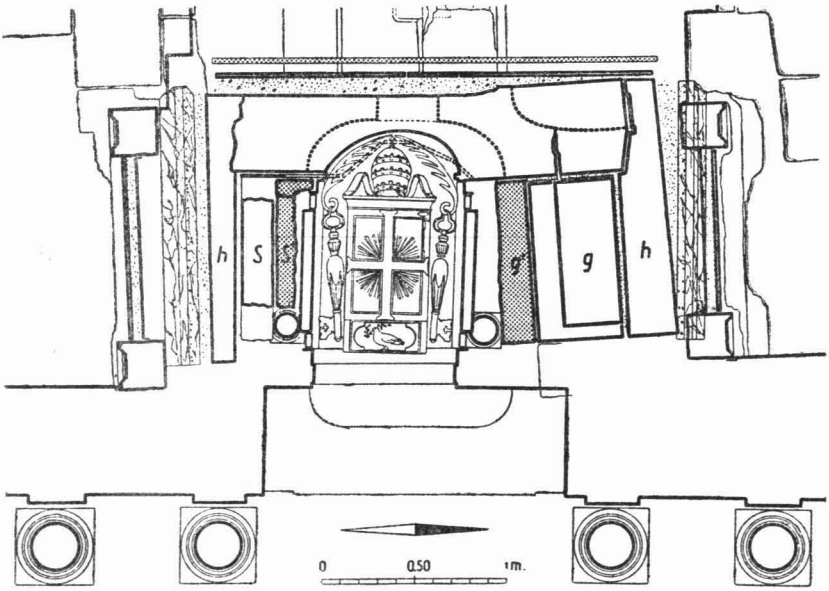

véső tiszta csengésében, amint a kalapácsütések súlya alatt darabonként letörte a téglarészecskéket, felcsendült valami abból a feszült várakozásból, amely eltöltött minden jelenlevőt.

Végül itt is fehér márvány csillant fel a vörös téglák mögött.
17. kép Ezúttal azonban nem lap volt, hanem egy kecses oszlop, amelynek oszlopfője sajnos hiányzott. Az oszlopfő üres helye fölött – csak fáradsággal megállapíthatóan – vízszintesen egy durván megmunkált tufalap feküdt, hátrafelé a Vörös Falba tolódva, éspedig pontosan ott, ahol a fehér márványlap végződött. A konstantini márványalap fölé hajolva megkíséreltük most, hogy kövessük a régi falacska haladását a konstantini padlószint alá. Olyan munka volt ez, amely türelempróbát jelentett a szűk kamrácskában. Végre elértük a végét mintegy 33 centiméteres mélységben, és megmutatkozott, hogy a falacska egy fehér márványlapon nyugodott. Délre a Vörös Fal maradvány borításával szemben épült, és ezért későbbi időből származott, mint amaz.

Ezután az oszlopocska alapját tettük szabaddá. Ez még mindig mintegy 10 centiméterrel mélyebben volt a falacskánál. Ezek a különböző rétegek időbeli egymásrakövetkezést mutatnak, amelyben a Vörös Fal, az oszlopocska és a két összekötő tufalap a sor elején áll,
11. ábra és szemmel láthatóan egy építészeti alkotás részét alkotja mind.

Feszült várakozással fogtunk ezt követően a sírépület északi oldalának a vizsgálatához. A konstantini fal itt néhány ferdén ülő téglát tárt elénk, mintha ahhoz fogtak volna, hogy egy kis bolthajtást építsenek, majd befejezetlenül hagyták a falazatban. Itt is találtunk a fal mögött egy másik, régebbi, körülbelül 90 centiméter hosszú és 45 centiméter széles falat.
10/c. ábra

Ez a fal azután új meglepetéssel szolgált: graffitók borították. Mindenekelőtt nevek szerepeltek, nevek egymáson túlburjánzóan, gondatlan összevisszaságban és ekként kölcsönösen féligmeddig olvashatatlanná téve egymást. Találhatók köztük vastagok, amelyeket
18. kép valami durva szerszámmal vésték bele a kékesfehér vakolatba, mások viszont olyan finomak, mintha tűvel karcolták volna be őket. Az elhunytak nevei is megjelennek köztük, amint a hozzájuk fűzött VIVAS IN CHRISTO formula mutatja. Krisztus nevét mindig a konstantini Krisztus-monogram formájában írták. Az előforduló nevek közül említsünk meg néhányat: Simplicius, Bonifiatia, Victor, Gaudentia, Nicasius, Ursianus, Paulina, Venerosa és mások.

Krisztus megszólítása azt igazolja, hogy keresztények voltak azok, akik megörökítették itt a saját nevüket és halottaikét. Ha nem is tudnánk semmit az Apostolfejedelem sírjáról, ennek a zarándokok feliratainal ilyen bőségesen fedett falnak a ténye vértanúsír kö-

zelségét sejtetné. Palesztina szent helyeinek ebben a tekintetben Nyugaton a vértanúk sírjai felelnek meg. A korai keresztény idők szentje csupán a vértanú, a sírja pedig tiszteletreméltó hely. A vértanúk tisztelete főként a harmadik század közepe óta virágzott fel. A falunkon lévő feliratok hamarosan ez idő után kezdődhettek és szaporodhattak, amint a többször is előforduló Krisztus-monogram mutatja, a negyedik század második és harmadik évtizedéig terjedően.

Mindeddig feltételeztük, hogy az egész teleírt falfelületen egyetlenegyszer sem fordul elő Péter apostol neve. Ez önmagában nem lenne különösképpen feltűnő, hiszen ismerünk más eseteket is, amikor a tisztelettel övezett vértanú neve nem található a sír vagy a sírkamra graffitói alatt. A Via Salariánál levő Priscilla-katakombában például a Szent Szilveszter bazilikája alatti egyik sírkamrát a legnagyobb valószínűséggel Crescentianus vértanú sírjának tekintették. Falait a szentnek férfi és női tisztelőitől származó feliratai fedik, a vértanú nevét azonban hiába keressük. Mintegy húsz lépésnyire ettől a cubiculumtól viszont a falba karcoltan megtaláljuk a nevét egy megszólításba foglalva.

A mi esetünkben akad mégis legalább egy világos Péter-graffitó magánál a sírnál, éspedig a Vörös Falon. Róla részletesebben szólunk alább. A minket most foglalkoztató graffitó-falon hosszú évek fáradságos tanulmányozása után M. Guarducci felfedezett egy titokzatos betűjátékot, s ezt a római egyetem tudós professzornője közzé is tette egy nevezetes munkájában. Úgy vélte, hogy sok más jelképes betű és betűkapcsolat között sikerül kimutatnia a Péter nevére vonatkozó jel gyakori előfordulását is, mégpedig mindenekelőtt a PE rövidítés kapcsolatát az ismert Krisztus-monogrammal.[18] A lelet helyével együtt éppen ez az utóbbi körülmény teszi nagymértékben valószínűvé az értelmezését. *24/a. kép* *56. ábra*

A kérdésről folytatott vitában gyakran utaltak a zarándokoknak a Via Appiánál levő S. Sebastianoban levő feliratokra. Ott az úgynevezett *tricliá*ban, a keresztények gyülekezőhelyén, gyakran találták bekarcolva az apostolfejedelmek nevét. Ekként pl.: *Paule et Petre petite pro Victore* (Pál és Péter, könyörögjetek Viktorért!). *Petro et Paulo Tomius Coelius refrigerium feci* (Péter és Pál tiszteletére én, Tomius Coelius, emléklakomát tartottam). Ezeknek a megszólításoknak a módja nagyon sokatmondó a Szent Péter és S. Sebastiano közti különbségre vonatkozóan. A Via Appiánál volt mindkét apos- *38/b.*

[18] M. Guarducci: *I graffiti sotto la Confessione di San Pietro in Vaticano.* 1958.

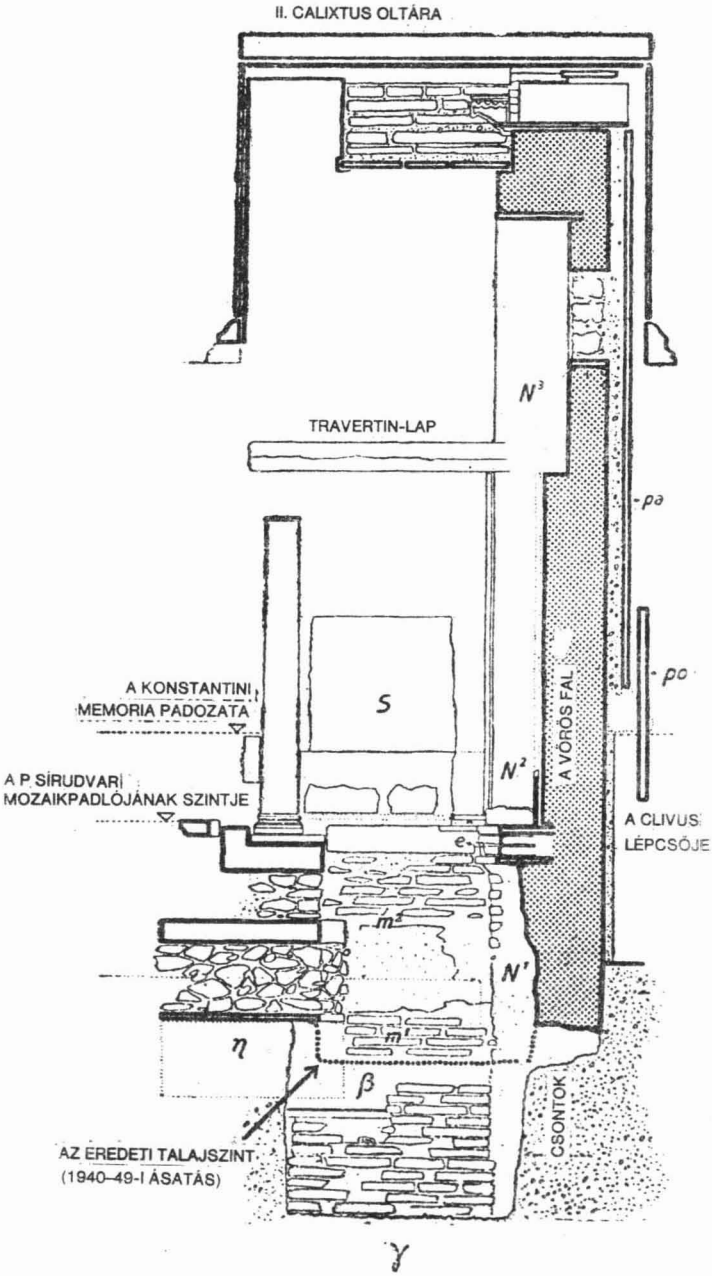

11. ÁBRA
NAGY KONSTANTIN MEMÓRIÁJÁNAK K–NY IRÁNYÚ KERESZTMETSZETE
(E.90 a.)

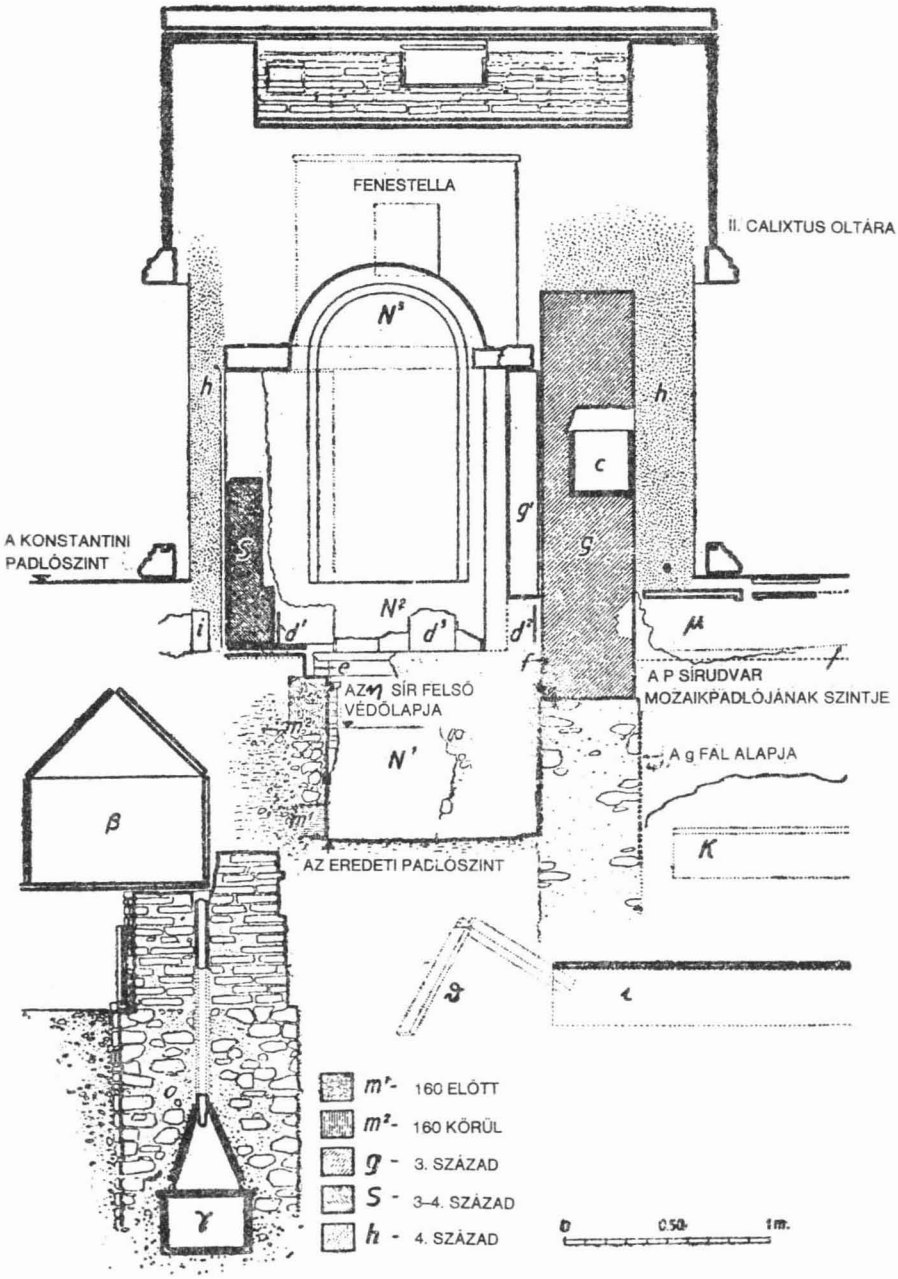

12. ÁBRA
NAGY KONSTANTIN MEMÓRIÁJÁNAK É–D IRÁNYÚ KERESZTMETSZETE
(E.91.)

tolfejedelem teste – az elterjedt felfogás szerint – ideiglenesen elrejtve. Hogy pontosan hol voltak, mindmáig nem tudjuk, de egész bizonyosan nem ott, ahol a graffitók. Ott éppen semmiféle formában nem volt sírkamra vagy sír, hanem egy, a sírtól tapintatosan távolabbra helyezett gyülekezőtér, amelyben az akkori szokás szerint lakomát, „refrigeriumot" rendeztek az apostolok tiszteletére. A jámbor pohárköszöntésnek ezt a módját nem téveszthetjük össze a valamely vértanú sírjánál mondott imával. Összefoglalva rögzítsük le még egyszer: a Szent Péter bazilika zarándokainak feliratai minden más ismérvtől függetlenül valamely vértanú tiszteletére utalnak, és ezzel igazolják az akkori imádkozóknak abbeli meggyőződését, hogy a tiszteletben részesített sír jelen van ezen a meghatározott helyen.

A graffitó-fal alsó részén meglepetés várt ránk. Hasadékszerű nyílás volt a falban, rajta keresztül egy üregbe lehetett látni. Óvatosan kitágítottuk a nyílást, és megleltünk egy 77 cm hosszú, 29 cm széles 31,5 cm magas, vastag márványlapokból összeillesztett ládát. Nem volt benne más, csak földdel keveredett csontszilánkok jelentéktelen maradványai, némi ólom, egy pár ezüstfonál, és Limoges grófjainak az érméje, ennek a keltezése a X. és a XII. évszázad közt ingadozik. A ládának szemmel láthatóan sohasem volt teteje.

18. kép
12/c. ábra

Ennek a márvány ládácskának a meglevő falban vésték ki helyet.[19] A közben megsértett vakolatot másikkal pótolták, s ez egyben a Vörös Falnak Konstantin idejéből származó letöredezett helyeit is bevonja. Kézenfekvő ilyképpen, hogy a kis márvány láda graffitó-falba történt beillesztését ugyanerre az időre kell tennünk. A két fal időbeli összefüggéséről határozottan állíthatjuk, hogy a teleírt falat későbbi időben, de még jóval Konstantin előtt helyezték el a jobb sarokban a Vörös Fal elé. De mi volt a ládácskában? Sajnos sokkal későbbi időben megfosztották a tartalmától. Valószínűen a fal keskeny, keleti oldalától kiindulva történt ez, ahol a ládácska megfelelő márványlapját benyomva találtuk. Csak a földben rejlő apró csontmaradványok sejtetik velünk, hogy tiszteletben tartott cson-

24/a, b. kép

[19] Klauser, Gerkanra hivatkozva úgy véli, hogy a márványládát már a fal építésekor behelyezték. Ám mindkettőjük figyelmét elkerülte annak lehetetlensége, hogy egy 29 cm mély és 77 cm hosszú nyílás fölött, anélkül hogy bármi áthidalást alkalmaztak volna, falat tudjanak rakni. A római fal ugyanis köztudottan nem tömör téglafal, hanem két téglasor közét malterral kevert kisebb kövekkel vagy tégladarabokkal öntötték ki, ami áthidalást követel. Az Esplorazioni 162. oldalán mondottak szerint semmiféle áthidalási nyomot nem találtunk. Annak ellenben semmi akadálya, hogy a már kész falba a fülke helyét bevéssék. Ez a legegyszerűbb kőműves feladatok közé tartozik.

9/A MARCIA MELLKÉPE A MARCIUSOK MAUZÓLEUMÁBÓL VALÓ SZARKOFÁGON

9/B BAKHOSZ (DIONÜSZOSZ)-SZARKOFÁG AZ EGYIPTOMIAK MAUZÓLEUMÁBÓL (Z)

10. A SAMAGHERI ELEFÁNTCSONTLÁDIKA HÁTOLDALA, RAJTA A SZENT PÉTER-BAZILIKA KONSTANTINI APOSTOL-MEMÓRIÁJA

11. A CAPELLA CLEMENTINA HÁTSÓ FALA A KONSTANTINI MEMÓRIA ÉS II. CALIXTUS OLTÁRÁNAK SZABADDÁ TÉTELE UTÁN (FELSŐ RÉSZ). ELŐTÉRBEN A 7–8. SZÁZADI KRIPTA-OLTÁR. ▶

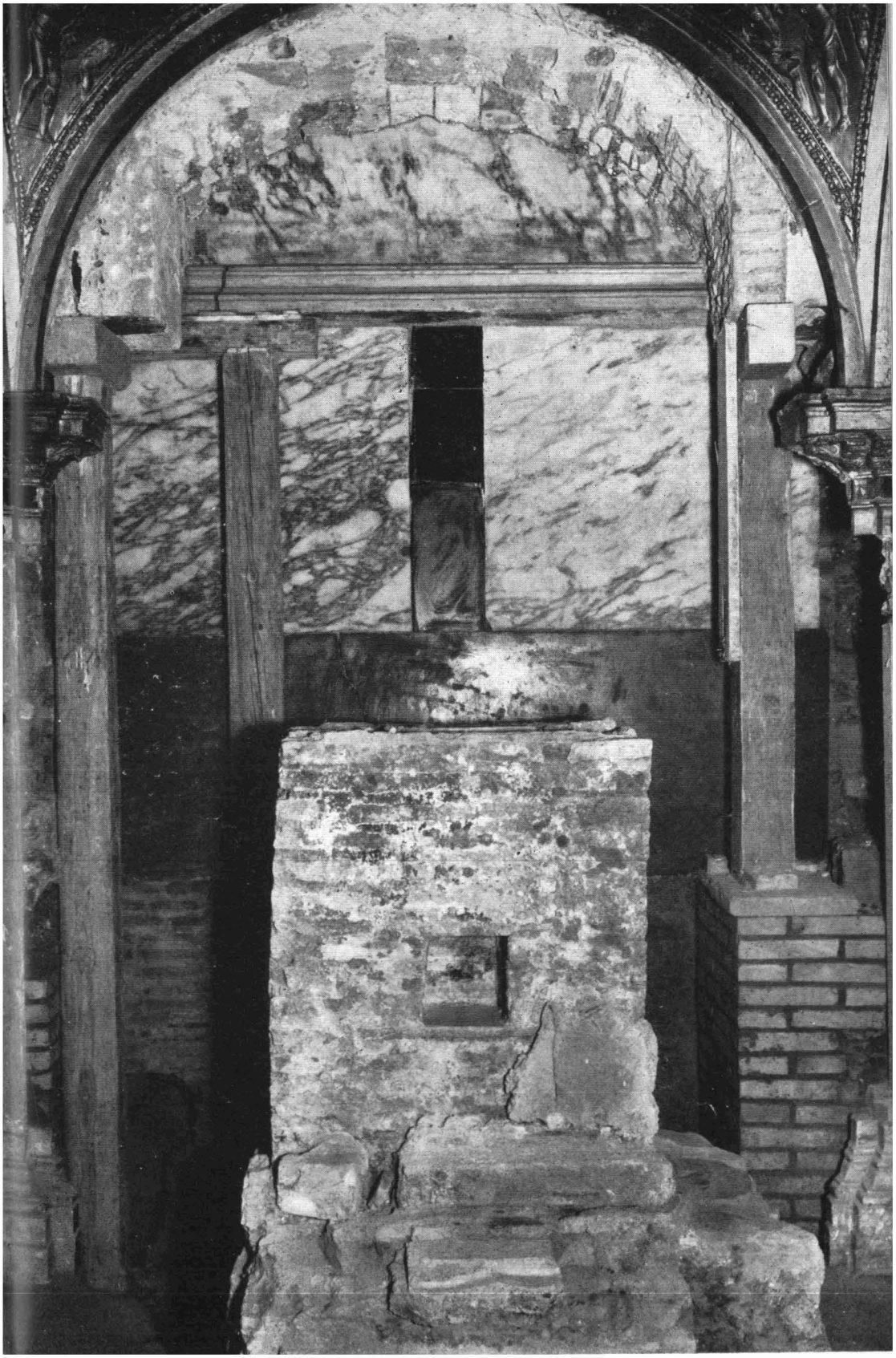

12/A. A TROPAION: (kb. 5 méterről), ALULRÓL NÉZVE A LEGALSÓ ÉS A KÖZÉPSŐ FÜLKE KÖZTI ZÁRÓLAPOK. KÖZÉPÜTT AZ ÉSZAKI OSZLOPOCSKA TALAPZATA, JOBBRA AZ *ι* SÍR FEDŐLAPJA

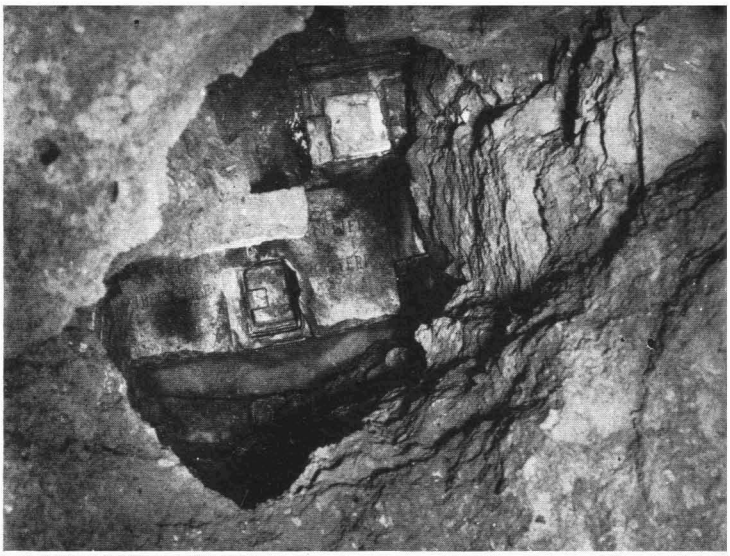

B. JOBBRA LENN A KONSTANTINI MÁRVÁNYPADLÓ ÉS A DÉLI MÁRVÁNYTALAPZAT

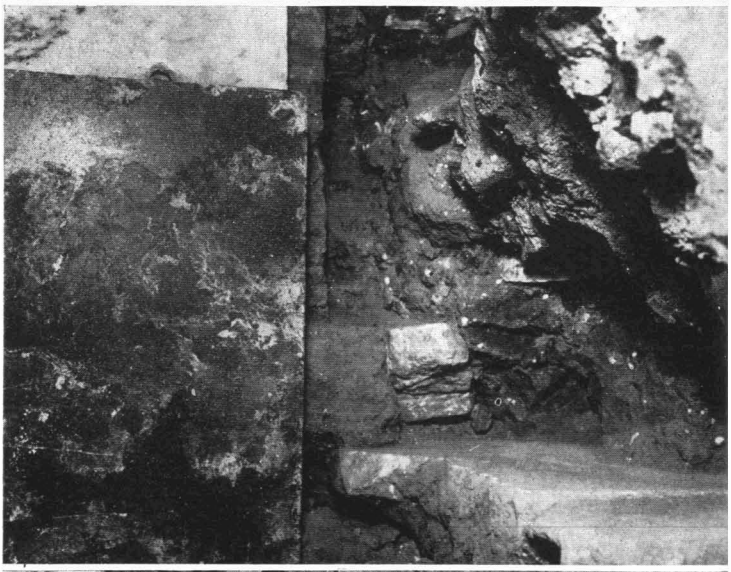

C. A KONSTANTINI APOSTOL-MEMORIÁT KÖRÜLVEVŐ RÁCS MÁRVÁNYSÍNJÉNEK ÉSZAKNYUGATI SARKA

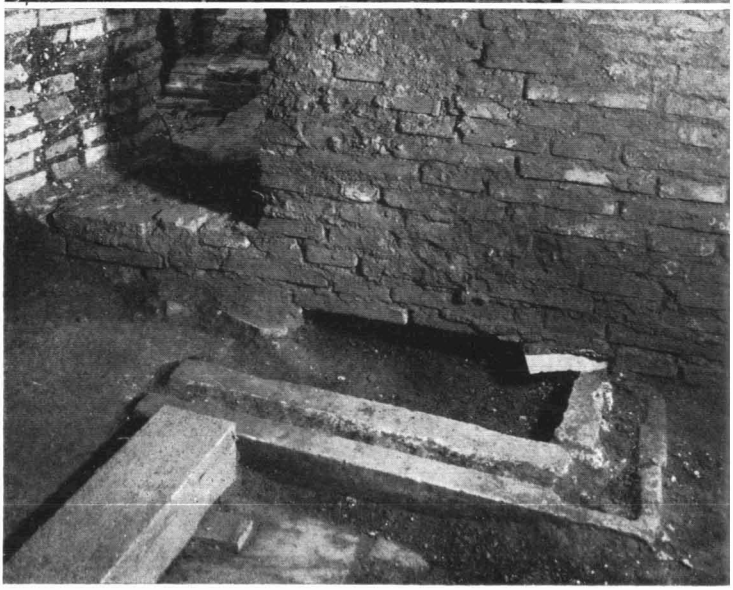

13/A. A Z MAUZÓLEUM NYUGATI SARKÁBAN LEVŐ NAGY OSSZUARIUM

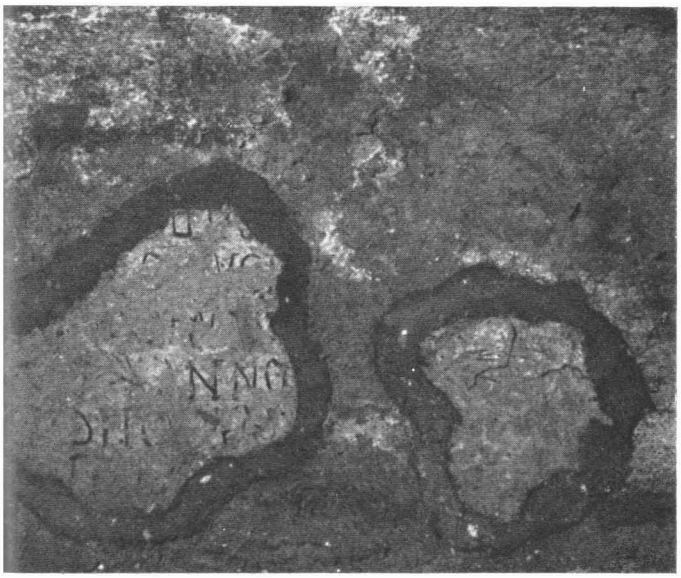

B. KERESZTÉNY SÍRFELIRAT A Z MAUZÓLEUMBAN

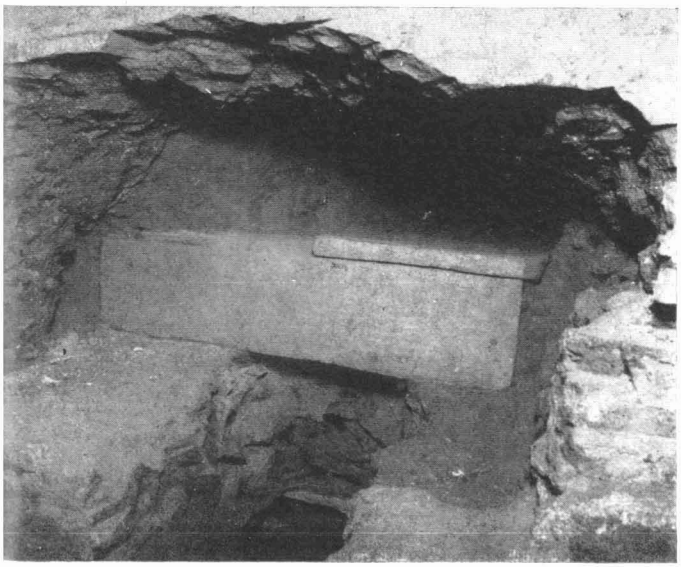

C. FELÜL A *x*, ALUL AZ *ι* SÍR, A VÖRÖS FALON ÁT NÉZVE

A

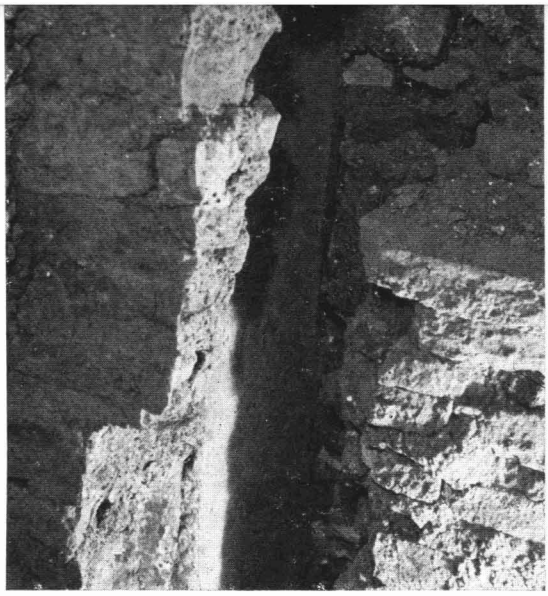

B

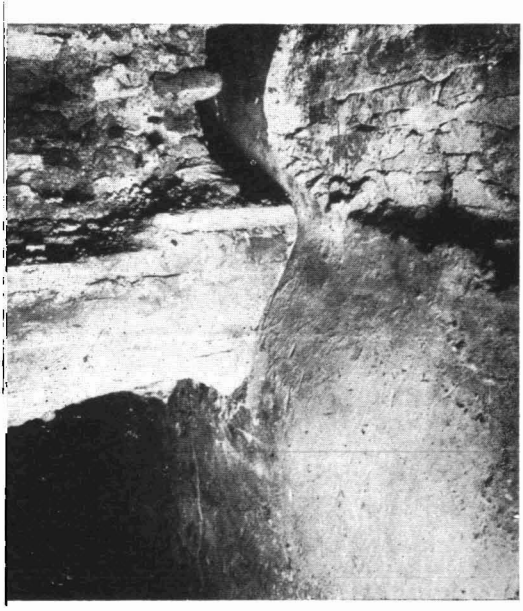

C

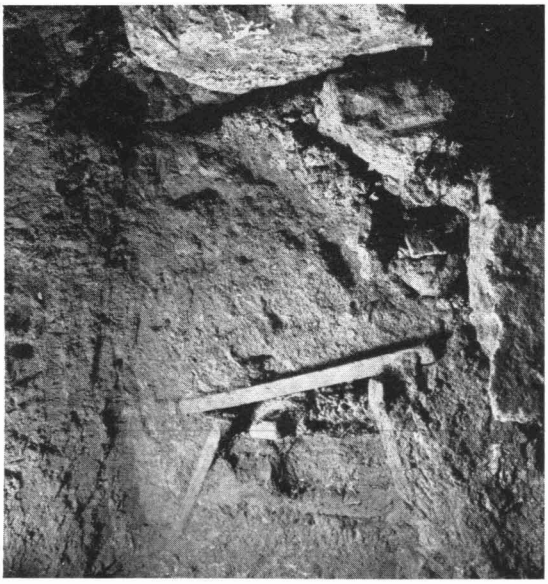

D

14 A. A KONSTANTINI APOSTOL-MEMÓRIA DÉLI OLDALA. KÖZÉPEN A TROPAION S FALA

B. A KONSTANTINI APOSTOL-MEMÓRIA DÉLI OLDALA: A KONSTANTINI FAL ÉS AZ S FAL KÖZÖTT LÁTHATÓ A VÖRÖS FALON A FEHÉR MÁRVÁNY

C. A MEMÓRIA ÉSZAKI OLDALA: BAL FELŐL A GRAFFITÓ-FAL (G), JOBBRA A VÖRÖS FAL

D. A KÉP ALJÁN AZ (SÍR ÉSZAKRÓL NÉZVE

15/A. A MÁRVÁNYURNA II. CALIXTUS OLTÁRÁBAN

B. SZENT PÉTER ÉS PÁL EREKLYETARTÓJA A MÁRVÁNYURNÁBÓL. A „PAULI" FELIRAT MÉG FELISMERHETŐ. BALOLDALT EGY PECSÉT MARADVÁNYAI.

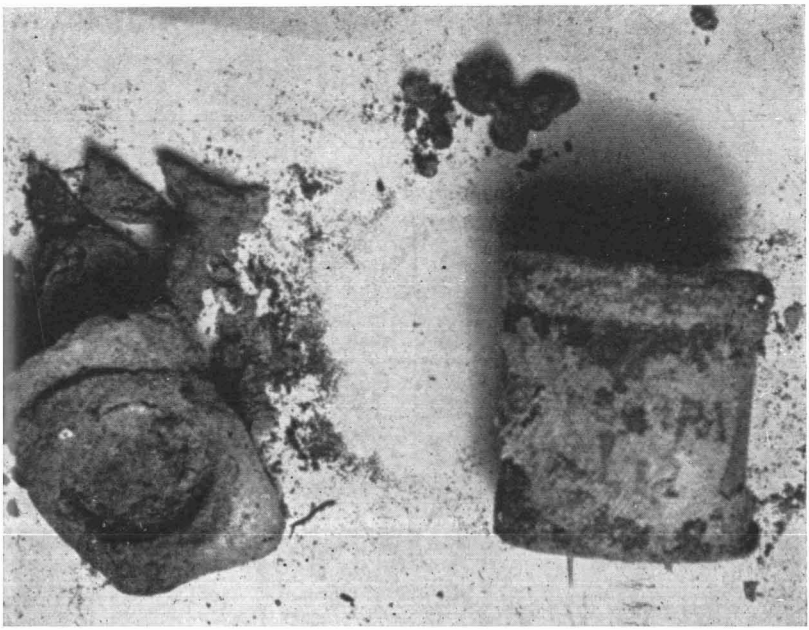

16/A. A KONSTANTINI APOSTOL-MEMORIA NYUGATI OLDALA AZ ÁTTÖRT VÖRÖS FALON ÁT NÉZVE. A KÉP BAL SZÉLÉN A LEGFELSŐ FÜLKE FALA, BALRA LENT A TRAVERTIN-LAP MARADVÁNYA, A HÁTTÉRBEN A GRAFFITOFAL DÉLI OLDALA, A JOBB SZÉLEN A KÉSŐBB BEÉPÍTETT FÜLKE AZ ÜDVÖZÍTŐ MOZAIKJÁVAL

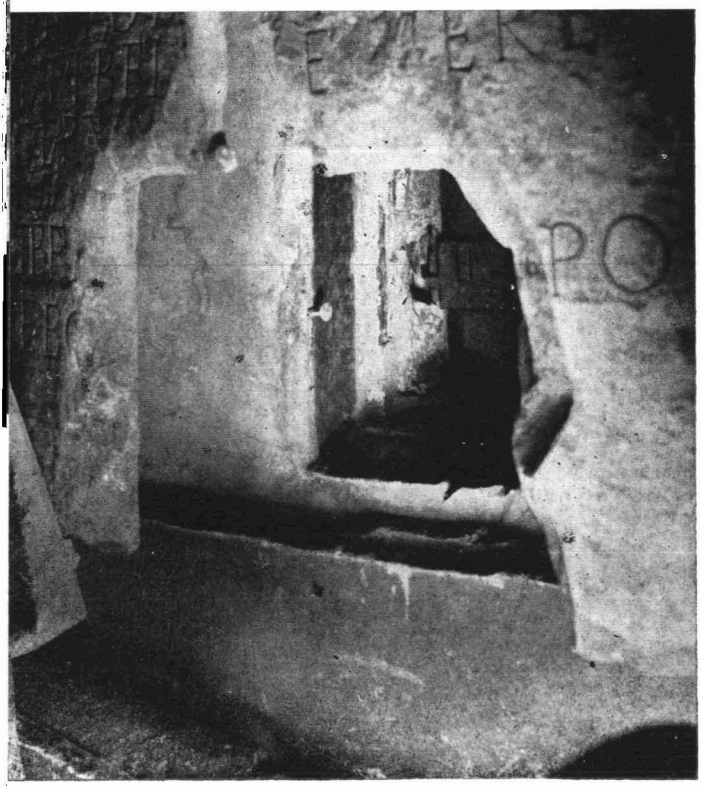

B. A TROPAION ALSÓ SÍRKAMRÁJÁBA VEZETŐ AKNA ALULRÓL NÉZVE. A KÉP ELŐTERÉBEN AZ ÁTFÚRT AELIUS-ISIDORUS SÍRKŐ, A KÉP KÖZEPÉN EGY SZÖG LÁTHATÓ, AMELYRE FÜSTÖLŐT AKASZTOTT AZ APOSTOL TISZTELETÉRE.

tokról lehetett szó. Más összefüggésben később vissza kell majd térnünk erre a kérdésre.

A ládácska megnagyobbított nyílásán át világosan, bár nem fáradság nélkül, fel lehetett ismerni a Vörös Falat; világló vakolatát megkíméltek a márványtartó elhelyezésekor. Sőt, azt is meg lehetett állapítani, hogy a vakolaton vonalak vannak, s ezek a falon feliratokat sejtetnek, de ezen az eldugott helyen nem lehetett kibetűzni. Csak sokkal később, amikor egy soha meg nem magyarázott véletlen folytán a vörös vakolat megfelelő darabja lehullott, és immár kényelmesebben lehetett tanulmányozni, derült ki az a meglepő tény, hogy *25/a. kép* Péter csonka nevét tartalmazza görög betűkkel.[20] Amikor ezt a nevet *56. ábra* rávésték a Vörös Falra, az elébe helyezett graffitó-fal még nem létezett. Ez a tény, és a görög nyelv használata igen korosnak minősíti ezt a fontos graffitót, és könnyen meglehet, hogy még a második századba nyúlik vissza.

Összefoglalva: Hasonlóan, mint a déli oldalon, északon is helyeztek el egy későbbi falat derékszögben a Vörös Falhoz. Olyan feliratok találhatók ott, amelyek önmagukban utalnak tiszteletben tartott vértanúsírra, és közülük a legrégebbi megnevezi Pétert.

A magunk elé kitűzött feladatnak — tudniillik, hogy Konstantin az Apostol-emlék építésekor hivatkozhatott-e valami régészeti tanúságra, s ha igen, mi az — ezzel nagy és döntő részét pozitívan oldottuk meg. Konstantin olyan régebbi építészeti maradványokat vett át, amelyekben világosan fel lehetett ismerni Péter tiszteletét, és amelyeket a római Egyház képviselői az apostol sírjának ismertek el. Így értette ezt ugyanis Konstantin, és így rögzítette emlékműbe az utókor számára.

Továbbra is talányosak maradtak azonban maguk a maradványok: egy vörös fal, fülkével, egy oszlop, tufa-maradványok — hogyan függ mindez össze? Tovább kellett hát keresnünk. Feltörtük ezért a konstantini padlót az emlékmű északi részén. Elsőként egy *12. ábra* negyedik századból való, meglehetősen durván körülfalazott sír (μ) került elő, s ezt el kellett távolítani, hogy szabaddá tegyük az emlékmű alatti, mélybe vivő utat. Ekkor látható lett a graffitó-fal alsó része, és Vörös Falé is, amely ebben a körzetben erősen előreível, és nedvesség elleni burkolatot hordoz. Két régi sír ($\varkappa$, λ) fekszik egymáson a Vörös Fal hosszában, amely egyébként ebben a mélységben a szép pirosságát piszkos szürkéssárgával cserélte fel. *19. ábra*

[20] Ezt a jelentős feliratot Antonio Ferrua akkor találta meg, amikor az Esplorazioni már nyomdában volt, éppen ezért külön publikálta. Különös jóindulatának köszönhetjük a fényképet és a graffitó rajzát.

A graffitó-fal szabályos falazatként, bár vakolat nélkül, haladt 60 centiméterre a padló alatt, majd kezdődött az alapozási rész, amely
12. ábra kb. még 1,5 méterrel mélyebben húzódott, és egy síron (ι) végződött. Így az emlékmű belsejébe vivő út ezen az oldalon el volt zárva előttünk. Mivel pedig a déli oldalon egy fontos régi sírlétesítmény
13. ábra (γ), amellyel később még foglalkozunk, hasonlóképpen lehetetlenné tette a bemenetet, pontosan úgy, mint a Vörös Fal nyugaton, és mivel most keletről, tehát a nyitott confessiótól egyébként sem dolgozhattunk, elhatároztuk, hogy a graffitó-falat az alapozásánál áttörjük.

A nyílást a Vörös Fal közelében vágtuk, eleve olyan nagyra, hogy egy ember becsúszhasson. A hátán fekve meg tudott világítani egy
14/c. kép szabálytalan, szűk, körülbelül 80×80 centiméteres és csaknem ugyanolyan magas térséget. Ami először szembe tűnt, az a megrepe-
19. kép dezett márványlap alsó oldala volt, amelyet már Grisar is látott felülről a vizsgálatai alkalmával. Most meg lehetett állapítani, hogy
16/b. kép alsó oldalán felirat van. Olyan feliratról van szó, amilyeneket általában a mauzóleumok ajtói fölé készítettek, és egy bizonyos P. Aelius Isidorusról van szó, aki az E mauzóleum építője lehetett. A lap közepén egy derékszögű nyílás van, amit szemmel láthatóan csak

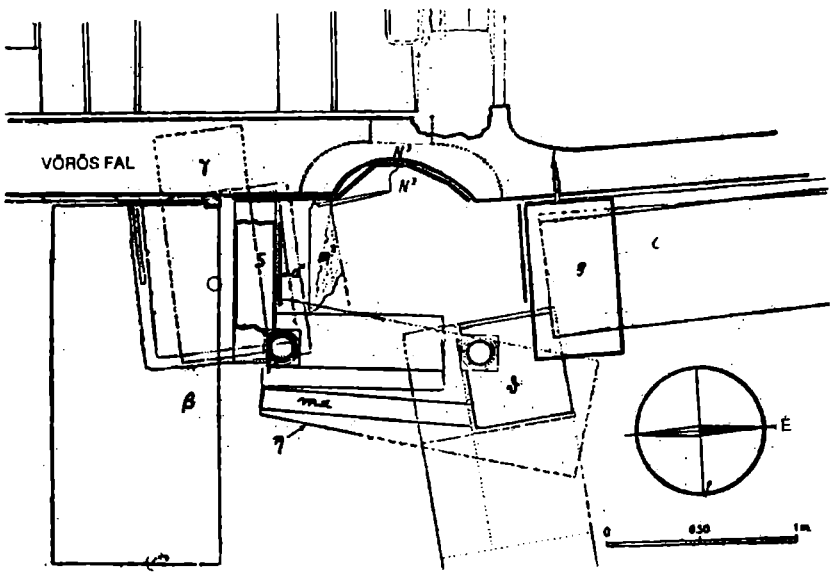

13. ÁBRA
A TROPAION KÖZÉPSŐ RÉSZÉNEK ALAPRAJZA (E.88.)

utólag vésték bele felülről, meglehetősen elnagyolt módon. A márványlap északkeleti sarka előtt egy kis oszlop nyúlt be a térségbe, nyilván beleszorítva. Alapja alul, a padlón volt. *20/d. kép*

A graffitó-fal belső oldalának felső részén szürke márványborítást találtunk. A keleti fal egy cserép-lapokból készült sír részét képezte (η), ez azonban félig szét volt rombolva. Fölötte egy súlyos tufa-küszöb feküdt, ennek a végén – a térség igen szűkös volta miatt mindenesetre csak fáradsággal – látni lehetett a déli oldalon talált márvány oszlopocska alapját.

A tufa-küszöb északi része le volt verve, és teljesen hiányzott. Nyilván egykor itt állt az oszlopocska. A déli oldalon két kis falacskát helyeztek egymás fölé nagyon különböző technikával, közülük az alsó (m^1) részben levált, és ferdén függött alá. A másik falacska felül egy kissé le volt verve, és a felső peremén rovátkával látták el, egykor nyilván zárólapot helyeztek beléje. A négyzet nyugati oldalát a Vörös Fal képezte, de a vakolat itt hiányzott. Egy kis fülkévé tágult ki, ennek a jobb felé eső része azonban szétzúzott állapotban volt. Körbeövezés helyett ott egy földből, malterból és téglából való esetlen képződmény állott, a keletkezését nehezen lehetett meghatározni. Csak miután Aelius Isidorus fedőlapját előzően kiemeltük, vált szabaddá egy további fehér márványlap, sűrű habarcsréteg borította, és rajta még három erős ólomlemez. E védőrendszer közepette — még egy derékszögű üreget képeztek ki, gondosan burkolva zöld porfirral; rajta keresztül kísérelte meg Grisar, hogy megvizsgálja ezt a föld alatti kis kamrát. Az üreg egyik oldalán levő erős szögön a középkorban arany tömjénező csüngött bele a térségbe. *19. kép* *12. ábra*

Először a Vörös Falnak elöl, a fedőlappal takart felső része mutatkozott nagyon érdekesnek. A föld alatti fülkét felül két márványlap közötti téglaréteg zárta el, s egyúttal egy pontosan a fölötte levő fülke padlóját alkotja. Ez utóbbit, amely tehát a nyu- *40. ábra* *16/b. kép*

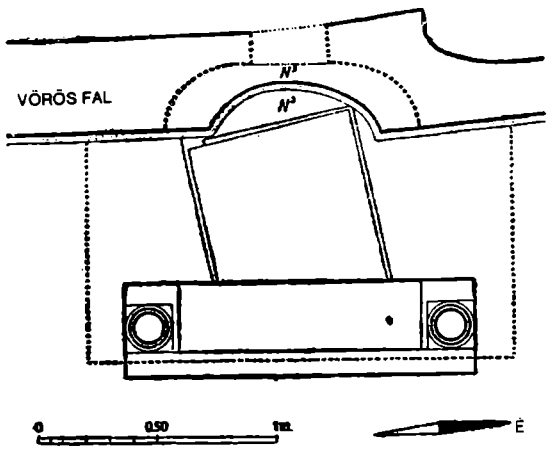

14. ÁBRA
A REKONSTRUÁLT TROPAION ALAPRAJZA (E.99.)

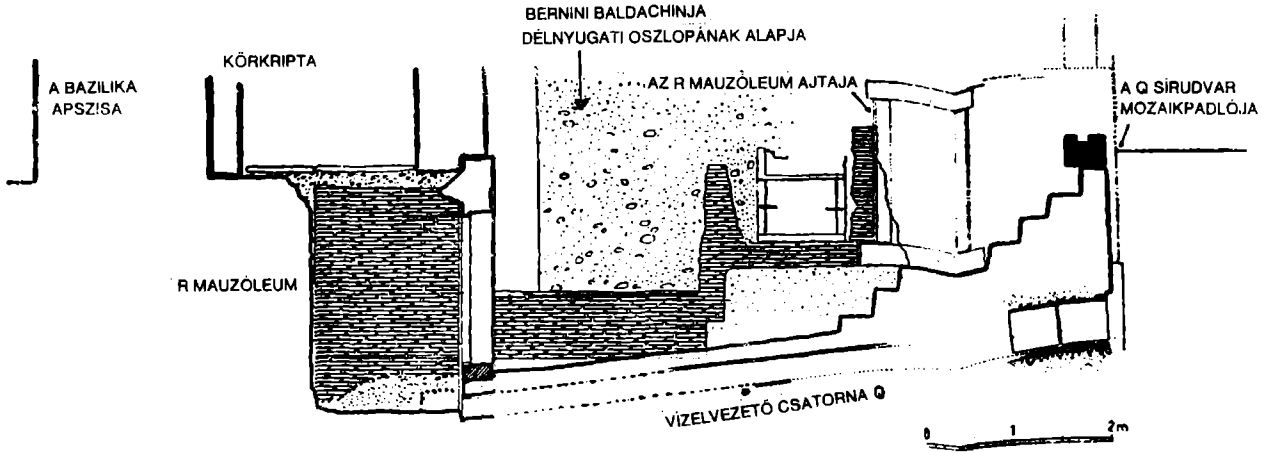

15. ÁBRA
A CLIVUS D – É IRÁNYÚ KERESZTMETSZETE (E.56.)

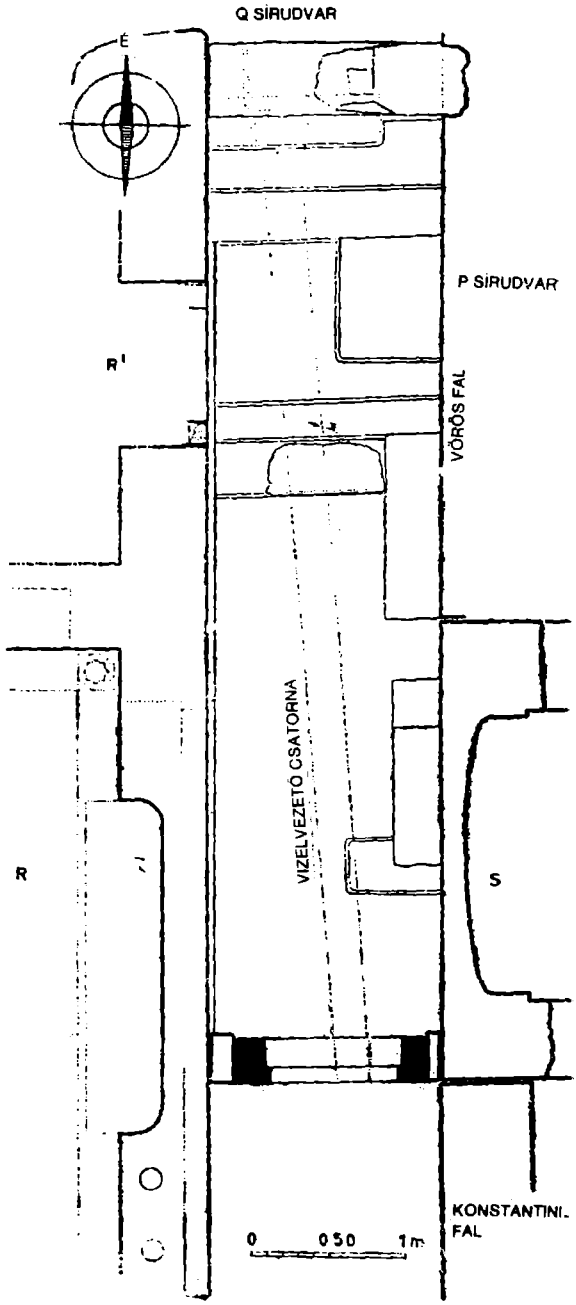

16. ÁBRA
A CLIVUS ALAPRAJZA
(E.54.)

IV. kép alul (a 202. oldal után)

12. ábra

gatról kezdetben feltárult fülke, és a föld alatti között feküdt, részben még márvány borította. A középső fülke padlója, amely egyben fedte a legalsót, a jobb oldalán nagyon erősen széttöredezett, éppen ott, ahol az alatta levő fülke is az említett megzavarást mutatta. Nem lehet véletlen, hogy ugyanezen a vonalon, egy kissé messzebbre kelet felé, az alapozás nélküli oszlopcsoka és a keleti oldalon levő sír (η) hiányzó része is megtalálható volt. Nem maradhat megemlítés nélkül, hogy ebben a kis térségben mindenfelé érmék hevertek, mindenekelőtt a padlón, a márványlapok között, a tufa-küszöbön stb. A függő oszlopocska mégegyszeri megvilágításakor egyszerre csak úgy ragyogott fel, mint az arany. A hátamon fekve megéreztem, majd a kezemben is tartottam egy habarcsba záródott arany lemezke szabad végét. Csak nehezen vált el ez azonban, és mindenféle vakolatmaradvány hullott az aranykereső arcába. Végül mégis engedett, és íme: egy 3,5×6,1 centiméteres nagy aranylemez volt, amely lekalapált alapon levő erős reliefben egy keresztet, s mellette jobbra és balra egy-egy nagy szemet mutatott. Szent Péter sírjánál szemgyógyulásért hálából elhelyezett fogadalmi ajándékról van szó. A munka a hatodik-hetedik századba való lehet.

II. kép felül (a 104. oldal után)

A következő éjszakán lecsúszott a függő oszlopocska, mivel az egyensúlyát nyilvánvalóan megzavarta az arany lapocska elválasztása; lecsúszott évszázados beékeltségéből, és leesett a padlóra, ott találtuk meg másnap reggel.

A munkálatoknak csak viszonylag késői szakaszában tudtuk kikutatni a fölötte található palliumfülke belsejét; azt reméltük, hogy kiegészítő ismeretekhez jutunk benne. Mivel ez nem történhetett volna meg a kíváncsiskodó nyilvánosság kizárásával és a zarándokok járkálásának a zavarása nélkül, a vizsgálatokat a bazilika bezárása után, két felejthetetlen éjszakai műszakban végeztük.

Felejthetetlenek voltak, nem a meglepő leletek miatt, ezek – mint mondottuk – inkább kiegészítő és ellenőrző jellegűek voltak, hanem az éjszakai bazilikából kisugárzó varázs folytán. A világos vonalak homályba tűntek, az óriási térség pedig szinte a végtelenbe tárult. Amit a fényszóró meg tud világítani, mágikus-valószerűtlen múlékonysággal bukkan fel, majd elnyeli a sötétség. A pompás térség hatalmas statikája és plasztikussága mintegy cseppfolyóssá, gördülékennyé és sejtelmessé vált, és lassanként valami hangtalan kórusénekké lényegült.

40. ábra

A palliumfülke oldalain levő, fémkeretbe foglalt két modern mozaikképet eltávolítottuk. A háttérben jobbra látható lett a középső fülke, jelentősen elkülönülve a későbbitől, a Krisztus-mozaikostól; ez a mozaik ezen az oldalán élesen és szabálytalanul elgör-

bült. A könnyű fémboltozat leválasztása szabaddá tette a déli travertin-lapot. Láttuk, hogy erről az oldalról leverték, és már csak párkányzatként maradt meg. Az északi oldalon festmények maradványait lehetett találni egy, a graffitó-fal elé helyezett középkori falacskán. Mögötte hasonlóképpen láthatóvá vált az erősen elpusztult travertin-lap. Fontos volt annak megállapítása, hogy mindkét oldalon ugyanarról a travertin-lapról van szó, amely még ma is eredeti magasságban fekszik. A középső részét a mai palliumfülke elhelyezésekor, mely a középső és a felső fülke között van, egészen az oldalmaradványokig kivéshették.

Arra sajnos nem nyílt lehetőségünk, hogy vizsgálatainkat kiterjesszük a Vörös Falnak a legfelső fülke melletti déli részére. Eközben túl sok mindent szétzúztunk volna, és egyben veszélyeztettük volna a meglevő részek szilárdságát. Ennek ellenére a leletek kielégítő elképzelést nyújtanak a konstantinit megelőző helyzetről. Az érthetőség kedvéért mellőzünk minden további kiegészítést, így a két oldalsó falacskát, a márványborítást stb., és csak az ősi formát kíséreljük meg kihámozni.

A Vörös Fal tehát három függőlegesen egymás fölé helyezett fülkét hordoz, egy közülük a föld alatt, kettő pedig látható volt. Ez a kettő, bár közös a tengelyük, méretben különbözik; az alsó 72 centiméter széles, a felsőnek 1,12 méter szélesnek kell lennie. (Ezt a méretet ki kellett számítani, mert, mint mondottuk, a bal szegélyt nem lehetett kiszabadítani.) *12. ábra*

Ez a különleges építészeti forma azáltal vált lehetségessé, hogy a két fülke között a tufa-lap feküdt, és elválasztotta őket egymástól.[21] Ez a lap eredetileg kb. 1,75 méter széles és lefelé kb. 0,90 méter mély volt. Hátrafelé a Vörös Falba ütközött, elöl pedig a két oszlopocskán nyugodott, mint részben még ma is. A talajba megfelelő szegélyeken egy különleges, ferde zárólemezt bocsátottak, ez még foglalkoztat majd minket. Ennek a kétrészes emlékműnek a felső lezárását elpusztultnak kell tekinteni, és inkább csak sejteni lehet. Kézenfekvő a megszokott oromzatos lezárás gondolata.

[21] Gerkan, Marrou és Klauser a tufalap helyére nyitott gerendázatot képzelnek. De végülis nem arról van szó, hogy egy bizonyos szabály szerint minek kellett volna ott lennie, hanem arról, ami ténylegesen ott volt. Ha a mai állapotot megváltoztatott helyzetnek tekintjük — e változtatásra egyébként semmi nem vall —, akkor joggal merül fel a kérdés, hogy miként lehetséges egy megoldás a harmadik században, amely száz évvel korábban lehetetlen volt. Ha Klauser a kutatók szemére veti, hogy kevés figyelmet szenteltek annak, hogy a felső fülke 40 cm-rel szélesebb, mint az alsó, akkor figyelmen kívül hagyja, hogy a kutatóknak éppen ez szolgáltatott alapot ahhoz, hogy egy átmenő lapot rekonstruáljanak. Továbbá ennek a ténynek komoly megfontolása lehetetlenné teszi a nyitott gerendázat feltételezését.

A modern szem ezt a képződményt nagyon hasonlatosnak látja az oltárhoz. Mégsem oltár volt, hanem a hamvvedreket őrző síremlékek nagyon elterjedt formájának felel meg, melyet a mi esetünkben ügyesen alkalmaztak a földbe temetés különleges céljához.[22]

26. kép

Ezt a szakaszt Gaius „tropaion"-jának neveztük el. A 200 körül élt római Gaiusnak az egyháztörténész Euszébiosz által áthagyományozott helyét nagyon ismerik és gyakran idézik. Proclusszal, a szigorú montanista szekta római vezérével vitázott. Ez ugyanis tanításának az apostoloktól való származtatásában apostolsírok tanúságára hivatkozott, mégpedig Fülöp apostoléra és próféta tehetségű lányáéra. Gaius fölényének érezhető tudatában a római hagyományra hivatkozik, mely magáénak vallja az apostolok sírjait: Péterét a Vatikánban és Pálét az ostiai út mellett. Ezt mondja: „Én azonban meg tudom mutatni az apostolok síremlékeit, mert ha a Vatikánba akarsz menni vagy az ostiai útra, megtalálod ott azok síremlékeit, akik ezt a közösséget alapították".[23] Eközben a síremlékekre a „tropaion" kifejezést használja, amely önmagában többfélét jelent, a jelen összefüggésében azonban, válaszul a montanisták sír-érvelésére, csak „síremléket" jelenthet. Péter apostol „diadalmas síremlékét", amelyre Gaius olyan büszkén mutat rá, immár ismerjük. Az a síremlék ez, amelyet a konstantini márványborítás rejt, és amelyet oly sok század után újból fel tudtunk fedni.

Ha azt állítjuk, hogy Gaius a montanistákkal való vitájában a Konstantin előtti emlékművünkről beszél, ennek az alapja egy egyszerű megfontolás. A mi emlékművünk egyértelműen síremlék, nem pedig valamiféle profán emlékmű. Utaltunk már a sír-jellegre, és további világos utalásokat is közlünk más összefüggésekben. Ez a síremlék egy legkésőbb a harmadik évszázadból származó, Pétergraffitóval bír, mely Péternek ezen a helyen gyakorolt tiszteletét

24/a. kép

---

[22] Ezért kevésbé meggyőzőnek találjuk az összehasonlítást az Isola Sacrán levő Sabinus Taurus- és a Monselicében talált Volumnius-aediculával. Az Esplorazioni (138. o. 1. jegyzet)-ban adott összehasonlítás a mi emlékművünkhöz közelebb állónak látszik.

[23] Az idézett hely a szövegösszefüggésben így áll: Néró „volt az, aki arra vetemedett, hogy kivégeztesse az apostolokat. Azt mondják tehát, hogy Pált uralkodása idején éppen Rómában fejezték le, ugyanúgy Pétert pedig keresztre feszítették. A hírt megerősíti a tény, hogy Péter és Pál nevét máig is olvasni lehet az ottani sírokon, nem kevésbé az, hogy egy Gaius nevű egyházi férfi, aki Zephirinus római püspök idejében élt, Proklosszal, a frigiai szekta vezetőjével vitázó írásában azt mondja azokról a helyekről, ahová a nevezett apostolok szent testeit helyezték: Meg tudom mutatni..." (Euszebiosz egyháztörténete. II, 25. Ford. Baán István. 90. o.)

világosan jelzi. A vértanú-kultusz harmadik század közepén történt növekedésével növekszik a feliratok száma is a negyedik századig. Ebben az évszázadban a legfőbb államhatalom, Konstantin császár az Egyház hivatalos képviselőitől úgy vette át ezt az emlékművet, mint Péter sírját. A második és harmadik század fordulóján a római Egyház egyik képviselője, név szerint Gaius, magától értetődő bizonyossággal mutat rá Péter apostol vatikáni síremlékére. Ha ez a síremlék nem volna azonos az általunk megtalálttal, akkor a Vatikánban Szent Péternek egyszerre két különböző síremléke volna, ez pedig értelmetlen feltételezés.

Csak egyetlen körülmény tehette volna itt jogosulttá a kételyt, tudniillik ha az emlékmű igazolhatóan csak Gaius tanúságának ideje után keletkezett volna. Még pontosabban meg kell tehát vizsgálnunk a kis építmény idejének a meghatározását. Hasznos lesz, ha *B. ábra* még egyszer visszatérünk a pogány nekropolisz közelben található mauzóleumaira. Időben kétségtelenül első mauzóleumnak tekinthetjük itt a Matucciusokét (O), amely még a második század első feléhez tartozik. Ezt követte a vele határos S mauzóleum, ennek az elhelyezésekor gondosan figyelembe vették az O lépcsőjét, és bizonyára hamarosan követte az R – R' építése is. Mindkettő bizonyosan az O után, s az R – R' és S közti, clivusként megjelölt átjáró előtt keletkezett, a Q és P két temetkezési helyével együtt. Ennek ellenére mindezek az építmények ugyanannak az évszázadnak a közepe körüli időre helyezhetők, és gyorsan következhettek egymás után.

A következőt kell lerögzítenünk: az R – R'-nek a keleti oldalán van egy ugrásszerűen emelkedő, a clivus mai padlózata alá jelen- *15. ábra* tősen lenyúló vízhatlan burkolat, ezt már a falazásnál is tekintetbe vették. E burkolattal szemben helyezték el tehát később a clivust egy lefelé vonuló vízlevezető csatornával együtt. A keleti oldalon a clivus lépcsőjével a Vörös Falhoz támaszkodik, úgy azonban, hogy lépcső és Vörös Fal összetartozik. Magát a falat az S mauzóleum már meglevő nyugati szárnyához csatlakoztatták.

A Vörös Fal a Q és P temetkezőhellyel, a clivus a Q-hoz vivő *C. és 16.* lépcsőjével, az esővizet a Q-ból levezető csatornával együtt egy és *ábra* ugyanahhoz az építési ciklushoz tartozik, ennek következtében mint egészet építették be a már fennálló R – R' és S mauzóleumok közé. Az S ajtaja előtt megtaláljuk még a földben a clivus-csatorna cső alakú folytatásának a maradványait; a csatorna egyébként kelet felé, az O, s az elébe helyezett T és U mauzóleumok között tűnik el. Ennek folyományaként ezek a mauzóleumok csak a clivus megépítése után jöhettek létre.

Ezzel meghatároztuk ennek az egész komplexumnak időbeli egymásutánját. Határozott időpontként most már az ismérvek összessége alapján meg tudtuk jelölni a második évszázad közepe körüli
20/a. kép időt. Ezt az időadatot szerencsére megerősíti és pontosan lehatárolja az az öt pecsételt tégla, amelyek a clivus-csatornát fedik. Az öt tégla mindegyikén ugyanaz a pecsét van, és abból a téglaégetőből valók, amely Marcus Aurelius későbbi császáré és hitveséé, Faustináé volt. A téglán azonban Faustinát Augustának jelölték; ez olyan cím volt, amelyet 147-ben kapott, a férjét viszont még cézárnak nevezték, vagyis még nem jutott el a császáságra. Ez csak Antonius Piusnak 161-ben bekövetkezett halálakor történt meg. E két dátum közé kell elhelyeznünk e téglák készítésének, és gyakorlatilag a felhasználásuk idejét is. Ha a csatorna létesítését körülbelül 160-ra tesszük, bizonyára legközelebb járunk az igazsághoz. Ennek lerögzítésével pedig egyben a Vörös Falat is kelteztük, hiszen, mint a csatorna is, ugyanannak az építménynek egy részét képezi csupán. A Vörös Falhoz viszont hozzátartozik Gaius tropaionja, s ennek pontosabb keletkezési idejét ekként szintén meghatároztuk.

Néhányan megkísérelték, hogy a fülke-emlékműnek a Vörös Falban történt elhelyezését a keletkezés idejénél későbbi időre tegyék. Ez tévedés, és csak azzal magyarázható, hogy ők maguk nem vizsgálhatták meg a Vörös Fal megfelelő helyét. Mivel itt az ásatás eredményét illető nagyon fontos kérdésről van szó, a Vörös Falat különös gondossággal vizsgáltuk meg, mert bizonyos különlegességek első pillantásra egyszerűbben lennének megmagyarázhatók, ha a fülkék az építésnek csak egy második szakaszában keletkeztek volna. A Vörös Fal ezen a helyen enyhén megtörik, s ez a Q-tól az R' nem
17. ábra egy vonalban álló hátfalához tartással magyarázható. A Vörös Fal Q-hoz tartozó része ezáltal kissé elhajlik nyugat felé, a Q-t S-sel összekötő részének viszont az utóbbihoz kellett irányulnia. Maga a Vörös Fal mégis egyöntetű, és a két felső fülke szintén. Közülük ugyancsak az északi szegély ellenőrizhető, mert a déli fedett, felül II. Calixtus oltára, alul pedig az említett márványlap takarja. Megállapításunk számára azonban ez teljesen elegendő. A falazatnak a fülke szélétől északra levő első 29 centimétere hézag nélküli. Tüstént ezután következik azonban az eredeti vörös vakolat, amelyből egyébként még maradványok nyúlnak át a fülke szélének egy saroktégláján. Ez a tény teljesen kizárja a fülke későbbi kialakítását, és biztosítékot nyújt számunkra az egész tropaionnak ugyanarra a keletkezési idejére, valamint gerincére, magára a Vörös Falra vonatkozóan is, tehát 160 körülre, vagyis mintegy 40 évvel korábbra Gaius ráutalásánál. Ezzel összeomlik az az egyetlen kritikai lehetőség, hogy

az ásatások alkalmával talált, Konstantin előtti emlékműnek Gaius tropaionjával való azonosságát kérdésessé tegyük.

A római Gaius, aki Zephyrinus pápa alatt (199–217) élt, a Proclussal való vitájában erre az emlékműre gondolt, amely számára és – mint ahogy bizonyításának hangjából kihallhatjuk – az egész akkori római közösség számára is Péter apostolfejedelemnek mindenki által ismert sírja volt.

A tropaion alatti sír

Az apostol sírját keresve hosszú utat jártunk be. A késő reneszánsz, a középkor és a késői keresztény ókor márvány- és téglaburkolatán át mind mélyebbre hatoltunk a császárok és pápák gondoskodásával körülvett titokzatos magba. A tisztelő szeretetnek mindez a több mint másfél évezreden át felhalmozott jele mindig ugyanannak a tárgynak szólt és ugyanarra a személyre irányult: Péter apostol-

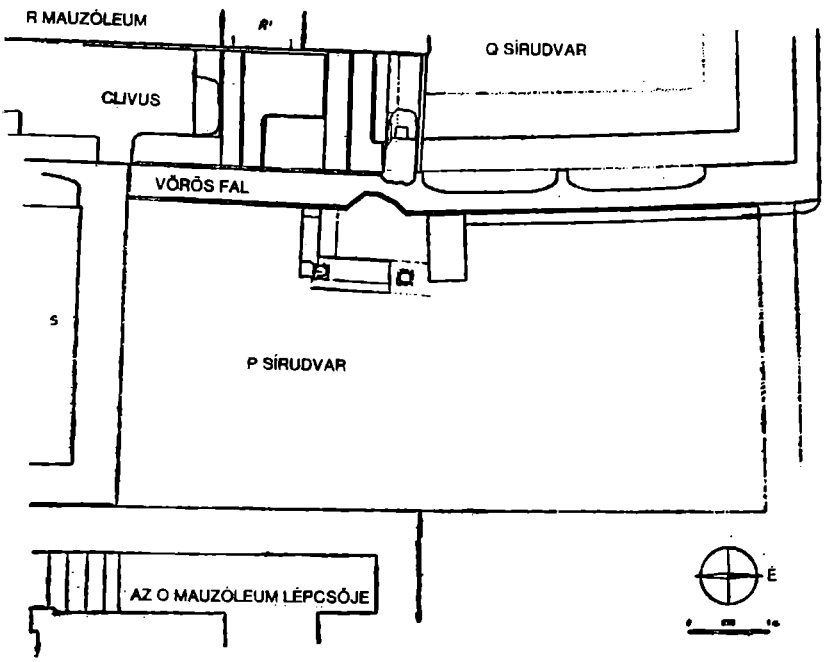

17. ÁBRA
A P SÍRUDVAR ALAPRAJZA (E.77.)

fejedelem sírjára. Magát a sírt azonban még nem értük el. Az apostol sírja utáni keresésünket újból el kell hát kezdenünk.

A Vörös Falban levő fülke-emlékmű formája meglehetősen hasonlít azokhoz, amelyek számtalan mauzóleum fő falának a középpontjában állnak. Egy pontban mégis alapvetően különbözik a többitől. Amazok zárt térben állnak, és gyakran ismétlődnek azonos vagy hasonló formában az oldalfalakon is. A mi emlékművünk teljesen egyedül áll a Vörös Fal középpontjában egy nyitott, udvarszerű területen. Ezt a sírmezőt nyugaton a Vörös Fal, délen az S mauzóleum hátoldala, keleten pedig részben az O mauzóleum nyugati fala
17. ábra határolja. Hogy merre haladt tovább a keleti oldal, nem tudjuk, elhatárolását azonban feltételezhetjük.

Északon sem maradt ránk fal. Hogy egykor állott, mutatja a Vörös Fal északi végének vakolatában levő sarokképzés. Ezen a helyen megmaradt még egy mozaikpadló sötétzöld és fehér kövecskékből álló nagy darabja, amely egykor ezt a sírudvart díszítette.
20/c. kép Elképzelhetetlen, hogy feltételezzünk valami fedetlen átmenetet a szabad mezőről egy fedett mozaikpadlóhoz. Volt tehát ott válaszfal, habár gyakorlatilag eltűnt.

Erről az oldalról, tehát északról kellett lennie a bejáratnak is ebbe az udvarba. A graffitó-fal északi oldalán levő sok felirat jelzi, hogy onnan érkeztek a látogatók. Nyitva marad azonban egy keletről létesített bejárat lehetősége is. Ebben az összefüggésben talán még
B. ábra egy másik tény is említésre méltó. A Matucciusok mauzóleumába (O) vivő bejáratot – amely elé, mint emlékszünk, egy kelet felé néző fedetlen folyosót képeztek ki – idők folyamán elzárták egy különleges elhelyezésű ajtóval. Ezen a folyosón át előzőleg akadálytalanul használhatták a mauzóleum nyugati oldalánál elhelyezett lépcsőt, hogy felhágjanak a dombra, ahol közvetlenül a mi sírudvarunk mellé érkeztek. Az apostol sírjához dél felől érkező látogatóknak, akik a második és a harmadik században bizonyára erősen gyarapodtak, egyedül ezt a nyitott bejáratot kellett-e vajon használniok, amelyet azután végül a tulajdonosok elzártak előlük?

A sírhelyekhez jutás jogával a régi Rómában a következő a helyzet. Ha áttekintjük a mauzóleumok összrendjét, feltűnik, hogy az
2. ábra északi sor sírépítményei hézagtalanul kapcsolódnak egymáshoz, a déli sor mauzóleumai között viszont mindig szabadon hagytak egy folyosószerű közbeeső teret. Bizonyára nem ok nélkül történt ez. Azt következtethetjük ki belőle, hogy ezek az átjárók megkötöttséget jelentettek az újabb síremlékek építőivel szemben: ezáltal akarták biztosítani a szabad bejárást a régebbi létesítményekhez. Ha így

végiggondoljuk az R – R' és S mauzóleumok közt levő clivus keletkezését, megállapíthatjuk, hogy az északi sornak ez az egyedüli átjárója bizonyára hasonló eredetű lehetett, nevezetesen az R – R' és S mögött levő sírokhoz vivő törvényszabta bejárat. A clivus ugyanis valójában csak a két mauzóleum emelésekor szabadon hagyott átjárónak későbbi építészeti kialakítása. Ha helyes ez a megfontolásunk, akkor lennie kellett ott egy vagy több olyan sírnak is, amelyek régebbiek voltak az R – R'-nél és az S-nél, és tulajdonosaik ezt a jogigényt támaszthatták. Az S mögött valóban ki lehet mutatni ilyen sírokat. Meglétük bizonyára annak is indoka lehetett, hogy egyedül az S-t az északi sor sok mauzóleuma közül miért építették inkább szélesnek, mint mélynek. *18/a, b) ábra*

Mivel ezek a régi sírok, amennyire át tudjuk őket tekinteni, valamennyien a P udvar határain belül fekszenek, feltételezhetjük, hogy ezt az udvart jelölték ki számukra, és mindenekelőtt ama sír számára, amelyet a tropaion alatt levőnek gyaníthatunk. Körülötte pogány mauzóleumok vannak, ezért jogos az a kérdés, hogy vajon ebben az apostolfejedelemnek szentelt körzetben temethettek-e pogányokat, vagy fenn volt-e tartva a keresztényeknek? Elvileg mindkettő lehetséges volna. Csak az a feltűnő, hogy egy olyan régióban, amelyet részben még a második század közepe előtt foglaltak el, tehát abban az időben, amelyben a hamvasztás még általános volt, ennek semmiféle jelét nem tudjuk felfedezni. Ha megtekintjük az Ostia melletti „Isola sacra" nekropoliszának hasonló zónáit, amelyek a két rítus folytonos keveredését mutatják, akkor a tény szembeszökő és figyelmet érdemel. A keresztény tropaionnak, mint eme temető központi emlékművének a megléte bizonyára feljogosít arra, hogy a földbe temetésnek ebben a körzetben folytatott kizárólagos gyakorlatát megfelelően értelmezzük, és az egész temetkezőhelyet keresztségnek tekintsük. *22. kép*

A P udvarban talált sírok több csoportot képeznek. Vannak nagy márványládák, ezek a déli oldalon, az S mauzóleum közelében feküsznek. Bizonyosan későbbi időből, és a rájuk épített bazilikából valók (α, δ, ε). Hozzájuk tartozik egy hasonló jellegű másik sír is (β), ez azonban még a P udvar mozaikpadlója alatt fekszik. Ennek a sírnak pontosan megfelel egy plasztikus díszítés maradványa a Vörös Falnál. Márványlapokból illesztették össze, és nagy cserepekkel tetőszerűen zárták le. A sír tartalma barnás maradványok néhány centiméter magas rétegére esett össze, belőle itt-ott aranyfonalak csillannak fel, ezek a halott értékes öltözékére és méltóságára utalnak. Maga a sírhely, amely az apostolemlékmű közvetlen közelében található, még azt a vélekedést is ébresztheti, hogy talán egy *18. és 19. ábra* *19. ábra*

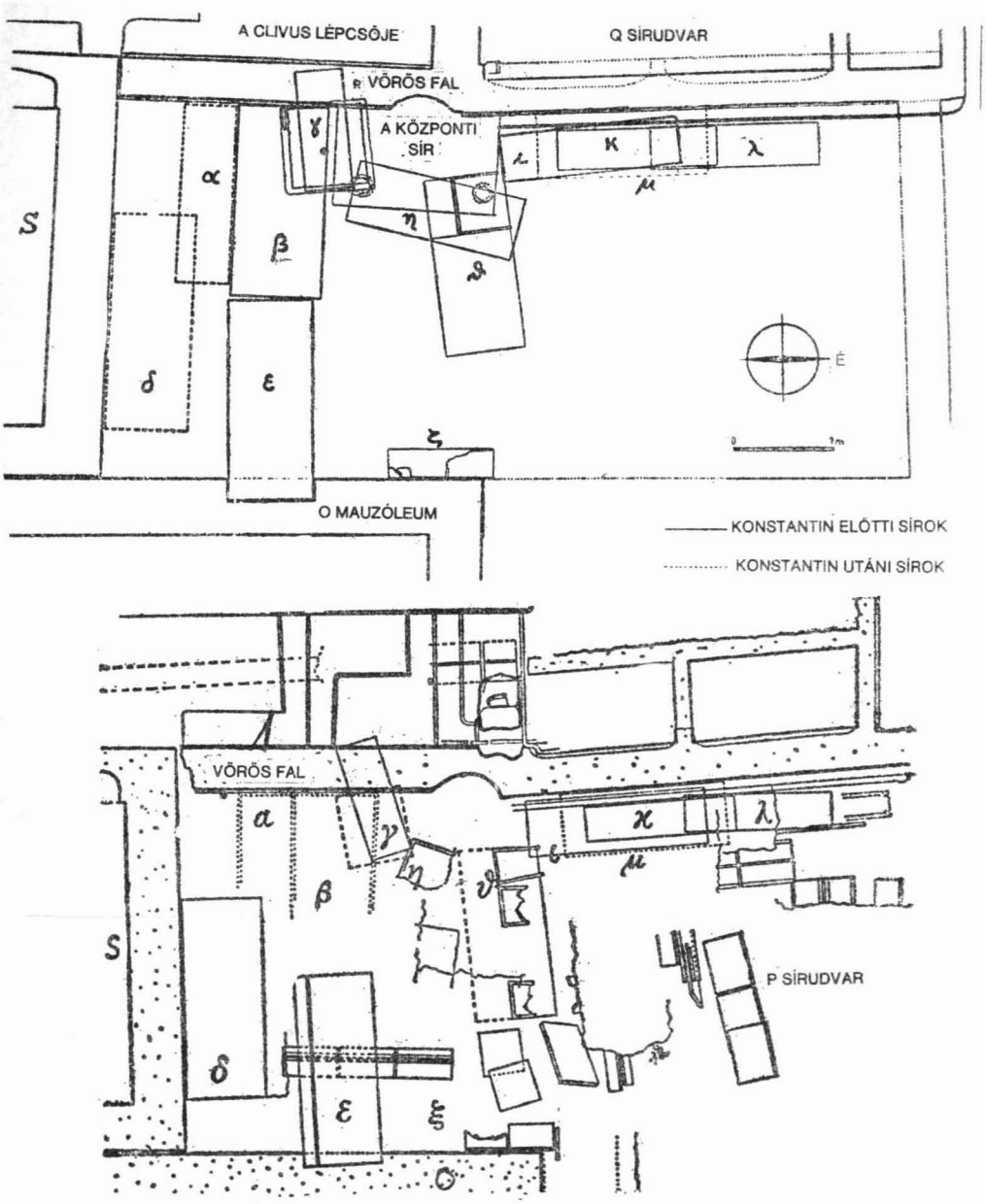

18. ÁBRA
A P SÍRUDVAR SÍRJAI FELÜLNÉZETBEN (E.79.)
UGYANAZ PRANDI 96 SZERINT

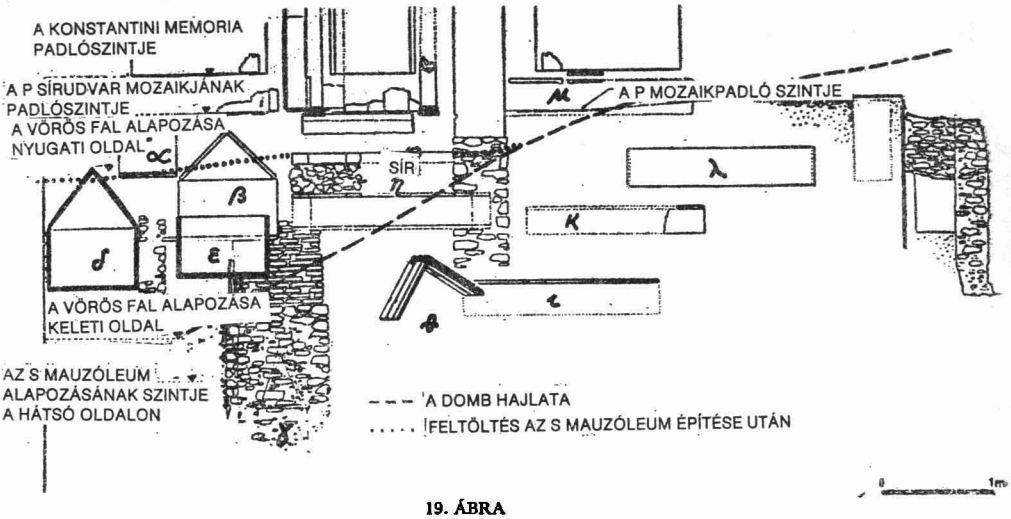

19. ÁBRA
A P SÍRUDVAR SÍRJAINAK D–É IRÁNYÚ KERESZTMETSZETE (E.81.)

régi pápasírra akadtunk. A β sír mindenesetre még a Konstantin előtti időhöz tartozónak tűnik.

A konstantini vagy Konstantin utáni temetésekhez tartozik a μ sír az emlékmű északi oldalánál; ez utóbbit fel kellett áldoznunk a régebbi sírok kutatása érdekében. Itt elsőlegesen két agyagkoporsóról ($\varkappa$, λ) van szó, amelyek egymás fölött fekszenek a Vörös Fal mentén. E fal felé irányulásuk, a μ alatti fekvésük, és alakjuk ezeket a sírokat a második század végére, vagy a harmadik századba utalja. A második századba, mégpedig a közepére vagy röviddel azelőttre kell tennünk a már korábban említett, félig szétesett η sírt. A tropaion előtt az oszlopocskák alatt fekszik, valamivel északkeletre tolódva. A testet minden oldalon csak cseréplapokkal fedték be. Föléje kövek és malter keverékét öntötték, végül az egészet lezárták egy márványlappal, ez volt látható a padlózatban. Mindez inkább csak a déli részt alkotja, amely az idősebb γ sír valamikor földből kiemelkedő építménye fölött fekszik; mindjárt szólunk még róla. Ennek érdekében akkoriban feltöltötték ennek az oldalnak erős dombhajlatát, úgyhogy a későbbi P sírudvar jött létre. Mindenekelőtt az S mauzóleum felépítése nyújthatott rá alkalmat. Mivel azonban az η sírnak a tropaion oszlopocskája alatti fekvése miatt nála régebbinek kell lennie, ezért csak az S és a Vörös Fal építése közti rövid időben keletkezhetett. Ennek a β, $\varkappa$, λ sírnál idősebb korának megfelel egyszerűbb formája is, bár az utóbbi nem feltétlen bizonyíték.

13/c. kép

14/d. kép

E Konstantin előtti sírok között (η, $\varkappa$, λ, β), amelyek az η-val együtt már a tropaion felépítése előtti időbe vezetnek minket, még
20. ábra idősebb sírok is vannak: γ, ϑ, ι). Közülük kétségtelenül a γ a legérdekesebb sír. Az ásatások folyamán kétszer is megcsodáltuk. Első alkalommal akkor fedeztük fel a γ terrakotta koporsót, amikor megkíséreltük, hogy az S mauzóleumból és a Cappella Clementina alatti térségből kiindulva megvizsgáljuk a mély zónát. Akkor sajnos át
21/b. kép kellett vágnunk. A vöröses koporsó csak 1,26 méter hosszú, ezért bizonyára gyermeket rejtett magába. Mintegy mellmagasságban torkollott a koporsó tetőszerűen egymással szembe állított cseréplapokból kiképzett fedelébe az italáldozat beöntőcsöve, ezen a nyíláson át öntöttek be római szokás szerint bort és hasonlókat. Ezt a hosszú téglacsövet, és részben magát a sírt is, körülbelül 1,70 méter magasságú felépítmény támasztja meg. Alsó részén viszonylag durván illesztették össze tufából és malterból.

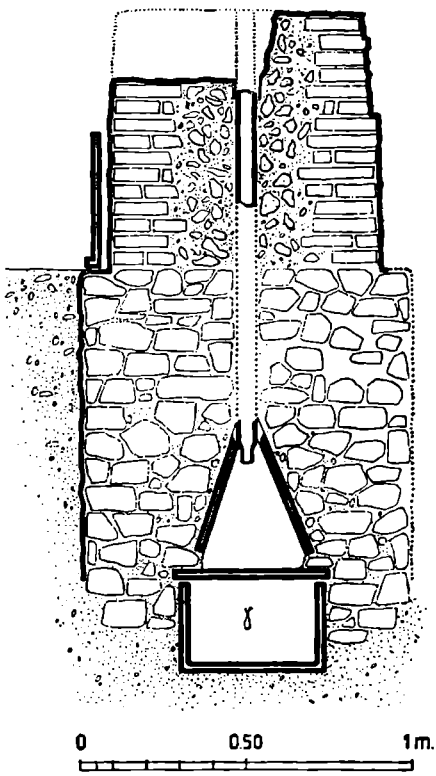

20. ÁBRA
A SÍR KERESZTMETSZETE

A felső, mintegy 80 centiméter magas részét téglából falazták, ugyancsak meglehetős nyersen. Itt ismét kétféle technika figyelhető meg. Alsó felét, a déli és nyugati oldalon még mai is cseréplap fedi. Másik fele, amelyet az északi oldalon a falazatban hátraugrás jellemez, szabadon magaslik ki. Azt jelentik vajon a cseréplapok, hogy ez a rész a padlózat fölé emelkedett? Talán szerény díszítést jelentettek? Avagy talán védelmet kívántak nyújtani a talaj nedvessége ellen? Ennek a kérdésnek a megoldása nem érdektelen az akkori padlómagasság meghatározása miatt, és vele a sírok egymás közti időbeli viszonya számára.

A. Prandinak a sír újabb megvizsgálása alkalmával sikerült megtalálnia egy téglabélyegzőt, amely a 115 és 123

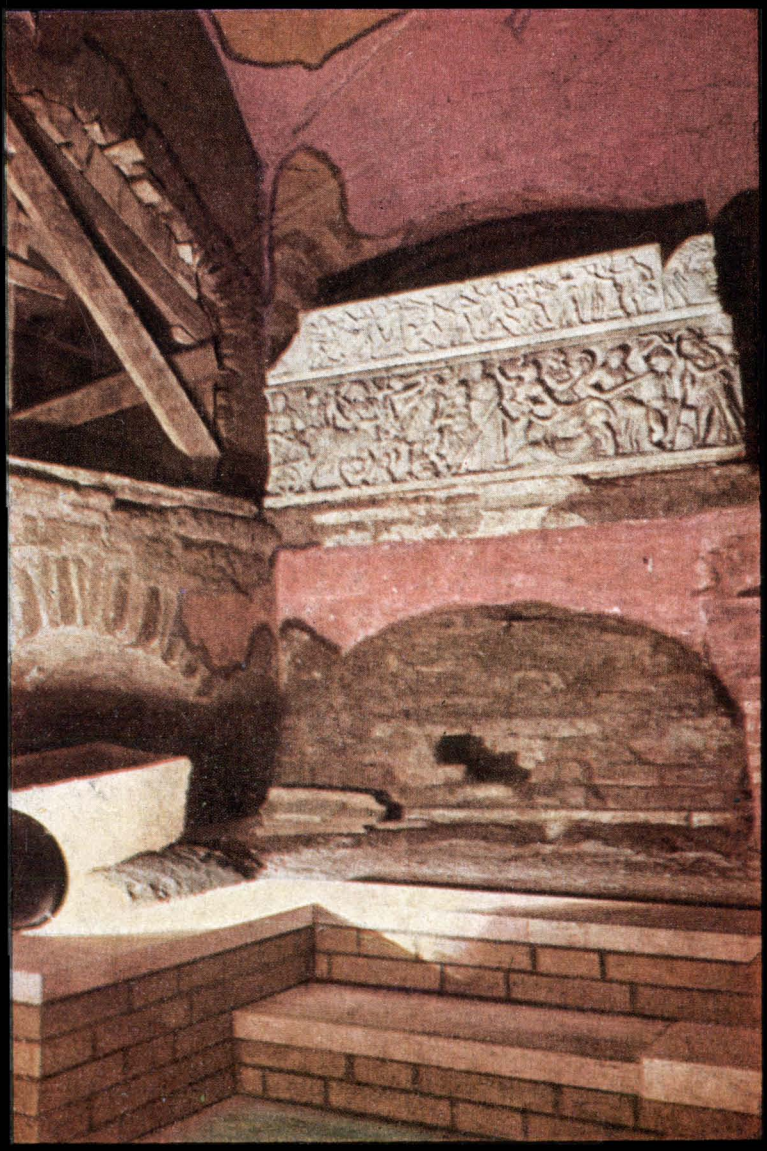

I. AZ EGYIPTOMIAK MAUZÓLEUMA (Z)

II. FENT: FOGADALMI ARANY PLAKETT A 6–7. SZÁZADBÓL A SZENT PÉTER-BAZILIKA CONFESSIÓJÁBAN TALÁLTÁK
LENT: OSTORIA CHELIDON ARANY KARKÖTŐJE

közti időből való. Ez a dátum általában megfelel azoknak az ismérveknek, amelyek levezethetők a γ-nak a környezetével való kapcsolatából: a γ sír régibb a β-nál, s ezt csak a γ károsodásával tudták fölébe helyezni; idősebb a Vörös Falnál is, mert ez is áthalad a sír mélyebbre eső részein; az η-nál is idősebb, mert ez hasonlóképpen átmegy rajta az egyik sarkával. Akkoriban a padlózatnak az S építésével feltételezett emelése még nem történt meg. Régebbinek kell hát lennie ennél a mauzóleumnál is. Nem mond ennek ellent az a különösen meglepő tény sem, hogy az S hátsó falának alapozási szintje mélyebben fekszik a γ befalazott részénél. Ez azzal magyarázható, hogy az S a völgy mélyéből kiindulva épült, a γ sírt viszont már egy darabon a dombon helyezték el. A hátfal alapozási szintjének egyáltalán nem kellett pontosan követnie ezen a helyen az akkori földmagasságot. A dombba vágott árokban éppoly kevéssé építették a falat közvetlenül a dombhoz, mint a többi mauzóleumnál, hanem szabadon húzták fel. A dombszelvény és a fal közti teret ezután feltöltötték.

18/a, b. ábra

19. ábra

A γ-hoz közel található, a domb emelkedését követve, egy másik régi sír: a ϑ. Teljesen párhuzamos a γ-val, csupán annyira tolódott el észak és kelet felé, hogy délnyugati sarka körülbelül 50 centiméterrel eltávolodott a γ felépítményétől. Az itteni különösen nehézkes helyzet miatt csak a nyugati részét ástuk ki. A γ-val ellentétben kimondottan szegény sírról van szó. Voltaképpen csak sírfedőről beszélhetünk. A holttestet fejével nyugat felé helyezték a föld üregébe, bármiféle padló- vagy oldalvédelem nélkül, föléje pedig hat cseréplapot állítottak tetőalakban egymással szemközt. Ennek során részben igazi tetőtéglákat használtak fel. Közülük az egyiken Stat. Marcius Demetrius négyszögletes pecsétje van. Eszerint a tégla körülbelül Vespasianus császár idejéből való (69–79). Ilyen pecséttel ellátott téglák Rómában Kr. u. 60–80 között találhatók.

18/a, b és 19. ábra

21/c. kép

20/b. kép

Ez a keltezés különösen fontos azokra a névtelen szegénysírokra vonatkozóan, amelyekkel dolgunk van, mert egyben kulcsot adhatnak a kezünkbe a közelben fekvő többi sír időadatához. Fel kell tennünk ezért a kérdést: ezt a téglát vajon nem máshonnan, valami másféle építményből hozták-e el, s itt csupán újból felhasználták? Ebben az esetben a tégla bélyegzőjének természetesen vajmi kevés köze volna sírunk korához. Hogy ilyen újra-felhasználást fogadjunk el, arra különleges magyarázatot kellene adnunk, mert rendes körülmények között ilyesmit nem tételezhetünk fel. Ebben a különleges esetben az újra-felhasználás már csak azért is nagyon valószínűtlen, mert olyan sírról van szó, amely mindössze csak hat téglából

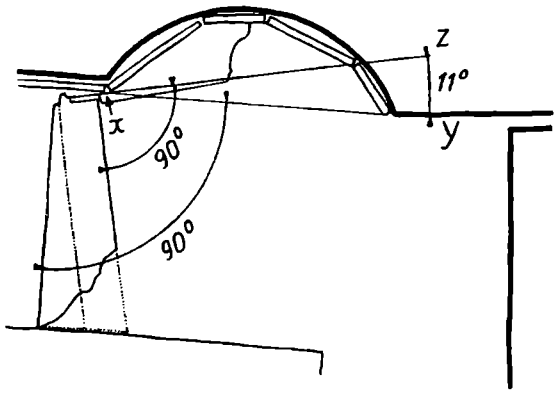

21. ÁBRA
A TROPAION PADOZATÁNAK VÁZLATOS ALAPRAJZA
(E.92.)

áll. Hat tégla azonban ma is, mint akkor volt, oly csekély értékű, hogy a legszegényebb ember is megszerezheti, különösen ha sírról van szó. Nagyobb építmények esetében, ahol a megfelelő régi anyag felhasználása – akár szerezték, akár ott helyben találták – csökkenti a létesítmény költségeit, így van értelme, hogy számoljunk ezzel a lehetőséggel; egy szegénysír hat tégláját illetően azonban nincs. Mivel a téglánk korábbi felhasználásnak semmiféle határozott nyomát nem mutatja, például maltermaradványokat vagy efféléket, bélyegzőjének a dátuma meghatározza számunkra a ϑ síron történt felhasználásának az idejét. Megfelel ennek az
19. ábra η-hoz viszonyított mély helyzete is, amelynek szétesett része csaknem 1 méter magasan feküdt a ϑ fölött.

A ϑ sír melletti jobb szögletben fekszik az ι sír. Délkeleti sarkával
18. ábra néhány centiméternyire átszeli a ϑ északnyugati csúcsát. Mindkét sír azonos mélységben fekszik. Az ι is egyszerű talajsír, s aljazat és oldalvédő nélkül csak felül fedett. A cseréplapok azonban ezúttal nem tetőalakban állnak szemben egymással, hanem laposan fekszenek rajta. Ily módon csak három lapra volt szükség. A sír keletkezési ideje lényegében adott a ϑ-hoz való közelsége által. A Vörös
24. ábra Fal már ott találta az ι-t, és részben föléje épült.[24]

A Vörös Fal nyugati oldalánál Guarducci és Prandi legújabb vizsgálatuk alkalmával a központi sír közvetlen közelében egy sír

[24] *Esplorazioni* 115. o. az ióta sír és a Vörös Fal egyidejűségét tételezi fel. Ruysschaert véleménye helyesebb. Az a megfigyelés, hogy a Vörös Fal előtét részét az ióta sír miatt bevágták, téves. Toynbee/ Perkins nehezen hihetőnek tartják, hogy az ióta sír idősebb, mint a Vörös Fal, különben a fal építésekor meg kellett volna sérülnie. Azt azonban még nehezebb megérteni, hogy az ióta sír – akár a fal építése közben, akár utána készítették – miért került részben a fal alá. A sír jelenlegi helyzetét csak úgy tudjuk megérteni, ha feltételezzük, hogy a központi sírral együtt, amikor a Vörös Fal alapját ásták, fedetlenné vált, de mindkettőt nagy gonddal megkímélték.

maradványait találták (Prandi-tervrajz 28), ez helyzete alapján a lépcsővel együtt még a második század első feléhez tartozik. Alatta ismét felszínre kerültek egy régi, széthullott sír elemei; kétségtelenül még az első századból való. Mélységi helyzete körülbelül azonos a mellette fekvő ι és ϑ síréval. Ebben a leletben egyébként csontokon és tojáshéj-maradványokon kívül agyaglámpák és üvegedények töredékeiről van szó. Az üvegmaradványok egyike aranyportechnikát mutat, az egyiptomi importként csak a Kr.u. első században ismeretes. Ugyanebből az időből maradt meg az agyaglámpák egyike, amely az alsó oldalán még megőrizte készítője bélyegzőjének a maradványait. Ezek szerint egy bizonyos L. Munatius Treptus volt, akinek a lámpái csak körülbelül a 70. évig igazolhatók.

A Konstantin előtti sírokon (β, $\varkappa$, λ) kívül tehát a tropaion közelében még hat sírunk van, amelyek itt voltak már a Vörös Fal előtt is, nevezetesen az η, γ, ϑ, ι és a két fent említett. Ebből a hatból a γ, ϑ, ι és a lámpás sír régibb az η-nál, és részben még az első század utolsó évtizedeibe tartoznak. Közülük a ϑ és ι alakjuk miatt állnak közel egymáshoz, a γ viszont agyagkoporsójával inkább a későbbi sírokhoz, a $\varkappa$-hoz és a λ-hoz hasonlít. Az egész sírcsoport, a Konstantin utáni márványládáktól kezdve a legrégibb földteknőkig, nyilvánvalóan a tropaion alatti négyszögű üreg köré települt. Eközben kíméletlenül átszelik egymást, és egymás fölé is települnek a sírok: α a β-n, β és η a γ-n, η a ϑ-n, $\varkappa$-λ és μ az ι-n, ι egy kissé a ϑ-n fekszik. Emellett azonban a tropaion alatti térséget gondosan megkímélik. Ezekből az egymás mellett és fölött fekvő sírokból egy sem merészel behatolni ebbe a körzetbe, bár az, minden oldalról, és több évszázadon át mágnesként vonzza magához mindegyiket. Ez ugyanaz a hely, amely fölött a Vörös Falban kialakítják a fülkeemlékművet, s egy padlólemez elzárja és egyben hozzáférhetővé teszi az alsó teret. Gondolható-e, hogy mindez ok nélkül történik? Bizonyára nem. Ez az ok azonban nem egyszerűen maga az üres térség lehet, amely ma ott van; valami emlékezés fonódik hozzá. Az emlékezés helyét emlékművel lehet dicsőíteni és megszilárdítani, nem pedig sírokkal. Itt nincs olyan hely, amely múltbeli történést akar tiszteletben tartani, hanem temetkezőhely van itt, amelyen csak sírok találhatók. Ezeket a sírokat csak egy sír, mégpedig valami szent sír vonzotta ilyképpen, ahogyan a mi esetünkben látjuk. A ma üres térség egy sír helye, amelynek anyagi maradványai eltűntek. Ez az üres sírhely az, amely még megmaradt nekünk Péter apostol sírjából. Csak így magyarázhatók a tények. Mivel az apostol sírjának a közelségét keresték, ezért fekszik a többi sír ilyen sűrűn minden oldalon. Csak ennek a sírnak a tisztelete tartott vissza min-

18/a, b. és 19. ábra

denkit attól, hogy ezt is átvágják, vagy fölébe települjenek, amit megtettek minden mással.

A Vörös Fal építői, akik részben szabaddá tették a sírkomplexumot, teljesen biztosak voltak a dolgukban, hogy ezen a helyen az apostol sírja van, ezért a Vörös Fal alapozása ezen a helyen háromszögszerűen megemelkedik, hogy mintegy felkanyarodjék eme „akadály" fölé. A tropaion márványpadlójába ezen a helyen, mint az előbb említettük, négyszögletes nyílást vágtak, és az eresztékek maradványai még ma is világosan mutatják a leemelhető zárólap helyét. Nyitva akarták tehát hagyni a lefelé irányuló kapcsolat lehetőségét. Nem elégedtek meg azonban ennyivel. Mivel a régi sírok (γ, ϑ, ι) a Vörös Falhoz nem a derékszögben állnak, és velük együtt az általuk körülvett központi sír sem, hanem 11 fokkal eltérnek délnyugati irányban, ezért a zárólemezt is ugyanezzel az elhajlással illesztették be, bár ezáltal kezdettől fogva csúnya szabálytalanság torzította el az egész emlékművet. Kifejezhették volna-e világosabban, hogy az egész tropaion az alatta fekvő sírért van, és hogy valóban sírról, nem pedig valamiféle „emlékműről" van szó? Ott a föld alatt valami konkrétum volt, szélességgel, hosszúsággal és világos irányulással, egy sír, és nem például csupán a vértanúság emlékhelye. Erről nem lehetett volna sem szélességet, sem hosszúságot, még kevésbé határozott irányulást felmutatni.

11. és 12. ábra

21. ábra

21/a. kép

A Vörös Fal alatt, pontosan ott, ahol alapfala a háromszögletes törést mutatja, egy rakásnyi embercsontot találtunk, mintegy földbe rejtetten. Egymásra dobálva hevertek, és körülbelül 30 centiméter mélyen húzódtak. Ezek a csontok nem különféle sírok összehordott maradványai, hanem az illetékes szaktudósok megítélése szerint egyetlen ember, mégpedig egy idős, erőteljes férfi csontvázához tartoznak. Többet bizonyára sohasem lehet róluk megállapítani. Régészeti szempontból elsődlegesen az érdekel minket, hogy ezek a csontok újból megerősítik az általunk leírt hely sírjellegét. Ki kell mondanunk, hogy a csontok helyzete nem az eredeti lehet. Egy halomba rakták őket, és bizonyára tudatosan tolták a fal alá. Eközben a helyzetük magasabbra került, mint azé a síré lehetett, amelyben nyugodtak.

11. ábra

23. kép

Itt az ideje már, hogy szünetet tartsunk. Azt a célt tűztük magunk elé, hogy kikutassuk, vajon az apostol sírja az évszázadokon át tiszteletben tartott helyen fekszik-e, és mit lehet még belőle megtalálni vagy hozzáférhetővé tenni. Megtaláltuk azt a márvánnyal övezett sírházat, amelyet az első keresztény császár emeltetett. Ebben az értékes ládában volt – mint valami elrejtett relikvia – Gaius tropaionja a Vörös Falban. A második századnak ez a sír-

emléke rejti az apostol eredeti sírjának a nyomait. Erről tanúskodnak a régi sírok, ezt tanúsítja maga az emlékmű, mindenekelőtt a beépített sírfedőlap ferde helyzete, ezt igazolja a megtört alapfal az alatta rejtőzködő csontokkal.

Mint a láncszemek, úgy kapcsolódik össze szorosan minden rész. Bizonyítéktöredékek láncolata ez, de megbízhatunk bennük, mert olyan korai időkből valók, amelyek ismerhetik, és amelyeknek ismerniök is kell az igazságot. A legrégibb sírok, amelyek sugárszerűen fekszenek a mag körül, tanúskodnak az első évszázad végétől a tropaionnak röviddel a második század közepe után történt létesítéséig. Ezzel az emlékművel pedig a tanúság hatásosabb és töményebb a Konstantin általi újjáalakításáig. A sírok szinte nem is érzékelhető tanúságától a császár fényt sugárzó építkezéséig terjedő eme fejlődési vonalban kirajzolódik Péter apostol mind elevenebben élő tisztelete.

Éppen most szóltunk a tanúságtöredékek láncolatáról. Nem mellőzhetjük hát önkényesen egyik tagjukat sem. Csak valamennyi ismérv együttesen juttathat el arra a következtetésre, hogy a tropaion alatti kis térség az apostol sírját rejti. Meglehet, hogy egyes részeket másként is értelmezhetnénk. Nem ilyesmivel törődünk azonban mégsem, hanem azzal, hogy a leletek összességükben valódi és erőltetés nélküli magyarázatra lelnek együttes szemléletükben. Egyedül ez igényelheti, hogy történeti igazságnak tekintsük. Ebben az összefüggésben egyáltalán nem is nagyon jelentős, hogy inkább a helyet, az apostol sírhelyét találtuk meg, nem pedig ennek a sírnak anyagi alkotórészeit, mint cseréplapokat vagy hasonlókat.

Lehetne-e nagyobb bizonyosságunk az apostol sírjáról, ha megtaláltunk volna egy érintetlen sírt valamennyi tartozékával együtt? A sírról mint az apostoléról szóló tanúskodás akkor is csupán hasonló volna. A sírnak mint olyannak sohasem lehetett volna tulajdonítani azt, akit beléje temettek. A történeti kutatástól nem olyasmiket követelünk-e, amiket nem nyújthat, és mindenekelőtt az apostol sírját nem illetjük-e a bizonyosságnak azzal a mértékével, amelyet immár semmiféle bizonyosság nem tesz lehetővé? Történeti szempontból ezt a sírt is ugyanúgy kell megítélni, mint minden más történeti sírt.[25]

---

[25] Ezért félreérthetőnek tűnik E. Peterson megállapítása, amelyre Gerkan hivatkozik: „Végül csatlakoznunk kell E. Peterson bölcs megállapításához, mely szerint a régészet nem oldotta meg Péter sírjának kérdését, hanem – mint korábban is – a sír hitet követel, s a régészet csak a hagyomány igazságának elfogadásához segít". Mit jelent vajon ebben az összefüggésben a „hit"?

Mielőtt tovább mennénk, vessük még fel azt a kérdést is, hogyan kell elgondolnunk az apostol sírját eredeti formájában. Bizonyosat nem tudunk róla mondani, de megalapozott hipotézist fel tudunk
25/b. kép állítani. Szegénysír lehetett, befedett földteknő, mint a közeli *ι* és *ϑ* sír. A római jog szerint a kivégzettet alapjában véve még a temetéshez való jog sem illette meg. Érvényes ez Péter apostolra is. Eleve tehát csak egyszerű és felületesen gondozott sírt várhatunk. Bizonyára közönséges cseréplapok fedték be a mélyedést, aljazat és oldalvédelem nélkül. Hogy a fedél lapos volt-e mint az *ι*-n, vagy tető alakú, mint a *ϑ*-n, nem tudjuk. Lehetséges azonban, hogy a Vörös Fal alapzatának háromszög alakú megemelését a tetőformájú sírfedél tette szükségessé.

A sír mai mérete alig éri el egy átlagos sír hosszának a felét. Nem zárható ki, hogy az apostol holtteste olyan állapotba került, hogy ez a kis térség is be tudta fogadni, de ez valószínűtlen. A hagyomány ugyanis Szent Péter halálnemét a keresztrefeszítésben adja meg, és semmit nem tud arról, hogy megcsonkították, feladarabolták, vagy részben elégették volna. Ezen kívül van néhány jel arra, hogy a sír eredetileg hosszabb volt, mint ma.

Elsődlegesen megint a Vörös Fal alapozásának pontosan a sírnál mutatkozó, már oly gyakran emlegetett szabálytalanságára kell
12. ábra utalnunk. A déli oldalon állt továbbá a már hasonlóképpen említett
19. kép m^1 falacska, amely a Vörös Fal előtt keletkezett, és részben meg is sérült, mikor azt emelték. Ez a fal az apostol sírjánál végzett munkálatokhoz tartozik. Valószínűen földcsuszamlás ellen gondolták védelmül. Helyesebb lenne hát, ha az apostol sírját eredetileg szabályos hosszúságúnak tételeznénk fel, majd a Vörös Fal építésekor megrövidítették, mert egy része a későbbi clivusig nyúlt. Ennek a feltevésnek van egy előnye: kizárja azt a valószínűtlen véletlent, hogy az apostol sírjának nyugati széle pontosan egybeesett az S mauzóleum nyugati falával, amelyik meghatározta a Vörös Fal helyzetét. A tropaion és a többi építményrész létesítését érthetőbbé és indokoltabbá teszi az átjáróban levő, feltűnő hely, amelybe az apostol sírja az R–R' és S mauzóleumok révén került. Emellett nem maradhatott hatás nélkül éppen az Apostol-vértanúk iránt lassan kialakuló nagy tisztelet sem. A sír megrövidítése olyan tárgyi szükségszerűség volt, amelyen akkoriban bizonyára senki sem ütközött meg, mert csak ezen a módon vált lehetővé a sír hatékony védelme. Egyébként az apostol sírjának a tisztelete még igen messze járt a korai középkor csaknem babonás tiszteletétől.

Azt a szétrombolt állapotot, amelyben ez az új, megrövidített sír ránk maradt, sajnálatosabb a szentek kultusza, mint a kutató

szempontjából. A történelem az apostol sírjába történt különféle behatolásokról tudósít. A hagyomány szól az Apostol csontjainak a harmadik században a Via Appiánál levő S. Sebastianóba történt átviteléről. Nem itt van a helye, hogy behatóan foglalkozzunk e súlyos problémával, amelyre olyan különböző jellegű megoldásokat kínál a kortárs tudomány. A tényeknek leginkább megfelelő felfogás a régi hipotézis, amely szerint az Apostol maradványait csak egy időre vitték át. Ehhez a felfogáshoz – jól megindokoltan – csatlakozunk mi magunk is. Ha igazunk van ezzel, hogyan lehetne a Vatikánban levő sír sértetlen? Amint megállapítottuk, olyan sírról volt szó, amely csupán egy pár fedőtéglából állott. Ha ezeket elvitték, a sírból nem maradt más, csak föld és csontok. S mi ebben az állapotban találtuk Péter sírját.

A kilencedik századból tudjuk, hogy a szaracénok 846-ban betörtek Rómába.[26] Az Apostolfejedelmek sírjait is kifosztották akkor, amint az áruló nyomok mutatják. A sír szétrombolása tehát egyáltalában nem érv a valódiságával szemben. Sőt, Péter valódi sírjának ama behatolások nyomait kell mutatnia, amelyekről a történelem hitelt érdemlően tudósított.

[26] Liber Pontificalis II. 101, 106.

III

A KRITIKUSOK BIRÁLATA

Újabb időkben ritkán váltottak ki ásatások olyan kiterjedt és tartós visszhangot, mint a Szent Péter-templom alattiak. Ez érthető is, mivel az ásatás eredményeinek 1951-ben történt nyilvánossá tételéig az ásatást végzők a lényeges felfedezésekről hallgattak annak a megállapodásnak megfelelően, amelyet a confessio-ásatás megkezdésekor kötöttünk, mert el akartuk kerülni, hogy az ásatásokat hátráltassák a zavaró látogatók, korai részközlemények pedig veszélyeztessék az összeredmények megérlelődését. Az egész világsajtó mégis – vagy talán éppen ezért – újra meg újra felkapta a Szent Péter alatti ásatások témáját.

Nem ezekre a kifejezetten zsurnaliszta közleményekre gondolunk, amikor az ásatások kritikájáról tudósítunk, hanem arról, amely szaktudósok tollából származik, lényegében csak a megfelelő folyóiratokban jelent meg, és egészében a kritikus beállítódás valamenyi lehetőségét visszatükrözte – a dicsérő igenléstől a heves elutasításig. A nevek közül csupán a legfontosabbakat soroljuk fel a fő nyelvterületekről[1]:

Az olasz nyelvterületen: A. M. Colini[2], M. Guarducci[3], A. Prandi[4]; *a francia nyelvterületen:* J. Carcopino[5], P. Lemerle[6], H. I. Marrou[7], J. Ruysschaert[8]; *az angol nyelvterületen:* J. B. Ward Perkins[9], J.

---

[1] Eltekintünk az *Esplorazioni* négy szerzőjének – B. M. Apollonj-Ghetti, A. Ferrua SJ, E. Josi, E. Kirschbaum SJ – különböző publikációitól.

[2] Capitolium 27 (A. M. Colini: *Il sepolcro di S. Pietro)* 1952. 1–16. o.

[3] M. Guarducci már idézett munkái.

[4] A. Prandi: *La zona archeologica della confessione vaticana. I monumenti del II° secolo.* Città del Vaticano 1957.

[5] La Revue des deux mondes (J. Carcopino: *Les fouilles de Saint-Pierre)* 1952.

[6] Revue historique 208 (P. Lemerle: *La publication des fouilles de la Basilique Vaticane et la question du tombeau de Saint-Pierre)* 1952.

[7] DACL 15,2 (H. I. Marrou: *Les fouilles du Vatican)* 1953.

[8] Ruysschaert idézett munkái.

[9] Journal of Romain Studies 42 (J. Ward Perkins: *The Shrine of St. Peter and its twelve spiral columns)* 1952.

Toynbee[10], H. Torp[11]; *a német nyelvterületen:* A. M. Schneider[12], A. von Gerkan[13], Th. Klauser[14].

Nem az a szándékunk, hogy ebben a fejezetben minden egyes bírálónkkal és sok különböző jellegű állításaikkal vitázzunk. Megtette ezt példás módon az ásatásokról szóló közlésnek és magának az ásatásnak a legtöbb kritikust messze felülmúló ismeretével José Ruysschaert a *Revue d'histoire ecclésiastique*-ben megjelent tanulmányaiban. Ezen túlmenően különféle javaslataival pozitív adalékot szolgáltatott a problémánkhoz. Ezt sajnos nem lehet elmondani a többi kritikusról. Némelyek a kérdéskomplexumot megalapozatlan feltételezésekkel kuszálták össze, amit el lehetett volna kerülniök az ásatásokról szóló tudósítás pontosabb tanulmányozásával. Ezzel egyáltalán nem állítjuk azt, hogy maga az ásatásokról szóló tudósítás teljességgel hibátlan. Több szerzőnek különféle részközleményei az egész viszonylatában könnyen vezetnek a leírás tökéletlenségeihez, és kisebb-nagyobb ellentmondásokhoz. Egy ilyen mű igen bonyolult rajzainak nagy száma a legnagyobb gondossággal és legéberebb ellenőrzéssel is könnyen a félreértések és tévedések másfajta forrása lehet. Sajnos tehát még mindig igaz: *errare humanum est.* Továbbra is reméljük azonban, hogy az ásatásokról szóló tudósításnak döntő kérdésfeltevéseit a kritika semmilyen módon nem rendítette meg. Bizonyára nem véletlen az sem, hogy a legélesebb kritikák azok részéről hangzottak el, akik az ásatásokat maguk egyáltalán nem, vagy csupán rövid látogatásból ismerték, – viszont például Toynbee – Perkins kiváló könyvének és J. Ruysschaert fent említett munkáinak pozitív állásfoglalása csak az egész ásatáskomplexummal történt személyes tapasztalat megszerzése után jelent meg.

---

[10] Journal of Romain Studies 43 (J. Toynbee: *The Shrine of St. Peter and its setting)* 1953. – Együtt Toynbee/Perkins: *The Shrine of St. Peter and the Vatican excavations.* London-New York-Toronto 1956.

[11] Acta archeologica 24 (H. Torp: *The Vatican Excavations and the cult of St. Peter)* 1953.

[12] Theologische Literaturzeitung 77 (A. M. Schneider: *Das Petrusgrab im Vatikan)*/1952.

[13] Evangelisch-Lutherisch Kirchenzeitung 6 (A. von Gerkan: *Die Forschung nach dem Grab Petri)* 1952. – Trierer Zeitschrift 22 (Uő. *Kritische Studien zu den Ausgrabungen unter der Peterskirche in Rom)* 1954.

[14] Arbeitgemeinschaft für Forschung des Landes Nordrhein-Westfalen. Heft 24 (Th. Klauser: *Die römische Petrustradition im Lichte der neuen Ausgrabungen unter der Peterskirche.)* Köln-Opladen 1956. – K. Heussi munkásságával külön nem foglalkozunk, mert nem szakadhatunk el a régészet szakterületétől. Továbbá Péter római tartózkodása és halála H. Litzmann *(Petrus und Paulus in Rom.* Berlin 1927) és O. Cullmann *Petrus – Jüger-Apostel – Martyrer.* Zürich – Stuttgart 1952) tanulmányai óta protestáns körökben sem vitatott tény.

A terep

Szeretnénk megkísérelni, hogy kiragadjuk és vizsgálat alá vessük a kritika legfontosabb pontjait. Ennek során lényegében *Armin von Gerkan*, *Theodor Klauser* és *Adriano Prandi* munkáira korlátozódunk; ők ugyanis igen éles elmével mindent összeállítottak, amiről hihető, hogy az ásatásokról szóló tudósítás ellen egyáltalán fel lehet hozni. Első helyen kell említenünk a terepet. Ennek a rekonstrukciójából akarják ugyanis bizonyítani a fent nevezett szerzők az első évszázad sírlétesítményeinek a lehetetlenségét. Véleményünket a korábban elmondottakban lényege szerint már igazoltuk. Mégis szeretnénk újra tisztázni a kérdést. Az ásatásokról szóló bírálatában, amelyben a régészeti részt illetően teljesen Gerkan kritikájára támaszkodik, Klauser a következőképpen mutatja be a terep helyzetét:

„A γ szintjének pontos meghatározása azt eredményezi, hogy e sírt úgy helyezték el, hogy a talaj ezen a helyen 2,10 méterrel a konstantini padlózat alatt volt. Ez azonban azt jelenti, hogy az a szint, amelyben a γ sírt is elhelyezték, 0,75 méterrel magasabban feküdt, mint az S mauzóleumnak csupán 1,50 méterrel távolabbra levő alapja; 1,80 méterrel magasabban, mint a 2,80 méternyire levő O mauzóleum alapja; és – erre pedig a terepnek keletről nyugatra történő általános emelkedését tekintve különösen ügyelni kell – csak 0,60 méterrel mélyebben, mint az 1,50 méternyire levő R' alapja. Ezek a magasságviszonyok lehetetlenné teszik, hogy a γ sírt időben az S és O mauzóleumok elé helyezzük. Ha el akarnánk fogadni, mint a kutatók teszik, hogy a γ sír már az első évszázadban, tehát az S és O előtt keletkezett, akkor ennek lehetetlen feltételévé azt kellene tennünk, hogy a hely, ahol a γ sírt a meg nem szilárdított lejtőbe mélyesztették, meredek és keskeny domborulatot képezett a terepen, mely a második század közepéig mentes maradt a szintváltozásoktól, azután pedig gyorsan a föld alá süllyedt. Mivel a γ sír régibb a Vörös Falnál, nem sokkal az O és S mauzóleumok után kellett létesülnie. Talán azt akarták, hogy a feltöltésen és az építészeti törmeléken át lejussanak a szilárdabb talajig, ezért a γ sír aljával 1,20 méterig lehatoltak az akkori földfelszín alá." Néhány oldallal később Klauser így körvonalazza Péter sírjára vonatkozó következtetéseit: „Az aedicula alatti üreg, amelyet az ásatást végzők még további 0,50 méterrel kimélyítettek, még mindig nem éri el így sem azt a mélységet, amelyben Péter sírjának lennie kellene, ha ugyan egyáltalán megtalálható lenne ezen a helyen; hiszen még mindig nem éri el azt a talajt, amelybe a γ sírt belemélyesztették, még kevésbé pedig a sír alját. Emellett a γ sír esetében, mint láttuk,

egy második század közepéből való sírról van szó; egy a 70. év előtti időből való sírnak még mélyebben kell lennie. Ha pedig így van, akkor mindenféle kombináció, amely a föld alatti „fülkének" odahelyezését, a fal áttörését, és a Vörös Fal csekély alapmélységét illeti, eleve tárgytalanná válik; ezeknek a kombinációknak pedig nyomós szerepük van Péter vélt sírja feltételezésében."

Világosabban aligha lehetett volna megfogalmazni a nehézséget. Mégsem jogos azonban, mert elnézi az alapvető feltételt, nevezetesen a vatikáni domb terepének alakját. Még ma is meg lehet találni a Szent Péter-templom közvetlen közelében, amerre a terep nincs beépítve, a kis, viszonylag egyenetlenül emelkedő dombnak a jellegzetes formáját. A mi területünk, a terep enyhén emelkedik keletről nyugatra, s a minket most foglalkoztató részen valamivel meredekebbé válik. Nem lehet összehasonlítani mégsem a domb dél-északi emelkedésével, még ha a nyugati szakaszunkon valamivel enyhébb is. A talajformáció túlságosan sommás kezelése Gerkan feltöltéselméletének tévútjára, és vele a Klauser által előadott negatív következtetésekre vezethet. A világosság kedvéért foglaljuk össze még egyszer az ellenvetést.

Azt a tényt, hogy a meghatározott sírok magasabban fekszenek a szomszédos sírépítményeknél, az ásatást végzők a terep természetes dombformájával magyarázzák. Az ellenkező szemlélet a domb emelkedését lényegében mesterséges földhányásként értelmezi, amely a sírépítményekkel összefüggésben jött létre. Az első esetben nem jelent semmiféle nehézséget, hogy a sírokat régebbieknek tekintsük, mint a sírépítményeket. A második esetben ezeknek a síroknak fiatalabbaknak kell lenniök a sírépítményeknél. Mivel ez a nehézség képezi minden további alapját, a korábban kialakított terephelyzetre vonatkozó fenti utalásunk még nem elegendő. Még egyszer utána kell járnunk a minket most érdeklő helyen. Három lépésben kell történnie: először röviden átvizsgáljuk a megadott méreteket, azután ellenőrizzük a domb O és R—R' mauzóleumok közti vonulását, végül pedig fontolóra vesszük a mesterséges földfelhányások elméletét.

A méretek tárgyalását rövidre foghatjuk, de először egy kissé helyesbítenünk kell Klauser adatait. A γ sír 0,70 méterrel magasabb, mint az S közelben levő alapja, nem pedig 0,75 méterrel; 1,70 méter a távolsága az S-től, nem 1,50 méter; 1,90 méterre van az R'-től, nem 1,50 méterre. Fontosabb azonban egy alapvető megállapítás. A kelet-nyugati irányban mért távolságok meghatározását, ha magasságkülönbségekről van szó, nem viszonyíthatjuk egymáshoz a szomszédos pontokat, hanem középről kell kiindul-

nunk, mert valójában onnan állapítható meg a mindenkori mélység és magasság. A γ és az O közti távolság e szerint a közölt 2,80 méterről kb. 7 méterre változik. Fordítva pedig: a mauzóleumok déli-északi mélységének méréséné az építmények elülső, déli részéből kell kiindulnunk, hogy megállapíthassuk a magasságukat vagy mélységüket. A bemenettől kezdve határozzuk meg ugyanis a helyzetüket, nem pedig a hátfaluktól. Így azonban az S mauzóleum helye a γ sírtól 4,60 méter távolra esik 1,70 méter helyett. Mindezekben a mérték-összehasonlításokban azonban nem maguk a számok jelentik a döntő ténykörülményt, hanem hogy e számok milyen terepformát jelölnek. Dombterep esetében igen nehéz ez, és nagy tévedésekhez vezethet, ha a dél-északi emelkedésnek tulajdonítható magasságkülönbséget a kelet-nyugati emelkedés számlájára könyveljük el. Különösen torzító hatású ez, ha, mint a mi esetünkben, a két irány emelkedése annyira különbözik egymástól. Ebben rejlik azután Klauser első látásra elképesztő számösszehasonlításának egész megoldása is.

Ezzel eljutottunk a második lépéshez, ennek a dombterepnek az alakjához. Egy hosszú, nyugat-keleti irányban haladó terepgyűrődés meglétét korábban már behatóan leírtuk. Megállapítottuk azt is, hogy a keletről nyugatra történő emelkedés az ásatások révén szabaddá tett részben átlag mintegy 5 centimétert jelent méterenként. Emellett az első térfélben az emelkedés alig észrevehető, a másodikban viszont erősebb. Szembenáll ezzel a dél-északi irányú meredek kaptató. Ez az első felében 7 méter mélységre kb. 4,50 méteres emelkedést jelent, második felében, a clivusnál pedig körülbelül 2 métereset. Ezeket az adatokat az első esetben arról a vonalról olvastuk le, amelyet a mauzóleumok elülső oldala képez, a másodikban pedig a hátfalak megfelelő vonaláról. A hátsó vonal tehát e szerint nem követi az elülső vonal felfelé ívelését, hanem nagyjából vízszintesen halad. Ha még további ellenőrzést végzünk e két vonal között, körülbelül az N mauzóleum ajtóküszöbétől az R – R' keleti falának és a clivusnak megfelelő helyéig, tehát kb. 2,50 méterrel északra a déli vonaltól, felfelé a dombon, akkor megintcsak a méterenkénti mintegy 5 centiméteres meredekség adódik. Ezen a szakaszon tehát a domb kelet-nyugati irányú emelkedése hasonlóképpen halad. A dél-északi emelkedés e két vonal között van, vagyis 2,50 méteres mélységig igen csekély. Ebből adódik, hogy a felfelé haladás főként csak innen kezdődik, majd egyre meredekebb. Ennek ismét megfelel a terepnek az a stilizált profilja, amelyet az R – R' keleti falának vízálló vakolata mutat.

22/a. ábra

22/b, c. ábra

B. ábra

Ez a szürkéssárga, sűrű téglavakolat először kb. 2,50 méteren át

egyenesen halad, megfelelve a clivus legmélyebb helyének, majd ugrásszerűen, 0,90 méterrel emelkedik az R' ajtóküszöbének a magasságáig, ezután megint egyenesen halad tovább, és végül eltűnik a Q sírudvar lépcsője mögött. Az R' megcsonkult északkeleti sarkán azonban felismerhető, hogy a vakolat előtte még egyszer emelkedett. Később még valamivel pontosabban visszatérünk erre. *15. ábra*

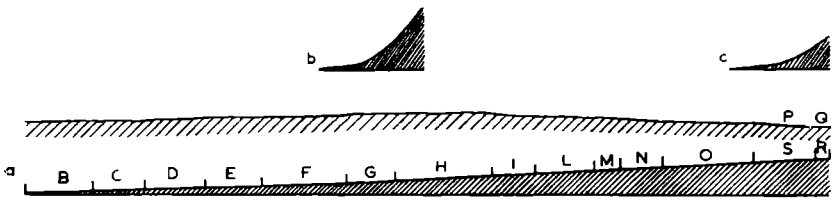

22. ÁBRA
A TEREP REKONSTRUKCIÓJA: a) K–NY; b) D–É (AZ F–H MAUZÓLEUMNÁL); c) D–É (a P–O MAUZÓLEUMNÁL) IRÁNYÚ METSZETEK

A terep összvonulata eszerint eredetileg a clivus 6,70 méter hosszú szakaszán 2,50 méteren 2 méteres magasságba emelkedett. Hogy a dombnak ez a formája a P udvar kelet felől közvetlenül határos zónájára is vonatkozik, nem is érdemel említést. *22/c. ábra*

Ezeket megfontolva a mesterséges földfelhányás elképzelése máris tarthatatlanná vált. Az érthetőség kedvéért még egy utolsó megfontolást kezdeményezünk: nem állítható bizonyossággal, hogy két mauzóleum, az S és az R–R' közül melyik keletkezett korábban, bár afelé hajlunk, hogy az S-t korábbinak kell elfogadnunk. De vizsgáljuk meg mindkét lehetőséget. Ha az R–R' korábban keletkezett, akkor ezeknek a sírlétesítményeknek az építésekor a dombot ezen a helyen természetes formációjában találták. Még ha fel akarunk is tételezni bizonyos beavatkozást a terepbe, ez csak jelentéktelen természetű lehetett, pl. kisebb elegyengetés, de nem jelenthette voltaképpeni szerkezetének semmiféle lényeges megváltoztatását. De ugyanez akkor is érvényes, ha az S építését helyezzük előbbre. Ez a mauzóleum kicsi, és alig van mélysége. A kiemelt föld ezért nem változtathatta meg lényegesen a környező terepet, kivált ha meggondoljuk, hogy ezt a földet könnyen érthető okokból nem a dombra fel, északra, hanem sokkal inkább a dombról le, dél felé szórták. Mindenesetre helybenhagyhatjuk, hogy a kiemelt föld egy része nyugatra került, nem keletre, mert ott már állott az O mauzóleum. A nyugati oldalon történt földmagasítás logikus módon legfeljebb az R-t érinthette, de a dombra fel, az S mögé helyezett R'-t nem. Ha tehát valami megváltozott általa, csak

abban a tekintetben történhetett, hogy délen magasították, és ennek következtében a dél és észak között levő szintkülönbség ezen a helyen korábban, vagyis az S megépítése előtt, nagyobb volt, mint ahogy most megállapítjuk. Az S tehát, akár az R–R' előtt, akár utána keletkezett, a terep helyzete nem változott meg, különösen nem az északi rész valamiféle mesterséges magasításának az értelmében. Éppen ezt gondolta azonban Gerkan (és vele együtt Klauser is), amikor terepfeltöltésről szólt.

Gerkan ezt írja: „Mielőtt a clivust megszemlélnénk, el kell utasítanunk az ásatást végzőknek azt a nézetét, hogy az S, R, R', a clivus és a Q összefüggő, ezért körülbelül azonos idejű épületcsoporthoz tartozik. Ennek lehetetlenségét mutatja a clivus nyugati oldala; az R' ajtaja jelentősen feljebb fekszik az R szintjénél, a küszöbe azonban, amelynek alsó szélénél az R' téglaburkolata is megszűnik, eredetileg egy vízszintes teraszon feküdt, amely az R' északkeleti sarkáig nyúlott, azaz egy feltöltésen, amely az akkor még el nem zárt P terület törmelékfelhalma volt, és a mauzóleum építésekor elegyengették, de világos ellentétben áll a clivus lépcsőfokaival."

Klausernél valamivel határozatlanabbul jelenik ez meg a fent idézett szavakban: „a töltelékföld és az építési törmelék fölé", s erre azonnal rá kell kérdeznünk, hogy mit értsünk ezeknél a gyors egymásutánban a talajból ismételten kisarjadó létesítményeknél jelentkező „építési törmeléken". Eszerint tehát az R' valami olyan feltöltésen épült, amely a nagyobb „törmelékfelhalmozódás" egy részét képezi, és belőle jött létre később a P terület. Hogy voltaképpen honnét ered mindez a „törmelék" (vagy Klauser szerint még pontosabban „építési törmelék"), azt egyik szerző sem árulja el. Építési törmelék akkor keletkezik, ha valami új építmény létesítésekor a régebbi építészeti maradványokat lebontják és elegyengetik. Ilyesmiről a mi esetünkben egyáltalán nem lehet szó. Egyetlenegy régebbi épületet sem lehet kimutatni.

Maradjunk tehát a töltelékföldnél. Ilyen töltelékfölddel szórták be később valóban a γ sírt – és erről szól Klauser az idézett helyen –, de éppenhogy később. A sír kialakítása előtt nem volt jelen „töltelékföld".

Hogy mennyire téves az R' és a Q magas fekvésére feltöltésekkel próbálni magyarázatot keresni, bizonyítja az a tény, hogy a terepnek éppen ez a helye, összehasonlítva a megfelelő, távolabb keletre elhelyezkedő részeivel sokkal kevésbé emelkedik. Az előzőkben kiszámítottuk, hogy az F mauzóleumnál 7 méteren az emelkedés délről északra kb. 4,50 méter. Ennek a 6,70 méter hosszú clivusnál

legfeljebb csak még 2 méteres emelkedés felel meg. Itt tehát inkább a föld elhordására kellett volna gondolnunk, s nem feltöltésről, ha már nem akarták elfogadni a természetes terepalakulatot. Voltaképpeni törmelékföldről és vele feltöltésről ebben a zónában csak a P mező déli részén lehet szó, mégpedig az S mauzóleum felépítése után. *19. ábra*

Gerkan másik tévedése, hogy a teraszt, amelyen az R' nyugszik, kiterjeszti az R' északkeleti sarkáig. Ezért azonban nem ő, hanem az ásatásokról szóló tudósítás megfelelő rajzán előfordult hiba a felelős, amely szerint az alsó téglaburkolat – tévesen – a sarokig halad egyenes vonalban. Az R'-nek ezt az északkeleti sarkát, mint a nagy mauzóleum egyéb részeit is, Konstantin alatt lebontották a bazilika tervezett padlószintjéig. A hatodik század végén készített körkripta építésekor a padlót ezen a helyen mélyebbre helyezték, az R' megfelelő falait pedig még tovább bontották. Később azután a középkor elején pontosan a minket foglalkoztató sarkon egy oltárt emeltek, mely máig megmaradt. A könnyedén kerekített sarok vakolata, mint a sarok maga is, az oltár alatt végződik. Ily módon a vakolat ezen a helyen még ma is legalább 50 centiméterrel magasabb, mint az R' ajtóküszöbe alatt. Az elmondottakból világos, hogy eredetileg még magasabban haladt, de alig 30 centiméternyivel, amint a következőkből kiderül.

A terep rekonstrukciójába ugyanis belevonhatunk még egy további elemet, ez pedig a Q északi falának tömör vízvédő-előtétje. Ez a létesítmény csak kb. 30 centiméterrel magasabban fekszik az R' északkeleti sarkának máig megmaradt vakolatánál. Itt tehát egy természetes terasz volt, nem pedig mesterséges feltöltés; mert, amint láttuk, a Q déli része már jóval mélyebben fekszik, mint ahogy a terep vonulata alapján fel kellene tételeznünk. Ha szükséges lenne itt földfeltöltés a dombképződés magyarázatára, akkor még inkább vonatkozna ez a nekropolisz keleti részére, ahol az emelkedés több mint a kétszeresére rúg. Ám ezt bizonyára senki sem akarja állítani.[15]

---

[15] Részletező kutatásában Prandi is elvesztette a domb egészével való összefüggést. Feltárásasorán, amelyet az O mauzóleum mögött a P udvar délkeleti sarkán és az S. mauzóleum mögött végzett, letaposott talajt talált, s rajta maltert és téglatörmeléket. Az O mögött két ilyen réteg volt egymás felett: az első 40 cm-el az O alapozási vonala fölött (ez a szint a bazilika mai padlója alatt 6,55 m-rel van), a másik 1,5 m-rel magasabban (ez azonban számunkra nagyon kétséges). Az S mögötti terület alig magasabb, mint az alapozási szint, s lassan emelkedik O nyugati oldalánál az ún. „felső út" szintjéig az O mögött. Az egész vatikáni domb, s főleg a P udvar környéke – gondol-

Természetesen mi is feltételezzük a terep megfelelő elegyengetését, ez azonban teljesen más, mint töltelékföld és törmelékfeltöltés. Ilyen jellegű változások egyáltalán nem történtek, hiszen törmeléket az ásatások során egyáltalán nem találtunk a megfelelő helyeken. Töltelékföld mindenesetre kimutatható, de csak a déli helyeken, amint megfelel a terep alakulatának.

Ezzel széthull a kritika voltaképpeni, gondosan kimunkált alapja, amelytől sok más kifogásolás is függ logikus következményként.

A legrégibb sírok és az m[1] kis fal

A legfontosabb ellenvetésekhez tartoznak azok, amelyeket a γ, ϑ és ι sírok kora ellen emeltek. Klauser megfogalmazásában akarjuk ezeket szemügyre venni, aki, mint már említettük, Gerkan kritikus fontolgatásaira épít: „Az ásatást végzők által közölt érvek egyenkénti szemügyre vétele is azt mutatja, hogy nem igazolják, amit igazolniok kellene. Mindenekelőtt, amint már korábban megmutatkozott, a γ és ϑ síroknak az első évszázadba keltezése nem tartható fenn. Ezzel pedig a közvetett bizonyításból éppen az a pont esik ki, amely egyedül engedi meg a visszakövetkeztetést közvetlenül a Péter halála utáni évtizedekre." A γ sír elleni, itt felhozott bizonyítékokat fent már idéztük.

Ami a „közvetlenül a Péter halála utáni évtizedekre" vonatkozó időadatot illeti, nem teljes pontossággal közli az ásatásokról szóló tudósítás állítását. Ott csak az első század végéről van szó. Fontosabb azonban az, hogy tereprekonstrukciónk tárgytalanná teszi Klauser döntő érvét. Gerkannal együtt feltöltésnek tartja a domb terepét, ezért keletkezhet csupán az az elképzelése, „hogy az a hely,

---

junk csak az O lépcsőjére és a Clivusra — világosan mutatja, hogy minden építő beavatkozást megelőzően erősen emelkedik. Amit tehát Prandi épített útnak vél, nem egyéb, mint az építők által letaposott talaj, amelyre munka közben téglatörmelék hullott és malter ömlött ki. Maga a domb zárja ki a munkások e nyomainak különböző rétegekként való értékelését. A mesterséges feltöltés nyilvánvalóan ki van zárva. Ellenkező esetben ugyanis az O mauzóleum mögötti részt néhány év alatt — nevezetesen az S és O építése közötti időben — 1,5 méterrel meg kellett volna magasítani, s ismét rövid időn belül — az S és Q építése közti időben — újabb 1,5 méteres feltöltés készült volna. Ez azt jelenti, hogy 20—30 év alatt 3 méteres feltöltés készült. A többi mauzóleumoknál észlelhető szintkülönbséget, mely a homlokzat és a hátfal között mutatkozik, szintén feltöltéssel kellene magyarázni. Ám egyáltalán mire volt jó ez a rendkívüli méretű feltöltés? — A domb természetszerű magyarázatára utalunk, és megalapozatlansága miatt elutasítjuk Prandi minden következtetését, amelyet a feltöltésből a központi sírra vonatkozóan levont.

amelybe a γ sírt meg nem szilárdított lejtőn mélyítették, meredek és keskeny domborulatot képezett a terepen". Domborulatról már csak azért sem lehet szó, mert a terep a γ mögött is tovább emelkedett, mégpedig jobban, mint elöl. Mit akar ehhez hozzátenni a „meg nem szilárdított lejtő"? Olyan lejtő volt, mint minden más. Helyes viszont az a megfigyelés, hogy a γ sír különleges mélysége magyarázatra szorul. Ennek oka azonban nem „az a szándék, hogy a töltelékföldön és a építési törmeléken át lejussanak a szilárdabb talajig" mert nincs építési törmelék, a töltelékföld pedig csak később fedte be a γ-t, miután a O-t, mindenekelőtt pedig az S-t megépítették. A mélység sokkalta inkább egyszerűen a sír lejtőn elfoglalt helyzetével magyarázható, s ezáltal a hátsó része mélyebben volt a földben, mint az elülső. Ezért szilárdították meg a sír mélyét – logikusan – inkább az elülső, és csak kevéssé a földdel megtámasztott hátsó oldalról. A helyzet annyira átlátszó, hogy a sír mélysége igazolja helyét a lejtőn.

Ebből eredően pedig nincs helye ellenvetésnek azzal szemben, hogy a sír az első század végén keletkezett; ugyanez érvényes az R' ajtóküszöbének magasságához való viszonyára is. Kifogásolják ugyanis, hogy „csak 0,60 méterrel mélyebb(en fekszik), mint az 1,50 méternyire levő R' alapja", különösen „a terepnek keletről nyugatra történő általános emelkedését tekintve". Úgy tűnik, hogy a szerző nem érezte magát egész biztosnak, hiszen óvatosan hozzáfűz egy megjegyzést: „A probléma, hogy hogyan feküdhet a γ sír csak 0,60 méterrel mélyebben, mint a tőle csupán 1,50 méternyire levő R' halottkultusztér alapja, megoldódik, ha elfogadjuk, hogy ott, ahová a clivust kialakították, előzően egy keskeny terepmélyedés húzódott".

Nem látjuk be, milyen jelentősége lehetne egy, az R' és a γ közti keskeny terepmélyedésnek mindkettőjük magasabb fekvésére. Legalább olyan szélesnek kellett lennie, hogy megszabja az R' mélyebb helyzetét. Ekkor azonban már semmiképpen nem keskeny földteknő lenne. A hiba minduntalan azonos, nevezetesen a kelet–nyugati emelkedés túlértékelése, és a délről északra történő emelkedő terepfeltöltésként értelmezése. Fentebb már megállapítottuk, hogy a γ sírnak az R'-től való távolsága nem 1,50 méter, hanem 1,90 métert tesz ki. Ha pedig visszaemlékszünk arra, hogy valójában milyen csekély a terep emelkedése keletről nyugatra – méterenként 5 centiméteres átlagot számítottunk –, akkor mégis ellenkező megállapításra juthatunk, mint Klauser. Mivel a γ sír csupán 1,90 méteres távolsága mellett is 0,60 méterrel mélyebben fekszik az R'-nél, régibb és ezért mélyebb réteghez kell tartoznia. Mivel pedig az R'-t,

S-t és O-t időben csak két-három évtized választja el egymástól, a γ-nak még ezek előtt a mauzóleumok előtt kellett létrejönnie. Emellett még azt is feltételezzük, hogy a γ északi oldalának és az R' alapjának magasságkülönbsége ennél is csekélyebb, valószínűen csak mintegy 0,30 méter volt, mert az a domblejtő, amelyre a γ-t építették, itt meredeken emelkedik, az R' megfelelő helyét viszont a bejárat miatt valamelyest elegyengették, mint ahogy későbbi lépcső számára is, és ezen a rövid szakaszon megtört a terep természetes vonulata. Hogy pedig egy nyílt terep idők folyamán mennyire magasodik, és egy bizonyos magasságkülönbséghez mennyi idő elteltére van szükség, azt lehetetlen megállapítani. Nagyon gyakran olyan meghatározott körülményektől függ ,mint a a terep hajlása, a talaj jellege, növényzete stb., úgyhogy a még csak megközelítő kiszámítása sem lehetséges. Teljes általánosságban elmondhatjuk: többször beépített zónák az építési törmelék miatt viszonylag gyorsan magasodnak, nyílt terep szintje azonban, ha dombos, mint a mi esetünkben, inkább a völgyben, mint a dombon és a lejtőkön növekszik. A Vatikán területén nemrég újból felfedezett nekropolisz a nérói sírokkal nem egyszer három méterrel a földfelszín alatt van. Ez a földréteg kevesebb mint 0,20 méteres növekedését jelenti száz év alatt.

Amit állítunk, csupán annyi, hogy a γ sírt az O, S és R–R' mauzóleumok építése előtt helyezték el a dombnak feltöltéssel lényegesen meg nem változtatott lejtőjén. Egy a 115 és 123 közti évekből való téglabélyegzőnek korábban említett felfedezése véglegesen megerősíti a γ-nak ezt az időbeli elhelyezését. Az O-t, a csoport legrégibb mauzóleumát ugyanis nem építették 130–135 előtt.[16]

19. ábra

Több kritikus pogánynak minősítette a γ sírt. Az ásatásokról szóló tudosítás erről kifejezetten nem beszél, hanem csak azt rögzíti le, hogy a γ-nak italáldozati beöntőnyílása nem bizonyíték keresztény jellegének lehetősége ellen. Ha a P sírudvar összhelyzetét szemléljük, amely teljesen kizárta a halottégetést abban a korban, ami-

[16] Teljesen téves Schneider és Gerkan eljárása, amellyel E. B. von Deman módszerével akarják meghatározni a γ fal idejét, ő ugyanis a téglarétegek vastagságára alapozza kormeghatározását. A két szerző a téglák vastagságát az Esplorazioni rajzából vette, amely egyáltalán nem méretarányos! Teljesen alaptalan tehát Gerkan későbbi megállapítása: „Az oltárépítmény, a burkolása, és a rajzból leolvasott 5 cm-es téglarétegvastagság mind későbbi korra vall, mert a flaviusi korszak téglái 4,5 cm vastagok." Valójában a téglák vastagsága pontosan megfelel annak, amit Deman a nérói korszakra adott meg. A kutatók azonban nem hivatkoztak Deman módszerére, mert a homlokzatok és kisebb falak esetében egyszerűen nem alkalmazható. Így felhasználása a kis γ fal esetében teljesen illuzórikus lenne.

kor ezt csak a zsidóknál és keresztényeknél kerülték következetesen, és ha hozzávesszük még a P nyilvánvalóan keresztény fejlődését, kereszténynek tarthatjuk a γ sírt, ha nem szól ellene világos jel. Ilyen világos jel azonban nem fordul elő. Az italáldozat beöntőnyílásait Róma keresztény sírjain bizonyossággal a negyedik századból lehet megállapítani. Annál könnyebben meg lehet érteni korai keresztény sírokon, hiszen ahhoz a korhoz tartoznak, amelyben a temetés sajátosan keresztény formája még egyáltalán nem alakult ki. A léleknek a halál utáni népies elképzelései is hosszú ideig még nagyon közel esnek a pogányokéhoz, s bizonyára nem találtak semmi kivetnivalót a holtaknak szóló bor- és illatszer-adományokban, pedig az akkori keresztény tudósoknak nemegyszer világos elképzelésük volt a lélek szellemiségéről. Sőt: olykor még a pogány „Dis Manibus"-t is megtaláljuk keresztény feliratok közé beékelve.

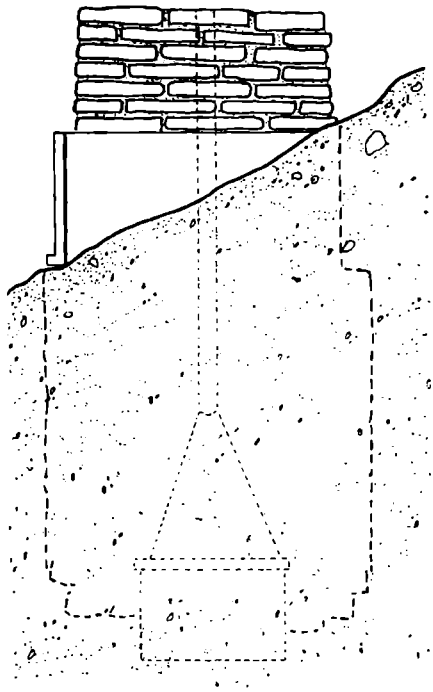

23. ÁBRA
A γ SÍR REKONSTRUKCIÓJA

Ennek okából nem csodálkozhatunk még a γ sír oltárszerű felépítményén sem. Nincs szó azonban arról, hogy valódi síroltár, amint némelyek gondolják. A felépítmény magasabbnak tűnik a valóságnál, mégpedig ugyanabból az okból, amelyből maga a sír különösen mélynek látszik. Az emelkedő terep hozza magával, hogy északi oldala csak mintegy 30 centiméterrel állt ki a talajból, a déli oldala *23. ábra* viszont körülbelül 75 centiméter magas volt. Az építmény alsó részét a szabadon fekvő déli oldalon cseréplappal fedték be, és hasonlóképpen a földtől csak átlósan szabad nyugati oldalát is. A keleti oldalán is lehetett eredetileg ilyen lap, amit a későbbi sírok építése közben összetörtek. Csak az északi oldalt nem burkolták, mert kezdettől fogva 30 centiméternyire állt ki a földből. Az ezen az oldalon nagyon szabálytalan falazatot bizonyára a föld ellen

rakták. A cseréplap számára ezen az oldalon is kialakították a peremet. Ez a felső szabad falrész azonban bizonyára nem jogosít fel arra, hogy síroltárnak tekintsük. Téves következtetés lenne továbbá, ha ehhez a korai időhöz tartozó keresztény sírnak egyediségéből a lehetetlenségére következtetnénk. Sírjaink esetében a legrégibb keresztény sírokról van szó, amelyeket egyáltalán feltártunk. Nincs tehát olyan összehasonlítási anyagunk, amely megengedné, hogy a γ temetkezési formáját különlegesnek, hallgatólagosan pedig keresztények számára lehetetlennek minősítsük.

A γ-hoz hasonlóan a mellette fekvő ϑ sírtól is megtagadták a korai keltezés lehetőségét, éspedig azért, mert még magasabban fekszik, mint a γ. A γ sírnak általunk megokolt korai datálásával megszűnik a ϑ elleni fő nehézség is. Helytelen továbbá, hogy a ϑ magasabban fekszik a γ-nál. Ilyen állítás ismét csak azért lehetséges, mert a domb emelkedését elnézték vagy elhanyagolták. Ha ezt a meredekséget úgy tekintjük, mint a γ fent megmagyarázott helyzetét, és hasonlóan a clivusnak nyugatra fekvő lépcsője kívánja, akkor ϑ a legmagasabb része mintegy 40–50 centiméterrel mélyebben fekszik a γ megfelelő részénél. A ϑ-hoz hasonló jellegű sírok sohasem fekszenek mélyen a föld alatt. Sőt: az Ostia melletti „Isola Sacra" nekropoliszában ma részben egész téglatetőzetük a talaj fölött van. Ez sem lehetett azonban így eredetileg. A homokos talajt, amelybe beágyazták őket, idővel bizonyára elfújta a tengeri szél. Ezáltal mindenesetre világossá válik, hogy milyen közel fekszenek ezek a sírok a földfelszínhez. A γ és a ϑ közti 40–50 centiméteres magasságkülönbség magától kényszerít arra, hogy a ϑ-t időben a γ elé tegyük. Emlékezzünk vissza továbbá a korábban (95. o.) említett első századbeli sírmaradványra a lámpákkal és üvegcserepekkel; ez 1,50 méterrel nyugatra, és a δ-nál még valamivel magasabban fekszik.[17] Ezekkel a megállapításokkal elvész minden alapja annak, hogy a téglabélyegző „Vespasianus körüli" időből (69–79) való keltezését elutasítsák. Már korábban is óvakodtunk attól, hogy a ϑ-t illetően a pecsételt tégla későbbi újból-felhasználását tételezzük fel. Hiányzik ennek minden jele és mindenféle megokolása. A legkevésbé sem tehetjük ezt a sír szegénysége miatt. A ϑ szabályos szegénysír. Egy

19. ábra

22/a, b. kép

[17] Prandi munkamódszerére jellemző, hogy ezt a leletet mellőzi a jelentésében. Mint munkájának címe is jelzi, egyetlen sírt sem fogad el az első századból, s főleg a P udvart a második század közepére keltezi. Szerinte a ϑ sír téglapecsétje, mely Vespasianus idejére utal, nem jelentős, s a γ sír 115–123 közti pecsétjét is egy negyedszázaddal későbbinek tartja; kormeghatározás szempontjából csak a későbbi pecsétek jöhetnek számításba.

„alig felülmúlható szegénységről" beszélni túlzás, és ezt a P mezőben levő ι sír, valamint ugyancsak jogosan a mindeddig nem említett ζ továbbá az „Isola Sacrán" is számtalan más sír is megcáfolja. Mindenesetre teljesen önkényes eljárás, ha valamely sír szegénységéből annak a valószínűségét vezetik le, „hogy készítői régi téglát

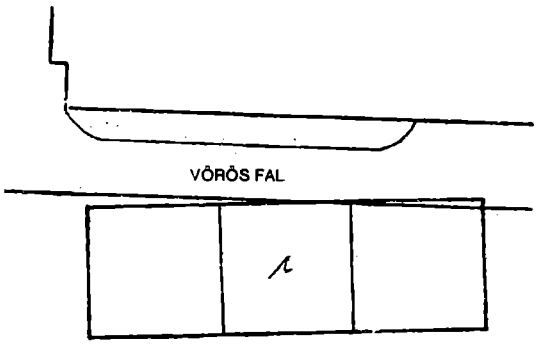

24. ÁBRA
AZ ι SÍR HELYZETE

használtak fel". Ennek aztán éppenséggel érvényesnek kellene lennie minden szegénysírra. Ezt a ráfogást tehát csak abból a máshonnan levezetett elképzelésből érthetjük meg, hogy tudniillik a ϑ sír nem tartozhat a téglabélyegzővel megjelölt időhöz.[18]

[18] A ϑ sír korai keltezése ellen Prandi két későbbi sírra hivatkozik, melyeket ennek közelében talált. Az a tény azonban hogy két másik sír ugyanabban a mélységben fekszik, nem jogosít fel azonos időből való származtatásukra. Arra ugyanis nincs szabály, hogy a földbe milyen mélyre kell ásni egy sírt. Előfordulhat tehát, hogy egy későbbi sír ugyanolyan mélyre kerül, mint egy korábbi. Ilyen jellegű következtetést csak akkor lehet levonni, ha a sírok függőlegesen egymás fölött helyezkednek el, mint pl. az η a ϑ fölött, vagy a λ az ι fölött. Különös módon Prandi a Vörös Fal mentén egymás fölött levő sírok — ι κ, λ, őnála 9,10 és 11 esetében ezt egyszerűen nem veszi számításba, s a κ és λ sírt csak kevéssel a ι utáninak tartja, melyet ráadásul önkényesen a harmadik század közepére keltez.

J. Fink (Theologische Revue 50: *Archeologie des Petrusgrabes)* nagyon érdekes és egyedülálló módon bizonyítani próbálta, hogy a ϑ sír szent Péter sírja. A következő indokok miatt — sajnos — nem érthetünk vele egyet: Először, a kritikusok hatására az ásatásokról szóló beszámolóban olyan nehézségeket fedezett fel, amelyek nem felelnek meg a valóságnak. Ez pedig kísérletét alapjától fosztja meg. Másodszor: összehasonlításul oly kevés, és a mi síremlékünktől annyira különböző emlékműveket hoz fel, hogy azok egyáltalán nem meggyőzőek. Harmadszor: a tropaion padlójába ferdén illesztett márványlapra és a Vörös Fal háromszögletes megemelésére ugyanazon

Még tarthatatlanabb az *ι* sír késői datálásának a megokolása. Ez, mint már korábban is mondtuk, három cseréplappal felületesen
19. ábra lezárt egyszerű földteknő. Bár ezen a helyen a dombos terep még magasabbra emelkedett, a sír ugyanabban a mélységben fekszik, mint a *ϑ*. Az *ι* északi része jelentősen a vízhatlan elülső rész alá
24. ábra tolódik, amely ezen a helyen keleti oldalával a Vörös Falhoz kapcsolódik. Az ásatásokról szóló tudosításban ezért azt a nézetet képviseltük, hogy ennek a sírnak a fal építése során kellett létesülnie.[19] Helyzete és formája pedig döntően valószínűvé teszi, hogy az *ι* sír időben a *ϑ*-hoz esik közel. Mivel az *ι* egy cseréplapja egy kissé átvágja a *ϑ* szomszédos tégláját, feltételezhetjük, hogy az *ι* hamarosan a *ϑ* után jött létre. Von Gerkan azt állítja az *ι*-ről, hogy a Vörös Fal után keletkezett, mert ennek alapjából az elülső részt levágták a sír miatt. Hogyan kell azonban elképzelnünk, hogy egy ilyen egyszerű sír kedvéért, mint az *ι*, levágták egy fal elülső részét? És méghozzá csak részben, úgyhogy a sírt félig a fal elé, félig pedig alája helyezhették? Különös eljárás volna, és a megokolásával adósok is maradnának. Rajzával valójában nincs mit kezdenünk. A leletről szóló tudósítás csupán arról szól, hogy az *ι* nyugati széle valamivel a Vörös Fal vízhatlan megvastagítása alatt fekszik (*„Il lato occidentale di ι sottopassa alquanto la parte impermeabilizzante del muro rosso"*).
25. ábra Gerkan rajza[20] a burkolatot felülről az aljáig átvágva mutatja. Az *ι* alatt viszont a Vörös Fallal együtt vezeti tovább. Így hát mindenesetre kitűnik, hogy az *ι* a Vörös Fal után keletkezett. Valójában

---

hely fölött nincs tekintettel, sőt szerinte ezek teljesen értelmetlen dolgok. Végül az aedicula fejlődése Nagy Konstantin és Nagy Szent Gergely átalakításai során szintén ellene szól, hacsak nem akarjuk feltételezni, hogy egy ilyen fontos, és még Fink által is ismert és természetes tény oly hamar feledésbe merült és félremagyarázható volt. Hiszen Konstantin, aki a grafittó falat oly gondosan bevonta az emlékműbe, nem aediculát épített hanem egy sírházat, amely nem a *ϑ* fölé készült! Nagy Szent Gergely pedig – mint még látni fogjuk – aki oly lényegesen megváltoztatta az építészeti helyzetet, hogy Szent Péter sírja fölé oltárt építhessen, semmit nem tud a *ϑ* sírról, hanem a tőle nyugatra fekvő négyszöget vette alapul.

[19] Ruysschaertnak ehhez az elgondolásához Fink is csatlakozik. Mi azonban nem tudjuk Ruysschaerttal elfogadni, hogy a Vörös Fal északi részének enyhe hajlata az *ι* ióta sírra való tekintettel jött létre. Sokkal inkább magyarázza, hogy a falat az R' hátfalához akarták csatlakoztatni, amely már a Q előtt ott állt. Ugyanígy nem tudjuk elfogadni a kappa *κ* és *λ* lambda sírok Vörös Fal előtti keletkezését.

[20] Gerkan azt is lehetségesnek tartja, hogy az *ι* sír későbbi mint a tropaion, amely ugyancsak Gerkan szerint később épült mint a Vörös Fal. Emellett az *ι* a tropaion északi oldala alatt van, ami kizárja a fent említett lehetőséget, még ha egyéb ellene szóló bizonyítékoktól el is tekintünk. Gerkannal együtt Klauser is a Vörös Fal utánra keltezi az *ι* sírt, fogalmazása azonban óvatosabb: „A sírnál megfigyelhető, hogy a fal alapját, amelyhez a sír csatlakozik, lefaragták számára".

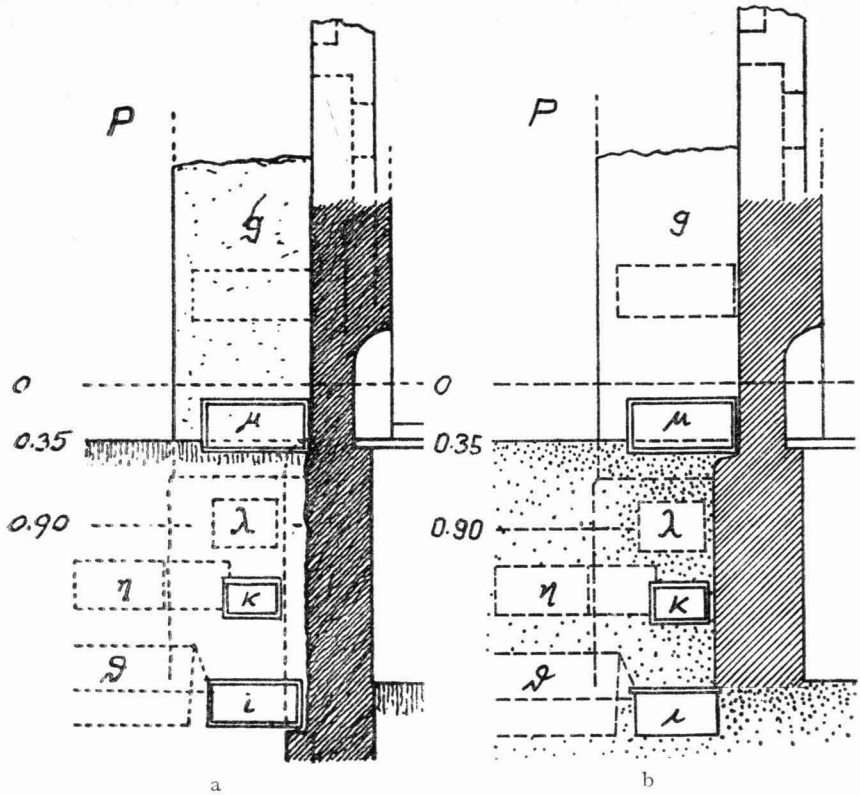

25. ÁBRA
A VÖRÖS FAL ÉS AZ *ι* SÍR METSZETE: a) GERKAN SZERINT; b) AZ ÁSATÁSOK SZERINT. FIGYELJÜK MEG AZ *ι* SÍR HELYZETÉT A VÖRÖS FALHOZ VISZONYÍTVA.

egyáltalán semmit sem vertek le a vakolatból. Nem is halad tovább az *ι* alatt, hanem csak felette kezdődik. A Vörös Fal mélyebbre hatolását az *ι* után nem lehet az ásatásokról szóló tudósításnak semmiféle adatával, semmilyen rajzával alátámasztani. Éppen így érthetetlenek Prandi „bizonyítékai" az *ι* koraira keltezése ellen. A sír késői datálására Prandi a következő indokokat közli (79–80): (először) az *ι* sír „*esattissimamente*" (a legnagyobb pontossággal) párhuzamosan fekszik a Vörös Fallal, és (másodszor) nem feküdhetett szorosan az agyagréteg mögött, amellyel szemben a Vörös Falat „*muro a sacco*"-ként alapozták (a kövekkel kevert malterpépet egy előzően a földbe vájt árokba szórják), anélkül, hogy károsodás ne érte volna. Először is azt kell mondanunk, hogy, mint már korábban leírtuk, az *ι* egyáltalán nem párhuzamosan fekszik a Vörös Fallal,

hanem déli részével előtte, az északival pedig alatta. A második indokot maga Prandi cáfolja meg a 87. és 96. rajzában. A Vörös Fal alapozása ott teljes egyértelműséggel csak az ι fedőlapjain felül kezdődik, amint valójában is. Eszerint teljesen fölösleges még tovább is foglalkoznunk kritikájával. Az ι sír a ϑ-val együtt a csoport legrégibb sírjaihoz tartozik, és hozzá hasonlóan igényt támaszthat arra, hogy még az első század végéhez tartozzék.

A tropaion alatt levő földalatti térség belsejében a déli oldalon volt – az egyik munkásunk hibájából sajnos tönkrement – egy kis fal m^1, amit a Vörös Fal építésekor nyugati végén megrövidítettek. Ez a keskeny falcsík régibb tehát, mint amaz, de fiatalabb a γ, ϑ síroknál és a központi sírnál is, mert magasabban fekszik náluk. Iránya pontosan az, mint a fenti síroké. Az ásatásokról szóló tudósítás ezt a falacskát egy egyszerű védőrendszer maradványának magyarázza: a központi sírt akarták vele megvédeni a rágördülő göröngyök elől. Hogy ugyanebben az időben keletkezett-e, mint az η sír, amint a sírnak a falacskával való azonos magassága valószínűsítené, avagy már korábban, aligha lehet bizonyossággal megmondani.[21] Fontos azonban, hogy a központi sírhoz tartozott és bizonyítja, hogy a sír a Vörös Fal és a tropaion létesítése előtt megvolt és gondozták.

11. és 21. ábra
19. kép

Az m^1 falacska megépítésével kezdődik annak a földalatti üregnek a léte, amely a mi időnkig megmaradt. Így hát azon sem lehet csodálkozni, hogy ez a falacska kényelmetlenséget jelentett a kritika számára. Ezt olvassuk: „Ezért azután az m^1 falmaradványnak egy valaha meglevő sír védőfala végső maradványaként való értelmezése nem kényszerítő jellegű. A falacskát teljes kielégítően lehet megmagyarázni a vele pontosan párhuzamosan fekvő γ sír oltalmazójaként; nincs szükségünk arra, amit az ásatást végzőknek kell tenniök, hogy feltételezzük az immár meg nem levő további falak egykori létét."

A γ sírnak ezt a védelmét kétféleképpen lehet állítani. Az egyik: a falacskának a γ felépítményét kellett védenie az S felépítésekor keletkezett töltelékföld ellen. Így a falacskát eredetileg négyszögben kellett elhelyezni a γ köré, és a kiegészítésnek ugyanazt a hipotézisét

[21] Az Esplorazioni 135. oldalán felmerül a lehetőség, hogy az m^1 fal és az η sír egy időben készült. Gerkan és nyomában Fink joggal figyelmeztet arra, hogy az m^1 fal kelet felé megcsúszott, s ebből arra következtetnek, hogy későbbi, mint az éta. Mi magunk is hajlunk e nézet felé, ám a felhozott bizonyíték nem átütő erejű. Az éta sír ugyanis nem „agyagláda", mint Gerkan gondolja, hanem cseréplapok laza összeállítása. E lapokat a rájuk nehezedő nyomás kimozdította eredeti helyzetükből, ami kielégítő magyarázattal szolgálhat az m^1 fal megcsúszására.

kellett felvetni, amelyet az ásatásokról szóló tudósítás ellen hoznak fel. Csak az a két feltevés közti különbség, hogy ott, ahol az ásatást végzők kiegészítést tételeznek fel, pozitív elemek jelennek meg bizonyítékul, ezen kívül súlyos rombolások mutathatók ki valóságosan.

A másik lehetőség: a falacskának γ-t északról a domb lejtőjén lecsúszó föld ellen kellett védenie. Ellenfeleink erre nem hivatkozhatnak, mert ők ott csak feltöltést látnak. A falacskát ezután minképpen északra kellett volna felépíteni, viszont pontosan fordítva, a délről feltüremlő föld ellen építették. Mindkét esetben azután a falacskát a γ megfelelő falára kellett volna elhelyezni, nem pedig arra a laza földre, amely a γ-t már elfedte, és még mintegy 25 centiméterre északra is γ-tól, úgyhogy a γ és a csupán 11 – 13 centiméter vastag falacska között még több mint 10 centiméternyi föld

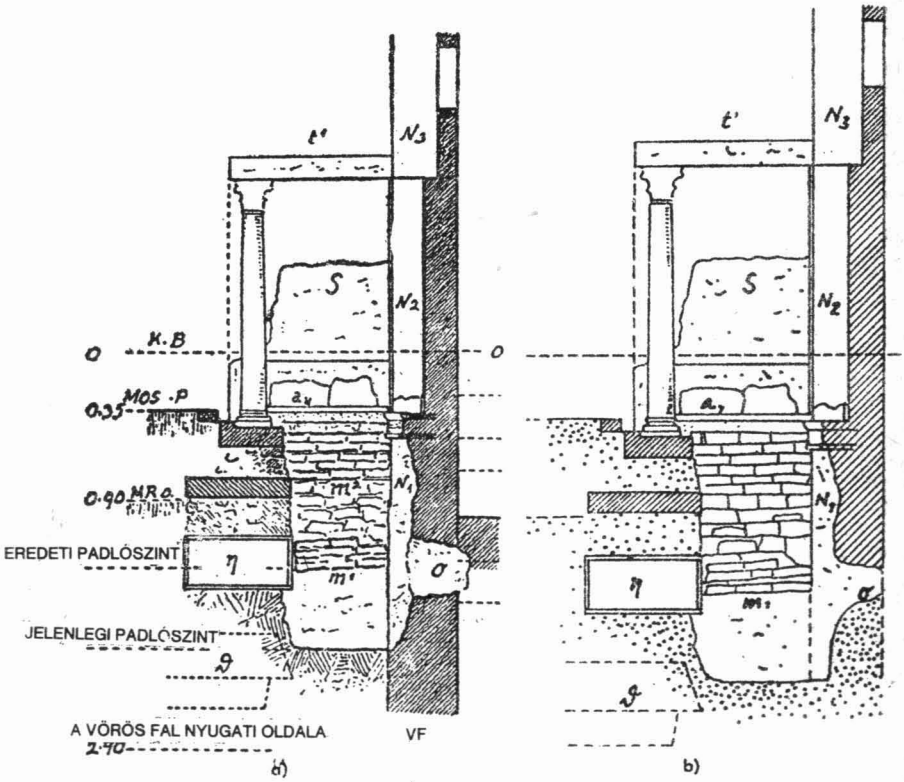

26. ÁBRA

A VÖRÖS FAL KERESZTMETSZETE A TROPAION KÖZEPÉN: a) GERKAN SZERINT; b) AZ ÁSATÁSOK SZERINT. HASONLÍTSUK ÖSSZE A FAL ALSÓ RÉSZÉT!

fekszik. Mindez bizonyossággal igazolja, hogy az m^1-et egyáltalán nem a γ számára építették, hanem mellette fekvő központi sír védelmére. A törékeny falazat teljesen elegendő volt arra, hogy a sír fölötti üregtől távol tartsa a földet. Bizonyára az sem véletlen, hogy a későbbi m^2 falat, amelyet a Vörös Fallal együtt építettek, és amelynek bizonyára ugyanez volt a szerepe, pontosan az m^1 falacska fölé, és pontosan ennek a irányában helyezték el. Az m^2 nem más, mint az m^1 magasítása abból a célból, hogy a Vörös Fal által előidézett magasabb talajszinthez alkalmazzák, és szabadon tartsa a központi sír fölötti teret.

A tropaion

Bírálóink különösen nagy féreértésének tekinthetjük, hogy arról beszélnek: az ásatást végzők a tropaion alsó fülkéjénél „áttörték a Vörös Falat". Az ásatásokról szóló tudósításban az áll, hogy az alapok itt, tehát a föld alatti fülkénél, kevésbé mélyek, mintha valami ott levő akadály fölé kellett volna emelkedni. Nyomban a fülke után a fal ismét a mélybe tart. Az ásatást végzők magyarázatát azonban az állítás fontossága ellenére egyszerűen elégtelennek, „kijelentéseiket pedig tévedésnek" nyilvánítják. „Nyilvánvalóan az O létesítésével kapcsolatos félreértésről van szó, és arról, hogy az alatta levő alap mindenképpen mélyebbre nyúlik, csak éppen nem figyelték meg" – mondják. Ezeknek az elmés magyarázatoknak megfelelő rajzokkal is szolgálnak, amelyekkel az ásatásokról szóló tudósítás megfelelő adatait és rajzait „helyesbítik". A tényállás azonban pontosan az, amelyet az ásatásokról szóló tudósítás megkísérelt leírni. A Vörös Fal áttöréséről nem lehet beszélni, és azzal sincs egyáltalán mit kezdenünk, „ami az ásatást végzők szeme előtt lebegett", ha a fantáziájuknak tulajdonítják azt, „hogy harmadszor: a hívők a Vörös Fal építése után megkísérelték, hogy a fal megbontásával és átfúrásával kapcsolatba kerüljenek a sír elveszített részével". Még egyszer lerögzítjük, hogy a szóban levő helyen a Vörös Falon semmiféle áttörés nincs, hanem csupán arról van szó, hogy az alapfal itt valami fölött háromszögszerűen felemelkedik. Megengedjük, hogy a tudósítás megfelelő rajzai jobban érthetők lehetnének, azért azonban egyáltalán nem hamisak, és a szöveggel együtt, amely végül is az olvasó számára szól, helyesen kellene őket értelmezni.

26. ábra

A legalsó fülkénél levő alapfal szabálytalansága ti. a háromszög formájú emelkedés még azáltal is fokozottan az érdeklődésünk középpontjába kerül, hogy éppen itt, amint közöltük, a fal alatt elrejtve

egy emberi csontváz maradványait találtuk. Amikor az ásatásokról szóló tudósítás vonatkozó rajzait elkészítettük, ezekből a csontokból még csak egy kevés maradék volt ismeretes. Később meg lehetett állapítani, hogy csupán egy kis csonthalomnak összehordott és földdel kevert legfelső rétegét képezték, s ez még kb. 0,30 méteres mélységbe nyúlt. Abban az összefüggésben, amely ebben a fejezetben foglalkoztat minket, fel kell figyelnünk arra, hogy ezeknek a csontoknak a helyét nem szabad azonosnak venni a központi sír helyével, amelyhez bizonyára tartoztak. Ezek a csontmaradványok a helyükkel világosan mutatják emberkéz beavatkozását. Másképpen volna, ha még az eredeti sírhelyen találtuk volna őket. Az marad mégis a természetes magyarázat, hogy annak a sírtérnek tulajdonítsuk őket, amelyben bár összehordva és magasabbra helyezve, régóta pihennek. Magának az eredeti sírnak a helyét tehát nem lehet a csontok mostani magasságából meghatározni, hanem, ami a mélységet illeti, csak körülbelül az időben hozzá legközelebbi ϑ, ι és γ sír jöhet szóba.

11. ábra

A kritika rendszerében fontos szerepet játszik a tropaion építésének az ideje is, amennyiben a Vörös Fal felhúzását és az emlékmű elhelyezését időben elválasztja egymástól. Ezzel kapcsolatban nyilván — és itt joggal — félreértették az ásatásokról szóló tudósítás egész sor rajzát, amikor a középső fülke „szabálytalan formájára"[22] hivatkoztak, hogy igazolják utólagos elhelyezését a Vörös Falban. Ezzel a fülkével kapcsolatban két dolog közt kell különbséget tenni: a fal és márványborítása között. Az ásatásokról szóló tudósítás rajzolójának valóban elkerülte a figyelmét, hogy négy rajzában a borításnak csak jellegzetes formáját közli, a falnak mögötte levő szabályos görbülete nélkül. Három más rajzban helyesen rajzolta meg a valóságos helyzetet. Az ásatásokról szóló tudósításban előfordult tévedéseket nem kívánjuk most szépíteni, de a kritikát sem tudjuk felmenteni. A szöveggel összefüggésben a rajzoló tévedését mint ilyent fel kellett volna ismerni. Helyette Gerkan megállapítja: „A pontosabb rajzok (79., 86., 101. ábrázolás) lehetővé teszik, hogy felismerjük a kanyarulat szabálytalanságát és boltozottságát, a későbbi borítástól függetlenül". Ha megtekintjük az ásatásokról szóló tudósítás rajzait, arra a bámulatos megállapításra jutunk, hogy a 79. és 86. ábrázolás egyáltalán nem a kérdéses középső fülkét mutatja, hanem a föld alattit, amely mindenesetre szabálytalan. A 101. ábrázolás viszont kifejezetten egyike a teljesen kifogástalan rajzoknak, rajta a fülke teljesen szabályos ívformájában jelenik meg a vilá-

[22] Ez az eset nagyon jellemző a kritikusok véleményének egymástól való átvételére.

gosan kiemelt borítólapokkal, hogy ne is említsük a másik két helyes rajzot (a 99. és 100. ábrázolást).

A fülkét ma inkább csak az északi peremén lehet áttekinteni. Ott azonban, amint már korábban leírtuk, nyoma sincs faleresztéknek, pedig lennie kellene, ha a fülkét később dolgozták bele a Vörös Falba. A Vörös Fal és a graffitó-fal közti hasadék által pontosan lehet követni az eredeti vörös vakolat folytonosságát addig a helyig, amelyen ezt a vakolatot leverték, vagyis a graffitó-fal déli oldala és a fülke északi pereme közöttiig. Ezen a kb. 0,29 méter széles falfelületen sincs nyoma eresztéknek. Az eredeti alapvakolás maradványai még a saroktégla fölé nyúlnak. A középső fülke tehát eredeti, s vele együtt az oszlopok és a fölöttük levő tufalap is. A tropaiont a Vörös Fallal együtt építették, a keltezése pedig ugyanaz, körülbelül 160 körüli.

14/c. kép felül középen

Ezt Prandi is megengedi, bár egyúttal nagyban fáradozik azon, hogy a Vörös Falnak két különböző részét igazolja, az S és Q közti és a Q-tól induló részt. Fel kellett tehát tételeznie, hogy először a Q készült el (mint „lacus" vagy ciszterna).[23] Ezután levághatták a délkeleti sarkát, éspedig körülbelül 40—50 centiméter mélyen, hogy hozzácsatlakoztassák az S mauzóleumhoz vivő összekötő falrészt.

Az általunk megállapított repedés a Vörös Fal két része közt eresztéket lenne csak. Ennek ellenére ezt a falat időben utolsónak teszik egy egységes építkezési program keretében.

Mindez nagyon valószínűtlenül hangzik. Világosan ellene szól a Vörös Fal déli vége, amelyet egyszerűen az S északnyugati sarkával szemben építettek, anélkül, hogy a legkevésbé is hozzáillesztették volna. Miért kellett volna ezzel szükségtelenül fáradozni a Q-nál — éspedig ennyire szaporán —, ha ez a sarok már megvolt. Épp ilyen kevéssé támasztja alá Prandi magyarázatát az a tény, hogy a jellegzetes eredeti vörös alapvakolat a megfelelő helyen nem eresztéket mutat, hanem rést, és így egyértelműen mellőzni kell az „eresztéket". Prandi ellen szól végül a saját maga által felállított időrend. E szerint a Q után „közvetlenül" következik a clivus első lépcsőjének elhelyezése, majd ismét „közvetlenül" ezután a Vörös Fal második része a tropaionnal. Egyetlen vállalkozás természetes

[23] A feltételezést, hogy a Q sírudvar kezdetben más célt szolgált, végül is nem sikerült bizonyítani. A megoldási kísérletet, ti. hogy előzőleg ciszterna volt, maga Prandi sem gondolta egészen komolyan. Szerinte a Q lehetett volna a negyedik ciszterna, miután másik hármat az R' alatt vélt megtalálni. Ezek után nem marad más hátra, mint Q-t úgy fogadni el, ahogy az ásatások során feltárult, és beszámolónkban látható, ám így is maradnak bizonyos homályos foltjai.

építészeti szakaszairól van szó tehát. Csodálatosképpen Prandi ezt kifejezetten elfogadja, anélkül, hogy tudatosulna benne ennek belső ellentmondása.

Az ásatásokról szóló tudósítás a tropaiont az apostol sírjaként értelmezi, mindenesetre fejlődésének egy további fokán. Azok, akik nem ismerik el a tropaion alatt levő eredeti sírt, következetesen kenotáfiumnak, emlékműnek tekintik, amely csupán a Szent Péter vértanúságára való emlékezést tartja fenn a Vatikánban.[24] Az a hely – mondják –, amelyen most a tropaion áll, ezért nem kötelez semmire. Éppúgy állhatna másik helyen is, csak a Vatikán és a cirkusz közelében legyen. De hogyan kell ezt a folyamatot történetileg elgondolnunk, tudniillik, hogy a keresztények gyanúsítgatásának és üldözésének idejében egy kivégzettnek nyilvános emlékművet állíthattak? Ez a felfogás még súlyosabb tényeken is átsiklik. A tropaion régi sírok fölött áll, és egy fő falban található azon a sírudvaron belül, amelybe az emlékmű felállítása után is még tovább temettek. Állítanak-e emlékművet sírok fölé és közé? Nem volt-e erre alkalmasabb a Vatikán egész egyéb területe?

Továbbá a tropaiont kezdettől fogva úgy helyezték el, hogy kapcsolat jöjjön létre és szilárduljon meg az alatta levő zónával. Azt a föld alatti térséget, amelynek pontosan megfelelnek az emlékmű fülkéi, befalazzák és fedőlappal látják el. Van-e ennek értelme puszta emlékművön? Ezt a föld alatti részt oly nagy becsben tartották, hogy eltérő irányát megtartották a tropaion padlólapjának esztétikai hibája ellenére is. Mindez teljesen megmagyarázhatatlan lenne, ha az emlékhely nem volna más, csak kenotáfium, emlékmű. Amint máshol láttuk, a γ, ϑ, ι sírok közti üresen hagyott térség egyedüli magyarázata az, hogy egy sír helye; így éppen ennek a helynek a kiépítése, a tropaion is csak síremlékként értelmezhető.

Apostoli utódlás és Péter sírja

Klauser a tanulmányában arra a tiszteletet érdemlő kísérletre vállalkozott, hogy az ásatások eredményeiből világítsa meg a római Péter-hagyományt. Arra az eredményre jutott, hogy a püspökök

[24] Ugyanezt vallja Schneider, Cullmann, Peterson és Marrou. Gerkan álláspontja sokat változott, a heves kritika ellenére is. 1941-ben még határozottan tagadta Péter sírjának hitelességét. 1952-ben már kenotáfiumnak tartotta a hagyomány által tisztelt sírt. Még később elfogadta a lehetőséget, hogy a bazilikában tényleg Péter sírja van.

apostoli utódlásáról szóló tudat megerősödése vezetett Péter sírjának a kereséséhez. Mivel azonban ő nem ismeri el Péternek egyetlen valódi sírját sem, eközben szükségszerűen tévedést kell feltételeznie, sőt valamiképpen a jámbor csalás bizonyos lehetőségével is számolnia kell: „leletek és következtetések, amelyeket nem tudunk többé rekonstruálni, vezettek odáig, hogy a vörös zárófalon levő repedés előtti térséget Péter sírja helyének tekintik. Lehet például, hogy ezen a helyen félig szétmállott sírfeliratot találtak, s azt hitték, Péter nevét tudják rajta kisillabizálni. Hogy a népi fantázia az ilyen feliratokból milyen könnyen kiolvasta azt, ami megfelelt hallgatólagos kívánságainak vagy romantikus elképzeléseinek, eléggé megmutatta a ‚His habitasse prius' Damasus-feliratról kibontakozott vita.[25] Ismeretes Szent Petronilla kultuszának a története: a hivő nép Péter lelki vagy testi lányát formálta belőle, mert a Petronilla név rá emlékezetett. A Vörös Fal repedése előtti sírkövön levő olyan félig megcsonkult név, mint a ‚PETR(ONIUS)', milyen könnyen ébresztheette azt a gondolatot, hogy itt kell Péternek eltemetve lennie. A térség mélyében végzett kutatások sikertelensége alapján azzal a gondolattal nyugtathatták meg magukat, hogy mégiscsak itt kell nyugodniok valahol a közelebbi vagy távolabbi környéken maradványainak, mert hiszen itt végezték ki."[26]

Mielőtt ezekkel a fejtegetésekkel kapcsolatban állást foglalnánk, Klauser gondolatmenetének a kiegészítésére idézzünk fel még egy továbbit: „Az előtárt bizonyítékok láncolatának egyetlen tagja, amelyet nem lehet egyből elutasítani, az aedicula alatti négyszög megkímélése... Mivel temetkezőhelyen vagyunk, a kíméletre a legvalószínűbb magyarázat bizonyára ez: a négyszögletes mezőt a további burkolás során megkímélték, mert itt már feküdt egy sír. Egykorú lehetett a γ és ϑ sírokkal... A feltételezett sír esetében tehát második évszázadbeli sírról lehet szó, de különösen szegényesről, mert ebben az esetben, a kevés csonton kívül, semmi sem maradt meg belőle. A tropaion építői a föld alatti leletből, s az η (sic!) és ϑ sírok irányából mégiscsak azt hitték, hogy kikövetkeztethetik: ‚Péter-sírjukat' nem illeszthetik pontosan derékszögben a Vörös Falhoz, hanem ferde helyzetbe kell állítaniok. Hogy erre a követ-

[25] A híres Damasus-felirat többek között elmondja, hogy az Apostolok keletről jöttek ugyan, de vértanúságuk római polgárrá tette őket. A latin szöveg félreértéséből született a legenda, hogy a keletiek eljöttek, és ellopták az apostolok testét.

[26] Klauser. 55. o. Röviden csak azt kell megjegyeznünk, hogy az éta sír kétszeres említése ebben az összefüggésben téves, hiszen éppen az éta nem felel meg a ferde iránynak. Helyesen a gammára kell gondolni.

keztetésre jutottak, kitűnik abból, hogy az aedicula alatti „Pétersír" zárólapját, feltűnően, az η (sic!) és ϑ sírokkal megegyező irányban helyezték el."

Olyannyira közel kerül itt Klauser az igazsághoz, hogy felfoghatatlan, miért nem jut el a helyes következtetésre. Fel kell még tennünk néhány kérdést. Hitték-e vagy nem a sírt keresők, hogy a feltárt központi sírban Péter sírját találták meg? Klauser az egyik oldalon a hitet tételezi föl, amint a zárólemez tudatosan ferde iránya kézenfekvővé teszi. A másik oldalon arról szól, hogy a sírt keresők „megelégedhettek a kutatások sikertelenségével". Mire gondol voltaképpen? Ha a megtalált sírt nem Péter sírjának tekintettük, hogyan juthattunk arra a gondolatra, hogy Péter sírjának hasonlóan ferde fekvésűnek kell lennie? Miért kímélik meg továbbá éppen ennek a „különösen szegényes" sírnak a maradványait a további feltöltés során? Klauser ezt válaszolja: Mert sír volt ott. Miért nem „kímélték meg" hát az ι, κ, ϑ, γ sírokat is, miért csupán azt az egyet?

A „Petronius-hipotézist" nem vehetjük komolyan hipotézisnek. Azon a helyen, amelyen az ásatások alkalmával a legcsekélyebb epigráfiai anyag sem került elő – egyetlen síron sincs semmiféle felirat –, valamiféle feliratot tételeznek fel, amely kimondottan egy Petroniushoz tartozik, és ezenfelül úgy megcsonkult, hogy „Péter"-nek is olvashattuk. Ez már nem hipotézis. A Klauser által felhozott példáknak nincs közük a tárgyunkhoz, mert sokkal későbbi időből valók, amely a jámbor legendák iránti hajlandóságáról ismeretes. Nincs jogunk ahhoz, hogy átvigyük ezt arra a korábbi időre, teljesen eltekintve az esetek belső különbözőségétől. Petronillát vértanúnak járó tisztelettel illették, és mint ilyen élt tovább a nép gondolkodásában. A Damasus-felirat a Via Appiánál levő S. Sebastianóban függött, és újra meg újra olvasták a zarándokok. Ott inkább adottak voltak tehát a legendaképződés lehetőségei, és kiindulópontjai valóban léteztek is. Egy szétrepedt sírlapot azonban, amelynek a létezését csak hipotetikusan fundálták ki, és amely valahol a vatikáni dombban fekszik, mégsem lehet ezekkel az esetekkel egyszerűen egyenlővé tenni.

Ez az egyenlőség csak akkor állhatna fenn, ha a megcsonkult „Petronius-fedőlap" léte tény volna, létezése pedig a hivők tudatában tartósan élt volna tovább. Éppen ez utóbbit nem tudja elfogadni Klauser, mivel az ő számára ez a hely a tropaion létesítéséig még csak keresztény sem volt. Klauser szerint továbbá a γ sírt „nem sokkal 150 előtt helyezték el", és ugyanez érvényes a magasabbra helyezett ϑ és η sírokra is. Korábban már felhívtuk a figyelmet

annak lehetetlenségére, hogy a kb. 0,80 – 0,90 méterrel fölötte levő η sírt ugyanabba az időbe soroljuk be. Mivel azonban a tropaion Klauser szerint „legkésőbb 165-ben" jött létre, a központi sír pedig körülbelül egyidős a γ és ϑ-val, azért erről a sírról legfeljebb 15 – 20 év eltelte után már teljesen megfeledkezhettek, anélkül, hogy valaki rokon jogigényt támasztott volna rá. Ha még egyszer összegezzük, mennyi valószínűtlenségbe kellene beletörődnünk, hogyha Klauser hipotézisét mint olyant elfogadnánk, világossá válik, hogy itt valami lényeges feltétel hibázik. Mennyivel egyszerűbben megmagyarázhatók a dolgok, ha a központi sírt apostolsírnak fogadjuk el.

Ami a tropaion létesítésének, és az apostoli utódlás gondolatának a második évszázad közepe körüli megerősödése közti kapcsolatot magát illeti, Klausernek ez a gondolata valóban nagyon szerencsés. Amit azonban Klauser magyarázatul kínál az apostol sírjának a keresését és a tropaion létesítését illetően, azzal nem érthetünk egyet. Miután már a Kelemen-levélben (95 – 96) világosan kifejezésre jut a gondolat,[27] az évszázad közepén a zsidókeresztény Hegesippus Korintosból Rómába megy, és ott összeállítja a római püspökök jegyzékét Anicétusig. Sírokról azonban nem esik szó benne. Csak az évszázad végén, Viktor pápa alatt (189 – 198) hivatkozik efezusi Polükrátész püspök a húsvéti vitában sírokra mint a hagyomány tanúira.[28] A következő pápa, Zephyrinus alatt (199 – 217) ugyanilyen értelemben folyt le az ismeretes vita a montanista Proclus, és Gaius között.[29] Gaiusnak az apostolok sírjaira történt hivatkozása csak válasz Proclusnak, aki Fülöpnek és lányának Phrygiában levő szent sírjaira hivatkozott. Kisázsiából származik tehát ez a gondolat, és csak a második század utolsó évtizedében igazolható. Ha követni akarjuk a forrásokat, csak azt mondhatjuk: az apostolok sírjainak ismert és elismert léte sugalmazta azt a gondolatot, hogy hivatkozzanak rájuk, nem pedig fordítva; a tropaion ugyanis már legalább 30 – 40 éve létezett, mielőtt hivatkoztak rá. Ha meggondoljuk, hogy a legnagyobb valószínűséggel Anicétus (155 – 165) az, aki a vatikáni apostolmemoriát emeltette, akkor az utódlás gondolatának a megerősödésében a határozott szükségszerűség mellett az új mauzóleu-

---

[27] Római Szent Kelemen levele a korintusiakhoz: „A mi apostolaink is éppen ilyen jól tudták Urunktól, Jézus Krisztustól, hogy irigykedés támad a püspökség neve (hivatala) miatt. Mivel mindezeket tökéletesen tudták előre, felállították az előbbiekben említetteket, a továbbiakra pedig azt a rendelkezést adták, hogy mikoron majd ők elszenderülnek, adják tovább más, kipróbált férfiaknak szent szolgálatukat." (44,1-2.)

[28] Euszebiosz: *Egyháztörténet*. 5, 24, 1 – 8.

[29] Ua. 2,52,6 – 7.

mok létesítése is szerepet játszhatott. Anicétus építkező tevékenységét talán inkább az utódlás gondolata megerősödésének a bizonyítékaként idézhetjük.

Tekintsük át még egyszer visszapillantva a kritika gondolatmenetét a Péter-templom alatti ásatásokra vonatkozóan: Megkíséreltük, hogy a kritika negatív részével vitába szálljunk, hamis feltevéseit helyesbítsük, megalapozatlan állításait visszautasítsuk, téves zárókövetkeztetéseit pedig megcáfoljuk. Eközben kitűnt, hogy a kritikusok nem mindig kielégítően ismerik az ásatásokról szóló közleményeket, s ezt csak részben menthetik a szövegben előforduló nehézségek és homályosságok. Legnyomósabban mutatkozott ez meg a terepforma helytelen rekonstrukciójában, s belőle származtak az alapvető nehézségek is, miattuk azután ismételten át kellett értelmezniük egyes részeredményeket. A vatikáni domb terepének pontosabb leírása a minket érdeklő helyeken ezért a kritika alapelveit helyteleneknek minősítette.

Ám – mint oly gyakran – a mi esetünkben is a legélesebb kritikák hajtották egyben a legnagyobb hasznot. Nem csupán alkalmul szolgálnak ugyanis arra, hogy bizonyítékainkat mi is élesebben fogalmazzuk meg, hanem arra is késztetnek, hogy saját helyzetünket átvizsgáljuk, és új ismereteket építsünk melléjük.

Ebben az összefüggésben részleteiben a következő példákra mutatunk rá: az ásatásokról szóló tudósítás az R–R' mauzóleum, a clivus, a Q és tropaionjával együtt a P sírudvar létesítését egyidejűnek látja. A kritika az R–R' építését a Q és a clivussal együtt a P elé helyezi, s ebben igaza van. A tudósítás az *ι* sír elhelyezését a Vörös Fal építésének az idejébe teszi. Az *ϑ*-nak korábbi, a *ι* síréhoz közelebb eső keletkezési idejét jogosnak ismertük el. Hasonlóképpen elfogadtuk az E sír későbbi, tudniillik az S mauzóleum felépítése utáni időadatát. Ezeknél az egyedi helyesbítéseknél fontosabbnak tűnik azonban számunkra a Vatikán terepének a kritika ösztönzésére készült pontosabb leírása, s a *γ*, *ϑ* és a központi sír – önmagukban és kölcsönös kapcsolatukban tekintett – helyzetének vele összefüggő magyarázata.

E sok részlet tárgyalása után befejezésül fel akarunk vetni még egy kérdést, amely Péter sírjának az összproblémáját illeti. Megtaláltuk-e tehát Péter sírját? Válaszunk: a második század közepéről való tropaiont megtaláltuk, de az apostolnak hozzá tartozó sírját nem azonos értelemben „találtuk meg", hanem igazoltuk, vagyis bizonyítékok láncolatával állapítottuk meg a létét, bár az eredeti sír „anyagi részei" már nincsenek meg. E közvetett bizonyíték ellen irányult elsődlegesen a kritika támadása. Egészében és részleteiben

egyaránt megmutatkozott azonban, hogy ennek a láncnak egyetlen tagját sem tudta kiszakítani a kritika.

Bizonyításunk menetét, amelynek a részleteit ugyan már ismerjük, még egyszer körül akarjuk övezni a következő egyszerű megfontolással: alig száz évvel az Apostol halála után a római közösség képviselői a Vatikán egy pontosan meghatározott térségét Szent Péter sírjának ismerik el, amint a tropaion felépítése igazolja. Még kellett olyan keresztényeknek lenniök, akiknek apja fiatal korában átélte a Néró-féle üldözés eseményeit. Hogyan ismerhették a helyet akkora pontossággal, ha nem jelölte meg külső emlékmű? Valóban pontosan ezen a helyen voltak találhatók azok a falmaradványok (m^1), amelyek a második század első felébe vezethetők vissza, és amelyeket a tropaion építői a sírhoz tartozóknak tekintettek, amint a tropaion fedőlapjának ferde helyzete tanúsítja. Azokat az embereket azonban, akik ezt a védelmet elhelyezték a központi sír köré, még csak alig 70–80 év választotta el a sír keletkezésének az idejétől. Azután következnek még a γ, ϑ, ι sírok, amelyek még korábbi időben olyan sűrűn feküdtek a sír körül, mint ahogy az egész zóna egyetlen más sírjáról sem mutathatnánk ki megközelítően sem. Ezzel eljutunk a második század első és az első század utolsó évtizedébe, tehát bizonyosan annak a nemzedéknek az idejébe, amely még maga élte át a Néró alatti rettegést. Tehetjük-e kérdésessé azoknak az embereknek a tanúságát, akik ilyen közel állottak ezekhez az eseményekhez, – anélkül, hogy vele együtt egyáltalán meg ne sértenénk a történeti tanúság értékét? Szabad-e továbbá az összefüggéseknek ezt az egész láncolatát, a sírok helyzetét, a csupán a központi hely fölötti védőfalat, ennek az egésznek a tropaionba való beépítését egyszerűen a véletlen játékának magyarázni? Ha ezt tesszük, teljesen lemondunk a közvetett bizonyításnak arról a lehetőségéről, amely számolhat ugyan a véletlennel, de a „véletlenek" ennyire egybefonódó láncolatával soha. Ez a józan megfontolás arra kényszerít minket, hogy higgyünk olyan emlékművek tanúságának, amelyek emberek tanúságára vezethetők vissza, mert egyébként a történelem hosszú távon lehetetlen lenne. Vajon hány elismert történeti sír akad, amely olyan tanúságon nyugszik, mint amilyen Péter sírjáé?

IV.

„ÉS DICSŐSÉGES LESZ A NYUGVÓHELYE"

(Iz 11, 10)

Azon fáradoztunk, hogy akadályokban gazdag vándorlásunk során felleljük a vatikáni dombon levő apostolsír nyomait. Ahol ma a világ legpompásabb kupolája borul teljes szépségében a pápai oltár fölé, a föld öle egy régi, tiszteletreméltó sír nyomait és maradványait rejti magában. Sok olyan burkolaton és héjazaton kellett áthatolnunk, amelyeket a hívő századok tisztelete készített újra meg újra ezekre a rejtett kincsekre. A római kereszténység legkorábbi napjaiból való eme tanúság a modern emberek kétkedése számára túl szörnyűségesnek, túl megrendítőnek tűnt ahhoz, hogy igaz lehetne. Ezért hát érthető módon gyorsan növekedett a kritikai kétely tüskés bozótja, legburjánzóbban talán éppen ott, ahol ezeknek a leleteknek történeti jelentőségéről szóló ismeret a legelevenebb volt. Megkíséreltük, hogy kihajlítgassuk egymásból ezeket a „tövises ágakat", és ismét szabaddá tegyük a tekintet útját a történeti tények felé. A valószínűtlen igaznak bizonyul, és annak, aki ismeri a római hagyományok hihetetlen hűségét, végső soron nem is valószínűtlen.

Így hát nyitva állna az út ahhoz, hogy elbeszéljük az apostol sírjának hiteles történetét igaz történeti egymásutánjában. Bár fordított irányú felfedező utunkból sok részletet ismerünk már, az események időbelileg helyes sorrendje mégis újszerű és vonzó. Feltárja számunkra a nyugati kereszténység eme hagyományban gazdag sírjának történeti fejlődését.

Mielőtt hozzáfognánk, tisztában kell lennünk azzal, hogy vállalkozásunk az ellentmondás veszélyét rejti magában; síroknak ugyanis rendes körülmények között nincs történetük, még kevésbé fejlődésük. Ha mégis van történetük, az a pusztulásuk. A sírok éppen nem olyanok, mint az élőlény, amely parányi kezdeteiből naggyá és erőssé képes kibontakozni. A sírok a halál valódi jelképei. Mint a testek, amelyeket rejtenek, csupán pusztulni képesek. Kezdetük egyben a tetőpontjuk is. Ettől fogva megindul a feloszlásuk. Ez nemcsak a közönséges halandók egyszerű sírjaira érvényes, amelyek

alig tartanak két-három nemzedéken át, hanem igaz a világ leghivalkodóbb sírjaira, az egyiptomi királyok piramisaira, vagy a római császárok idejének óriási mauzóleumaira is. Bizonyos, hogy évezredeket vészeltek át, de lassú pusztulásban. Eredeti nagyságuknak csupán iszonytató nagy árnyéka maradt meg.

Ennek a földnek kevés sírja gyűrte le a halál és a pusztulás bennük rejlő törvényét. Nem e föld hatalmasainak a sírjai ezek, hanem a szentek sírjai; azokéi, akik a haláluk után is tovább élnek ezen a földön felfoghatatlan tevékenységükben. Ám ezek között a sírok között is olyan a mi apostolsírunk mint az élet felfoghatatlan csodája, amely mindinkább áthatja erejével a népeket és korokat.

Nérótól Anicetus pápáig

Péter apostol Néró császár alatt halt vértanúhalált Rómában. Gyakran nevezik halála évének a 64. évet. Mások nagyobb valószínűséggel a 64–67-es időközt tételezik fel.[1] Szt. Péter halálának az évéről nincs tehát végső bizonyosságunk. Ma mindkét Apostolfejedelem halálának napját június 29-én ünnepeljük. Ez az ünnepnap azonban azzal a tisztelettel függ össze, amelyet a két apostol együttesen élvezett a harmadik század közepétől a Via Appián, a mai S. Sebastiano alatt, és nem volt köze haláluk valódi napjához. Pétert és Pált különböző időben végezték ki, csupán a későbbi idők tisztelete helyezte az ünnepüket egy napra.

Gyakran hozták kapcsolatba Róma 64. júliusi égését a Néró alatti keresztényüldözéssel. Tacitus közlése szerint a császári gyújtogató üldözésével az őt vádoló közvéleményt a keresztények ellen akarta hangolni.[2] Elbeszéli Nérónak vatikáni kertjeiben tartott nagy népünnepélyét, amelynek során hatalmas tömegű keresztényt égettek el a legkegyetlenebb módon, keresztre feszítve, a nép mulattatására, és vadállatokkal hajszolták őket a halálba.[3] Hogy mikor volt ez az ünnepség Néró kertjeiben, nem tudjuk. 64. júliusának javasolt dátuma mindenképpen tarthatatlan.[4] Hogyan merészelhette volna

---

[1] K. Bihlmeyer/H. Tüchle szerint „a halál éve 64 és 67 közé esik" (*Kirchengeschichte*. Paderborn 1951. 1. köt. 57. o.)

[2] Erről egyedül Tacitus (*Annales* 15,44) tudósít. Suetonius pl. nem tud róla (*Vita Neronis* 16,2.38). A kérdés mindmáig vitatott. A. Profumo *Le fonti ed i tempi dello incendio Neroniano*. 1905. c. nagy művében Tacitusszal ellenkező véleményen van.

[3] A további forrásokat és irodalmat Klauser állította össze.

[4] Klauser átvette Th. Mommsen képszerű kifejezését, aki „népünnepélyszerű kivégzés"-nek nevezte, és 64. júliusában jelölte meg az időpontot.

Néró közvetlenül a terhére rótt gyújtogatás után a zúgolódó római népet a kertjeibe hívni ünnepélyre? Tacitus közlése is kizárja ezt az időpontot. Szerinte ugyanis a tűzvész július 19-én tört ki, és hat napon át tartott.[5] Végül az Esquilinus domb lábánál elcsitult, de aztán újból fellángolt.[6] Ezzel mégiscsak elérkeztünk volna már július 26-ig vagy 27-ig. Mivel azonban Néró gyújtogatásának híresztelése a város újjáépítése során sem akart elhallgatni, és sem emberi eszközökkel, sem császári adományokkal, sem pedig az isteneknek bemutatott engesztelő áldozatokkal nem lehetett meggátolni[7], a császár azon mesterkedett, hogy áthárítsa a vádat a bűnösöknek kikiáltott keresztényekre. Elfogatott néhányat, és kipréselte belőlük mások nevét, míg csak össze nem gyűjtött egy nagy tömeget.[8] Csak ezután került sor drámai kivégzésükre. E szerint teljesen világos, hogy 64. júliusa nem jöhet szóba. Joggal kérdezhetjük, hogy egyáltalán még a 64. évvel kell-e számolnunk. Következetesebbnek tűnik számunkra, hogy csak a következő évet vegyük rá tekintetbe. Hogy vajon Péter ebben a tömeges kivégzésben lelte-e halálát, vagy csak később, nem tudjuk bizonyosan.[9] Tárgytalan

---

[5] Fuere, qui adnotarent XIIII Kal. Sextiles principium incendii huius ortum (15,41). – Sexto demum die apud imas esquilias finis incendio factus prorutis per immensium aedificiis... (15,40)

[6] Necdum positus metus aut redierat plebi spes: rursus grassatus ignis patulis magis urbis locis, eoque strages hominum minor,... Plusque infamiae id incendium habuit, quia praediis Tigellini Aemilianis proruperat.... (uo.)

[7] Sed non ope humana, non largitionibus principis aut deum pracamentis decedebat infamia, quin jussum incendium crederetur. Ergo abolendo rumori Nero subdidit reos... (15,44)

[8] Igitur primum correpti, qui fatebantur, deinde indicio eorum multitudo ingens haud proinde in crimine incendii quam odio humani generis convicti sunt (uo.)

[9] Klauser a véleményét, hogy Péter a Néró kertjében rendezett kivégzések során halt meg, Római Szent Kelemen első levelére és Tacitusra alapozza. Szent Kelemen, miután Szent Péter és Pál haláláról szólt, így folytatja: „Ezekhez a valóban Istennek tetsző módon élő férfiakhoz kapcsolódott a választottaknak oly nagy sokasága, akik a lázongások folytán annyi kínt és gyötrelmet szenvedtek el és ezzel igen szép példaképként állnak előttünk. A lázongások miatt szenvedtek üldöztetést azok az asszonyok, akik danaidák és dirkék módjára borzalmas és istentelen kínokat szenvedtek, így futották meg a hit győzelmes versenypályáját; és ők, akik testükben gyengék voltak, nemes jutalmat nyertek." (VI, 1–2. Ladocsi Gáspár fordításában.) Tacitus elmondja, hogy a keresztényeket állatbőrbe burkolták és kutyákkal tépették szét. (15,44). Klauser ebben az Aktaion mítosz motívumát véli felfedezni. Aktaiont ugyanis

tehát az apostolfejedelemnek eme kerti ünnepség alkalmával vélt kivégzéséből következtetéseket levonni, és olyanféle fontolgatásokkal próbálkozni, hogy Péter testét például elégették-e, és hogy eme tömeges kivégzés során egy bizonyos halottat egyáltalán elrejthettek- és eltemethettek-e.[10] Amit tudunk, annyi, hogy Péter Néró alatt szenvedett vértanúhalált, és hogy a legkorábbi időktől kezdve ismeretes volt a Vatikánban, Néró kertjeinek közelében levő sírja.

Mivel Szent Pétert a római jog szerint nyilvánosan kivégzett gonosztevőnek tekintették, semmiféle jogigényt nem lehetett támasztani testének eltemetésére. A törvények ilyen esetek számára fenntartották azt a lehetőséget, hogy a testet az illetékes hatóságtól el lehetett kérni temetésre. Ugyanilyen okokból kellett valójában Arimateai Józsefnek is elkérnie Poncius Pilátustól Krisztus testét. Az ilyenféle eset jogi szabályozása a kérelmezőt, aki ezen a módon például kinyilvánította érdeklődését a megkínzott apostol testi maradványai iránt, valamennyire megvédhette a büntetéstől. Bár akkoriban még nem alakult ki a vértanúk tisztelete, Péter apostol alakja mint a fiatal római közösség feje teljesen méltó volt arra a tiszteletre, hogy számára sírért fáradozzanak, amint valószínűen az üldözés többi áldozatának a hozzátartozói is megtették ugyan-

---

Artemisz szarvassá változtatta, hogy saját vadászkutyáival széttépesse. Szent Kelemen erről azonban egy szót sem mond. A tényből, hogy ezek az asszonyok a mitológiával rokon módon lettek vértanúk, nem következik, hogy vértanúságuk ugyanabban a Néró féle tömegmészárlásban történt. Még kevésbé következik belőle a két apostolfejedelem ugyanakkori halála. Klauser erről túlságos magabiztossággal írja: „Kelemen tehát nem egyszerűen Péter és Pál vértanúságáról ír, hanem jelzi vértanúságuk helyét és idejét is: Rómában történt, mégpedig a nagy, Néró által rendezett, népünnepélyszerű kivégzésben, 64 júliusában" – Kelemen azonban azt mondja, hogy a római vértanú nők, a dirkék (Dirkét, Lükosz thébai király feleségét kegyetlensége miatt úgy ölték meg, hogy egy bika farkához kötötték, s az addig vonszolta maga után, míg meg nem halt) és a danaidák (Danaosz, argoszi király 50 leánya, akik azzal bűnhődtek férjeik meggyilkolásáért az alvilágban, hogy vizet kellett hordaniuk egy feneketlen hordóba)módján „ezekhez a férfiakhoz", t.i. Péterhez és Pálhoz „kapcsolódtak". Azt pedig magának Klausernak is be kell látnia, hogy Pál mint római polgár nem eshetett a nérói kertekben rendezett kivégzés áldozatául, hanem a császárkor gyakorlatának megfelelően karddal végezték ki. Ebből pedig következik, hogy Kelemen éppen nem a vértanúsági időpontját akarja megadni, hanem a vértanúság tényére hivatkozik, amelyben a római vértanúnők is „csatlakoztak" hozzájuk. Szent Péter vértanúságának időpontját tehát nem tudjuk pontosan megállapítani. Biztos, hogy nem 64 júliusban történt.

[10] Klauser szerint: „Sokkal inkább feltételezhetjük, s nem alap nélkül, hogy a nérói kertekben történt szörnyű kivégzések után az összes áldozatot a közvetlen közelben, tömegsírba temették, esetleg előtte el is égették őket."

ezt.[11] A történeti helyzet mindenesetre teljesen kizárja a díszes sír gondolatát. Csupán arról lehetett szó, hogy régi, szentnek tartott szokás szerint a testet átadják a földnek.

Most már tudjuk, hogy a vatikáni domb dél felé eső lejtőjének középső magasságában sírt ástak a földbe, és egyszerűen befedték néhány cseréplappal. Valószínűen három-három lapot állítottak szembe egymással, amint leggyakoribb volt egyszerű sírokon. Ennek a cseréptetőnek a felső széle csak kevéssel volt a fölszín alatt. Feltételezhetjük, hogy valamiféle ismertetőjelet is csatoltak hozzá, talán egy függőlegesen a talajban álló kis lapot névvel vagy név nélkül, avagy valami jelet, mint ahogy más sírokkal is tenni szokták. A sír helye a dél felé húzódó császári kerteken kívül feküdt, egy észak és kelet felé elnyúló terepen, amelyet szabaddá tettek temetkezési célokra. Valamivel távolabb északra, a kelet felé elnyúló dombhát mögött terült el egy régi pogány nekropolisz, amelyben legalább már a legkorábbi császári idők óta temettek. Az apostol sírjától mintegy 40 méternyire keletre a Z mauzóleum építésekor régi földsírokat egyesítettek egy osszáriumban. Nagyon is lehetséges, hogy néhányuk a mi sírunk készítésének idejéig is fennmaradt. *25/b. kép*

A fantázia szívesen eljátszadozna azzal a gondolattal, hogyan ágyazták be a földbe az első pápa testét. Semmit sem tudunk azonban róla. Még a vélekedésekre sincs bizonyosnak nevezhető alapunk. Mindaz, amit később, az ilyen alkalmakkor gyakorolt szokásokból ismerünk, későbbi időből való, és nem tesz lehetővé semmiféle következtetést. Még arról sincs tudomásunk, hogy pogánykeresztények vagy zsidókeresztények voltak-e azok, akik az apostolt eltemették. E szerint mindkét oldalról érvényesülhetett hát valamiféle szokás. Minden esetben azonban csak nagyon-nagyon kevés lehetett ez. Csupán egy tény figyelemre méltó, tudniillik az, hogy zsidókeresztény szokás szerint földsírt létesítettek abban az időben, amikor a pogányok között a hamvasztás terjedt el általánosan.

A római kegyelet a megholtak iránt régtől fogva ápolta azt a szép szokást, hogy megjegyezték az elhunyt halálának vagy temetésének a napját, majd a sírnál megünnepelték „évfordulóját",

---

[11] Klauser úgy véli, hogy a római keresztények nem éltek azzal a joggal, hogy kikérhették volna a kivégzettek holttestét, hogy eltemethessék, mert olyan kiemelkedő római vértanúk, mint Antiochiai Szent Ignác, Szent Telesphorus és Szent Jusztinosz sírjáról sehol nem szólnak a források. — A sírok azért mentek feledésbe, mert abban a korai időben még nem alakult a vértanúk sírhoz kötődő kultusza. Abból pedig, hogy a forrásokban nem említik, nem következik, hogy a sírok egyáltalán nem léteztek! Mindenekelőtt azonban Szent Pétert, a római közösség alapítóját nem lehet egy szintre állítani bármelyik más, akármilyen nevezetes római vértanúval sem.

többnyire valami kis lakomával vagy itallal a halott tiszteletére. Még ma is emlékeztetnek erre a tiszteletreméltó és jámbor szokásra azok az ételmaradványok, mint pl. szárnyasok csontjai, tojáshéjak stb., amelyeket bőségesen találtunk az ásatások során. Tudjuk, hogy ezt a római családi szokást átvették a keresztények, és még későbbi évszázadokban is ápolták. Ebből a szokásból alakult ki végezetül a vértanúk és szentek évenkénti ünnepének olyan megülése, ahogyan ma ismerjük. A vértanúk emlékezetére tartott jámbor lakoma nagyon sokáig fennmaradt, végül azonban az ilyen alkalmakkor elharapózott visszaélések miatt megtiltották. Ismeretes Szent Ágoston róluk szóló leírása a Vallomásaiban. Szól benne anyjáról, Monikáról, együttes milánói tartózkodásuk idejéből, amikor Ambrus volt ott a püspök: „Midőn afrikai szokásához híven babkását, kenyeret és színbort vitt a szentek emlékhelyeihez, és az ajtónálló elutasította őt, jámbor engedelmességgel nyugodott bele, mihelyt megtudta, hogy a püspök tilalmazza ezt a gyakorlatot. Magam is csodálkoztam, milyen könnyedén vált inkább elítélőjévé szokásának, semmint hogy gáncsolója legyen a tilalomnak. Iszákos hajlam sohasem kerítette hatalmába lelkét. Az igazság gyűlöletére nem ösztökélte őt a bor szeretete, mint annyi borban ázó férfit és asszonyt. A józanság dícséretétől éppen úgy undorodnak ezek, akár a vizezett boritaltól. Ha ünnepi falatokkal egy-egy nádkosárkát elvitt anyám (ő csak éppen belecsipegetett, és azután szétosztogatta), magának egyetlen apró serleget készített, hogy az ünneplésnek eleget tegyen. És ez is vízzel volt jócskán elegyítve, az ő józan ínyének ízlése szerint. Ha több elhunyt emlékhelyéhez mentek, hogy ott így tisztelegjenek szokásukhoz híven, mindig ezt az egy kis serleget hordozgatta. Azt tette le mindenütt. Tartalma nemcsak vizezett volt, de meglehetősen langyos is. És apró kortyocskák során még ezt is megosztotta kísérőivel, mert jámborságra, és nem élvezetre vágyakozott.

Tehát midőn megtudta, hogy mindezt még a józan fejű embereknek is tilalmazza a mi hitünk kiváló hirdetője és vallásunk főpapja, részint mert a borisszákat akarja elterelni az ivás alkalmától, részint, mivel ezek a halotti ünnepségek a pogány babonákhoz hasonlatosak, anyám igen készséges lélekkel tartózkodott ettől a szokástól. Megtanulta, hogy a vértanúk emlékéhez földi gyümölcsökkel telt kosárkák helyett inkább imádságokkal égő szivet kell vinnie..."[12]

---

[12] Szent Ágoston: Vallomások 6, 2. Ford. Városi István. Bp. 1974. 131. o.

Bár a mi apostolsírunk első idejére vonatkozóan a voltaképpeni vértanúkultusz gondolata, mint már hangsúlyoztuk, anakronizmus lenne, egyáltalában nem vonatkozik ez a holtaknak szilárdan a római szokásban gyökerező éves megemlékezésére. Nem vagyunk ezért hibáztathatók semmiféle történelmi valószínűtlenségben, ha elképzeljük, hogyan gyűltek össze a római keresztény közösség tagjai az apostol sírjánál emlékének a megülésére, mindenesetre addig, amíg még éltek olyanok, akik személyesen ismerték őt. Később persze lassacskán eltűnt a tudatból Péter évfordulója; a harmadik század folyamán kialakuló vértanúkultusz során felbukkanó június 29. ugyanis már ilyenként nem igazolható. Ezzel azonban semmiképpen sem feledkeztek meg az apostol sírjának a helyéről. Hogy ennek ismerete soha nem halványult el, mutatja a sír további fejlődése.

Ha nem is tudunk immár pontos évszámokat megnevezni, már nagyon korai időben keresték más sírokkal az apostol sírjának a közelségét. Három sírt lehet még igazolni[13], a ϑ, ι és γ sírokat, amelyeket keleten, északon és délen szorosan a központi sírhoz illesztettek. Közülük valószínűen a ϑ az első, amelyet az apostol sírjának keleti meghosszabbításában helyeztek el körülbelül az első század hetvenes éveiben, egy olyan tégla bélyegzőjéről megállapíthatóan, amelynek korábbi felhasználása nem mutatható ki. *27. ábra*

Valamivel később – számokat itt nem lehet megadni – a jobb szögletben a fő sírhoz csatlakozott az ι sír. A ϑ-t a puszta földben fekvő holttest fölött egy tető formájú lezárással látták el, az ι kivájt földteknőjét viszont csak három cseréplappal fedték be laposan. Ha a domb emelkedő terepére gondolunk, az ι viszonylag mélyen fekszik a földben. Könnyen megmagyarázható ez, ha feltételezzük, hogy a központi sír mély helyzetét kellett elérnie. A három sír közül utolsónak helyezték el a γ gyermeksírt.

Egyszerűbb lett volna nyugatról keresni a központi sír közelségét. Ott később az R–R' mauzóleum felépítésével és a clivusnak a vízelvezetővel együtt történt elhelyezése által az egész terepet megváltoztatták. Eközben régi sírok fölé építkeztek, amint világosan kitűnik Prandi megállapításaiból.[14]

---

[13] A Prandi számozása szerint 28-as jelzésű, fontos, Néró korabeli sírmaradvány a mi anyagunkba csak akkor építhető majd be, ha pontos leírás készül, róla. A sír ugyanis a központi sír előtt is ott lehetett, mert a mécses, melyen L. Munatius Treptus pecsétje látható, alig tehető 70 utánra, inkább korábbi.

[14] Prandi rajza szerint (La zona. 18 b. ábra) a lépcső alatt négy sírhelyet találtak: 27, 28, 29, 30. A 27 és 28-as már a lépcső megépítése előtt elkészült, s ehhez jön még a 28-as alatti, Néró korabeli sír maradványa.

Ha feltételezhetnénk, hogy ezek a sírok már a γ elhelyezése előtt az apostol sírjának nyugati oldalánál voltak, akkor könnyebben megmagyarázhatnánk a γ különleges formáját. Akkor azért választották volna a legmélyebben fekvő lejtőnek ezt a helyét, mert csak ezen a helyen maradt meg a lehetőség arra, hogy kapcsolatba kerüljenek a központi sírral. A voltaképpeni sírt ezért kellett viszonylag mélyen a földbe süllyeszteni, mégpedig nyugat-keleti irányban, mint a ϑ-t. Az italáldozat beöntőnyílása körüli magas védőépítménnyel mégis elérték, hogy közvetlen közel kerültek az apostol sírjához.

Bár nem helytálló az a feltételezés, hogy a központi sírtól nyugatra fekvő sírok szabták meg a γ helyét, mégis messzemenően jelentős marad a három sírnak az apostol sírja körüli elrendezése. Ez a legkorábbi jele egy lassanként terjedő tiszteletnek, és szilárd híd a Vörös Falban levő síremlékműhöz a második század közepén.

28. ábra

Körülbelül a második század harmincas éveiben építették a sírcsoportunktól keletre a Matuccius család nagy mauzóleumát. A sírház belsejében csak hamvvedrek számára való sírhelyekről gondoskodtak. A délre nyíló homlokzat elé nyitott folyosót illesztettek, mely egy meredek lépcső nyugati végéhez vezetett, rajta el lehetett érni a domb hátsó terepét. Mivel ezen a helyen a dél-északi emelkedés kevésbé volt meredek, mint tovább keletre, a – mára a felső részén elpusztult – lépcső soha nem érhette el az építmény tetejének a magasságát, hanem 2–3 méteres emelkedés után bizonyára egy nyitott folyosóba torkollott, amely a mauzóleum nyugati oldalának mentén a szabadba vezetett.

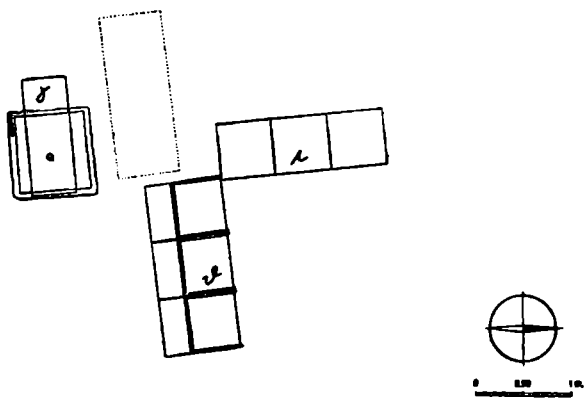

27. ÁBRA
ELSŐ KORSZAK: γ ϑ-, SÍROK

Körülbelül 10–20 éves szünet után az egész környéken megkezdődött az építkezés szakasza, s ez rövid idő alatt alapvetően átalakította a teljes zónát. Gyors egymásutánban létrejött az S és R–R' mauzóleum, a clivus, valamint a Q és P temetkezőudvar. *29. ábra* Hogy az R–R'-t vagy az S-t építették-e először, nem lehet megmondani teljes bizonyossággal. Afelé hajlunk mégis, hogy az S-nek adjuk az elsőbbséget.

A nyugat felől közvetlenül az O-hoz támaszkodó kicsiny S mauzóleum alakja feltűnő a mauzóleumok sorában a szélességéhez mérten csekély mélységével. Ez főként a mögötte fekvő régi sírcsoporttal magyarázható. A legközelebb levő γ sírig azonban még mindig körülbelül 1,70 métert lehetett volna előrehaladniok, és így szabályos építési terület állt volna rendelkezésükre. Mivel ezt nem tették meg, jogos az a sejtésünk, hogy a P sírmező akkor már magánbirtok lehetett, és a mérete pontosan körülhatárolt volt. Ugyanerre a zárókövetkeztetésre késztet az a tény is, hogy R–R' mauzóleum elhelyezésekor átjárót hagytak közte és az S között. Ilyen átjárókat találtunk többfelé a nekropoliszban, de mindig csak ott, ahol egy régi tulajdonhoz való bemenetnek szabadon kel-

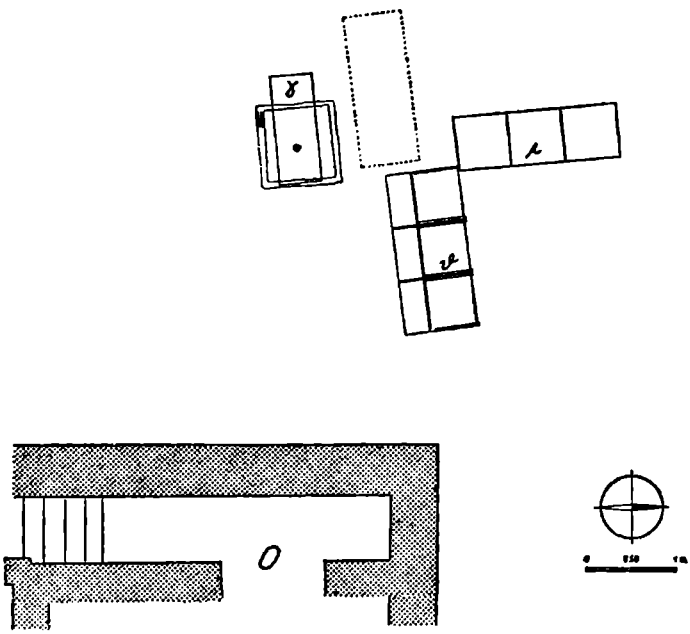

28. ÁBRA
MÁSODIK KORSZAK: O MAUZÓLEUM (E.97.)

lett maradnia. Ugyanez az indok lehetett mérvadó a mi esetünkben is. A P mezőn levő régi sírcsoport követelhette ezt a bejárati jogot. Mindenesetre hozzájárult még, hogy ilyen módon az R'-höz is lehetővé vált a bemenet. Felvetődik azonban a kérdés, hogy az R'-t így építették volna-e, ha a fent már előadott indokokból egy átjáró szabadon hagyása nem lett volna kötelező jellegű.

Ha az R–R' felépítését is az S utánra tesszük, akkor közben aligha telhetett el sok idő. Figyelemre méltó az R–R'-nél az R'-nek mauzóleumaink területén egyedülálló helyzete a víztárolóval. A régebbi R sírtér, mint a többi mauzóleum is, dél felé, az R' keletre nyílik. A terep emelkedésének megfelelően magasabban fekszik, mint az R, alapfalai pedig szokatlanul a mélybe nyúlnak. Amint már közöltük, az R–R' egész keleti falának alsó részét a talajnedvesség ellen egy különleges, vízhatlan előtéttel védték meg.

15. ábra Ennek az előtétnek teraszszerű emelkedésében már felismertük sti-

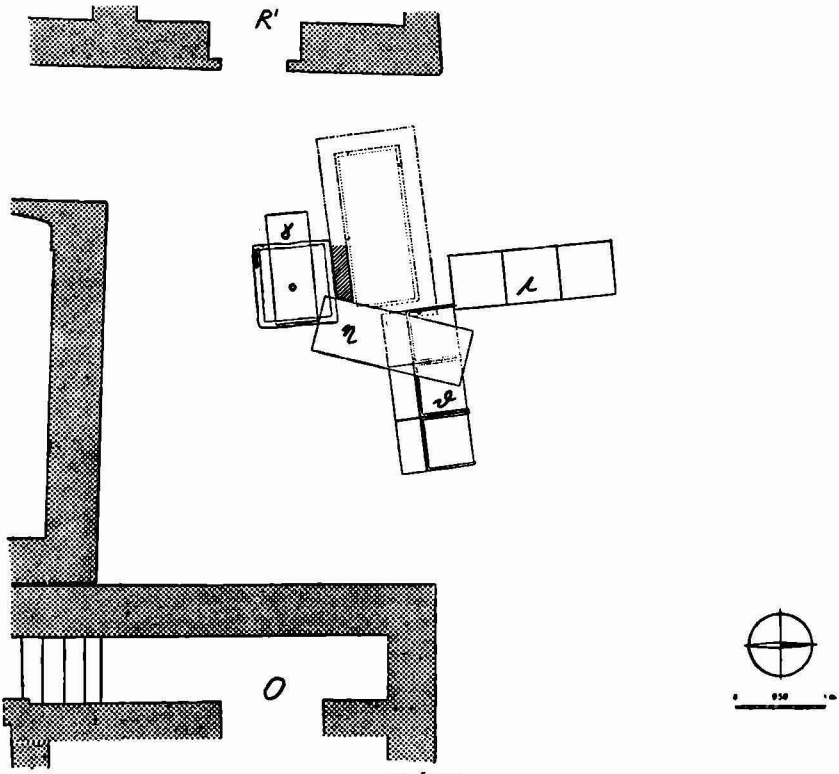

29. ÁBRA
HARMADIK KORSZAK η SÍR, S–R–R' MAUZÓLEUM (E.98.)

lizált ábrázolásában a terep alakulását, amely természetes emelkedése révén fölöslegessé tette lépcső hozzáillesztését az R' bejáratához. Az O, S és R – R' mauzóleumok építésekor sírcsoportunk is megsérült a P mezővel együtt. A P mezőt O-val kelet, az S-sel pedig dél felől elhatárolták. Az S hátfala és a P magasabb része közt egy kis süllyedés volt, amely gyorsan feltöltődött, és az eredetileg lejtős terepdarabból lassanként egy többé-kevésbé sík térség képződött. Ez a kiegyenlítődés részben magától mehetett végbe, mindenekelőtt az R – R' építésekor kiásott földtől, részben pedig tudatos elegyengetést is kell látnunk benne.

A P sírudvar kialakításával régi ϑ, ι, γ sírjaink csoportját, amely idők folyamán az apostol központi sírja köré települt, magasan befedte a töltelékföld, úgyhogy még a γ legfelső peremét is belepte

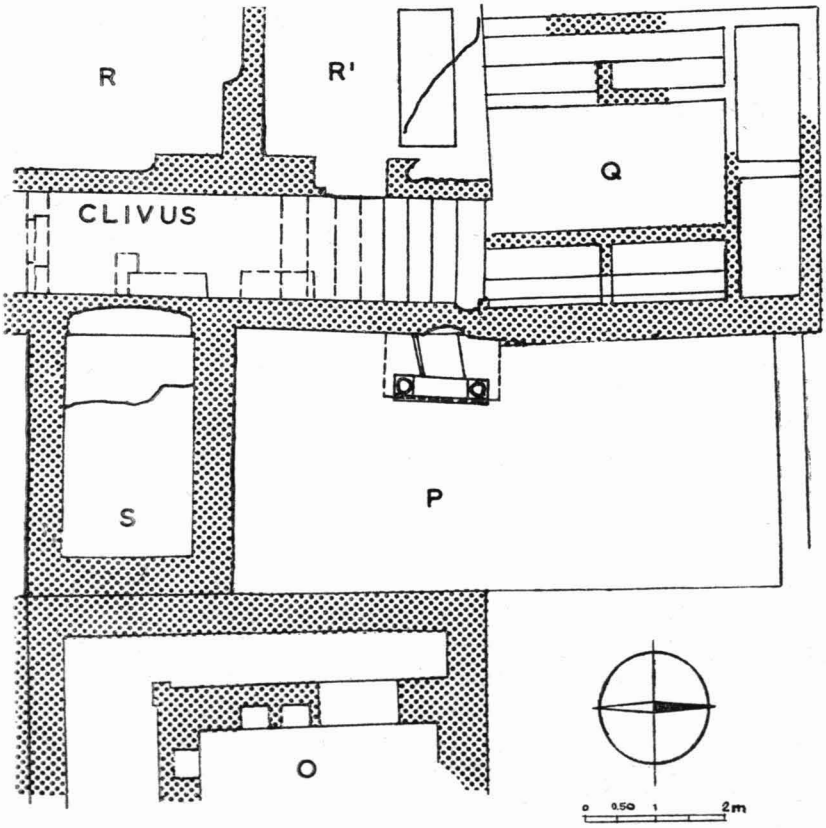

30. ÁBRA
NEGYEDIK KORSZAK: Q MAUZÓLEUM, P SÍRUDVAR ÉS A TROPAION (E. II,106.)

kb. 0,50–0,60 méternyire. A ϑ sír kb. 0,90 méternyire a talaj alá került, sőt az ι kb. 1,20 méternyire. Különösen említésre méltó a P udvar délkeleti sarkában levő feltöltődés, ahol összeért az S és O mauzóleum. Az O lépcsőjének falazása ezen a sarkon a földből körülbelül fél méternyire kiemelkedett, úgyhogy különösen magasra kellett felhúzni a falat. Ha feltételezzük, hogy a föld ott eredetileg a lépcső szintjének megfelelően, legalább kb. 1,00 méterrel mélyebben feküdt, képet alkothatunk magunknak a feltöltődés magasságáról a P eme déli részén. Mivel mindez csak kb. 20 éves időtartam alatt ment végbe, megintcsak kiviláglik, hogy a kb. 1,50 méter magas feltöltődés csak nagyon kis helyre korlátozódott, és feltételezi a domb természetes emelkedését.

Közel járunk a második század közepéhez. Ekkor megint keresték egy elhunyt számára az apostol sírjának a közelségét. Kb. 0,60–0,70 méternyire beástak a töltelékföldbe, amíg el nem érték a γ felső részét. Az apostol sírjának a helyét szemmel láthatóan csak felületesen jelölte meg ismertetőjel, és a sír pontos határait nem lehetett már észrevenni.

Ezért két lehetőség kínálkozik. Az első: megkeresték az Apostol sírjának a pontos helyét, és felső részét szabaddá tették. Ezután a sírral egyidejűen – az η-ról van szó – egy kis, derékszögű védőfalacskát emeltek a betemetett központi sír köré. Az η nyugati oldalát kielégítő védelemnek látták, a déli és északi falacskát pedig közvetlenül az η-hoz csatlakoztatták. Ebben az elképzelésben érthetetlen marad azonban, hogy miért helyezték az η-t olyan ferdén a központi sír elé, amint valójában történt, és hasonlóképpen: miért nem húzták fel a védőfalacskát a terep új szintmagasságáig.

Ilyen okokból merült fel számunkra egy másik lehetőség, hogy jobban és hitelesebben rekonstruálhassuk az összefüggéseket. Az m^1 védőfalacska korábbi időhöz tartozik, mint az η. A töltelékföld akkoriban még csak ennek az m^1 falacskának a magasságáig emelkedett. Idővel azonban még ezt is befedte az újabb töltelékföld. Amikor azután kiemelték a földet az η sír számára, beleütköztek a törékeny falacskába, és eközben megsértették a keleti oldalát. Ahelyett, hogy újból felépítették volna, magát a sírt tették a helyére. Mivel ebben az esetben nem áshatták ki tovább a központi sírt, az η ferde helyzetét is könnyebben fel tudjuk fogni. Magának a falacskának az állapota ezen a helyen, amely az η-hoz ért, de később valamivel elcsúszott tőle, inkább törésnek felel meg, mint az η-hoz támaszkodó falfelhúzásnak.

Maga az η sír nagyon egyszerű. Amint a korábbi temetések alkalmával, a holttestet itt is közvetlenül a földbe ágyazták. Az olda-

lához és föléje cseréplapokat helyeztek. Az egészet kavicsréteggel fedték be egy súlyos márványlap aljazatául. E lap kopásnyomait aligha lehet egyedül az alatta fekvő halott iránti tiszteletnek tulajdonítani, annál is kevésbé, mert nem túl sokáig lehetett hozzáférni. Merészség-e, ha inkább az Apostol sírjának látogatóira gondolunk, hiszen annak növekvő tisztelete már nem sokkal ezután az egész sírudvar átalakítását idézte elő.

Úgy látszik, hogy egy szerencsés véletlen még ennek az időnek az egyik látogatója nevét is megtartotta számunkra. Az R mauzóleum keleti falának külső oldalán található ugyanis egy görög felirat. A *tituli memoriales* csoportjába tartozik, azokhoz a feliratokhoz tehát, amelyekben valamely személy megemlékezik egy másikról. A mi esetünkben egy bizonyos L. Paccius Eutychus megemlékezik *33/b. ábra* barátjáról vagy rokonáról, Glykonról. Ilyenféle feliratok igazolhatóan csak olyan helyeken találhatók, amelyek szokatlan természeti szépségükkel, vagy különleges kultuszukkal tűnnek ki. Ez az ősrégi szokás még ma is tovább él, mindenekelőtt zarándokhelyeken. Mivel a mi esetünkben semmiféle természeti szépségről nem beszélhetünk, L. Paccius Eutychust valami kultikus indíték ösztönözhette. A tisztelet tárgyaként ezen a helyen bizonyára csak az Apostol sírja jöhet szóba. Ezt a sejtésünket az is megerősíti, hogy a graffitó közelében találhatók egy halnak a falba karcolt körvona- *33/a. ábra* lai, s ez szavatolja számunkra a felirat keresztény jellegét. Különféle elemek, mint a felirat jellege, a görög nyelv használata, és a név formája a graffitót a második évszázadba utalják.

M. Guarducci, aki már az *Esplorazioni*-ban nyilvánosságra hozott graffitónak külön tanulmányt szentelt, joggal mutat rá feliratunk jelentőségére mint történeti tanúságra. Mivel ugyanis az R – R' felől a Vörös Fal megépítése után hozzáférhetetlen lett az apostol sírja, a feliratot a fal felépítése, tehát 160 elé kell tenni. L. Paccius Eutychus feliratában ezzel közvetett bizonyítékhoz jutottunk arra vonatkozóan, hogy az apostolt ezen a helyen tisztelték, s ez még a tropaion létesítése előtti időbe nyúlik vissza.

Az R – R' és az S mauzóleumok felépítésével a központi sír új, kevésbé megfelelő helyzetbe került. Védtelenül feküdt a többi régi sírral együtt az átjáró peremén, az új sírépítmények között, egyszerűen besorolva közéjük. Könnyen megérlelődhetett tehát egy átfogó védőintézkedés terve.

Aligha állhat fenn értelmes kétely afelől, hogy mindkét temetkezőudvar, a Q és a P is a clivussal együtt egyetlen építkezési *30. ábra* tervből született. A nyílt udvarforma, a hamvasztás következetes kizárása, a közös Vörös Fal nagyonis érthetően beszél. Ismerjük

már ennek a létesítménynek a keltezését is a Q-tól haladó lefolyóhoz használt lebélyegzett téglák alapján. Marcus Aurelius uralomralépése előtti idő ez, pontosabban: a 147–161 közti évek. Ilyen átfogó kettős létesítmény, mint a miénk, méghozzá „szent helyen", a római közösség alapítójának és az első pápának a sírjánál, nem fakadhatott valami egyszerű magánkezdeményezésből. Reá vonatkozóan csak a római keresztény közösséget, püspökével az élén, lehet megbízónak elképzelni.[15] Ha ehhez még áttekintjük a *Liber Pontificalis* rövid életrajzait, (ebben az időszakban) Pius pápát (140–155) és Anicétust (155–166) találjuk benne. Mivel egyáltalán nem valószínű, hogy éppen Marcus Aureliusnak és hitvesének, Faustinának a téglaégetőjéből való legkorábbi téglákat használták fel ahhoz a vizesárokhoz, és az udvarokat megelőző létesítmények összhelyzete is inkább valamivel az évszázad közepén túlra mutat, ezért Anicétus hivatali ideje (155–166) felel meg leginkább ezeknek a munkáknak. Hozzávehetjük még ugyanennek a könyvnek egy további megjegyzését, amely megerősít minket ebbeli feltevésünkben. Anacletus (76–88) életrajzának régebbi megfogalmazásában ezt közlik: „Ő építette Szent Péter síremlékét, és ezzel egyesített egy temetkezőhelyet a püspökök számára".[16] Úgy látszik, a Liber Pontificalis hatodik századbeli átdolgozója arra érzett hajlandóságot, hogy a rendelkezésére álló kézirat megfelelő átformálásával különösen kiemelje a tudósítások és emlékművek tiszteletreméltó korát. Lehet-e nagyon csodálkozni, ha ilyetén törekvése során felcserélte az olyannyira hasonló neveket, mint Anicétus és Anacletus? Semmi esetre sem szabad mellőzni, hogy az Anicétus alatt elkezdődött munkák pontosan megfelelnek annak,

[15] Klauser úgy véli: „Az aedicula azért volt ilyen kicsi, mert az emberek, akik állították, szegények voltak. Ebből világos, hogy az emlékművet nem a római közösség mint közösség állította, hanem magánkezdeményezésből néhány hívő." – Erre azt kell válaszolnunk hogy ez a „kis emlékmű" 3 méter magas volt, és Klauser megfeledkezik arról, hogy a tropaion felső része, széles fülkéivel az emlékmű része volt, még akkor is, ha Gerkannal feltételezzük, hogy az alsó fülkét később vágták. Végül, hogyan egyeztethető össze ez a magánkezdeményezés Klausernak azzal a folytonossági elméletével, amelyet így fejez ki: „A római közösség tehát rendelkezett két sírral, amely látható biztosítéka a kettős apostoli folytonosságnak. Így érthető, hogy a második század közepén, amikor megerősödött az apostoli folytonosság tudata, emléket állítottak ott, ahol Péter és Pál sírja lehetett." – Így tehát a római közösség és nem magánszemélyek kezdeményezték az emlékmű építését.

[16] 23. *Liber Pontificalis* I,54: „Hic memoriam beati Petri construxit et composuit ubi episcopi reconderentur".

17. A TROPAION DÉLI OLDALA A KIS OSZLOPPAL ÉS (BALRA LENT) AZ S FALLAL

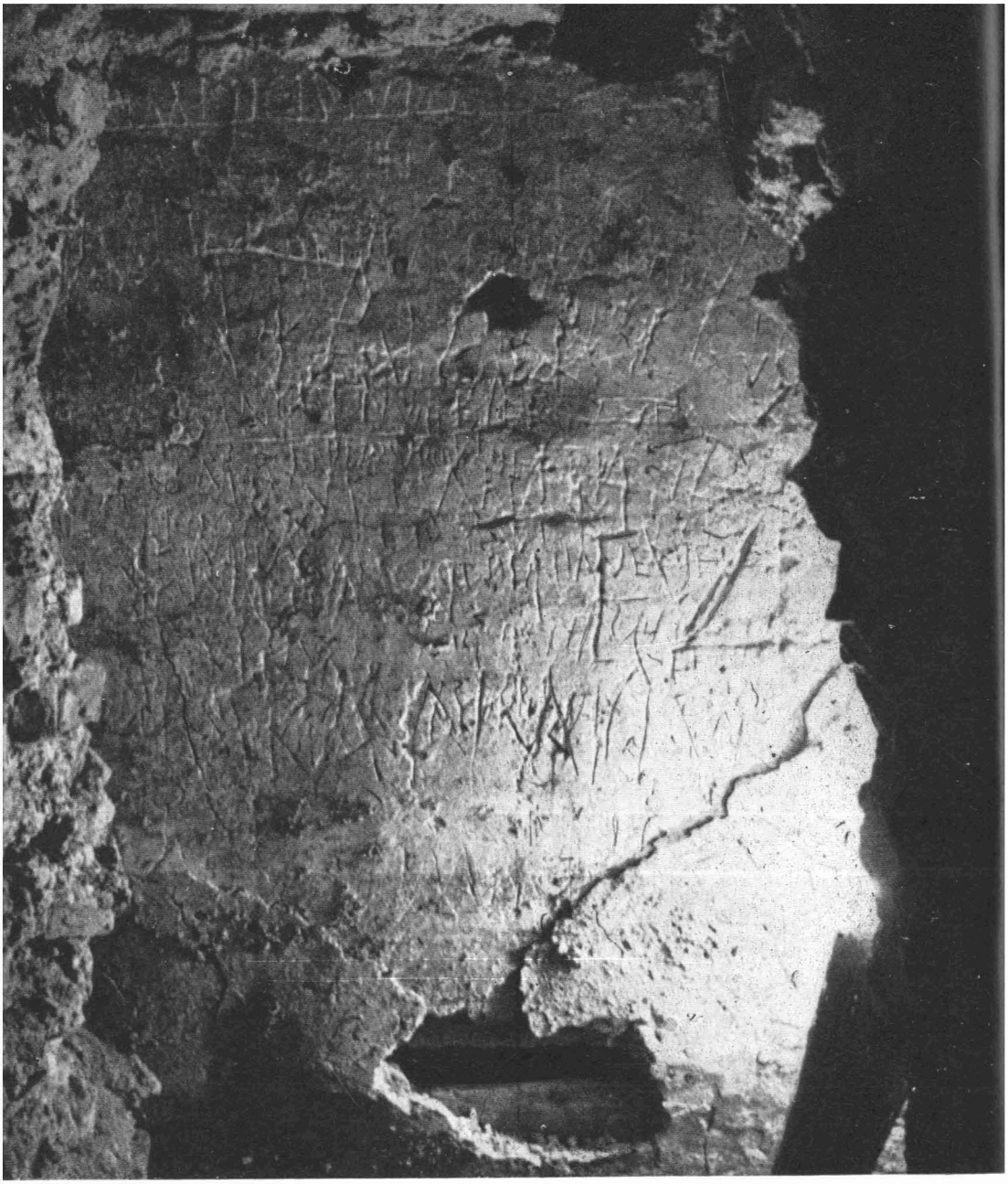

18. A TROPAION ÉSZAKI OLDALA: A GRAFFITÓ-FAL, A KÉP ALJÁN A KONSTANTINI IDŐBEN BEÉPÍTETT MÁRVÁNYLÁDA

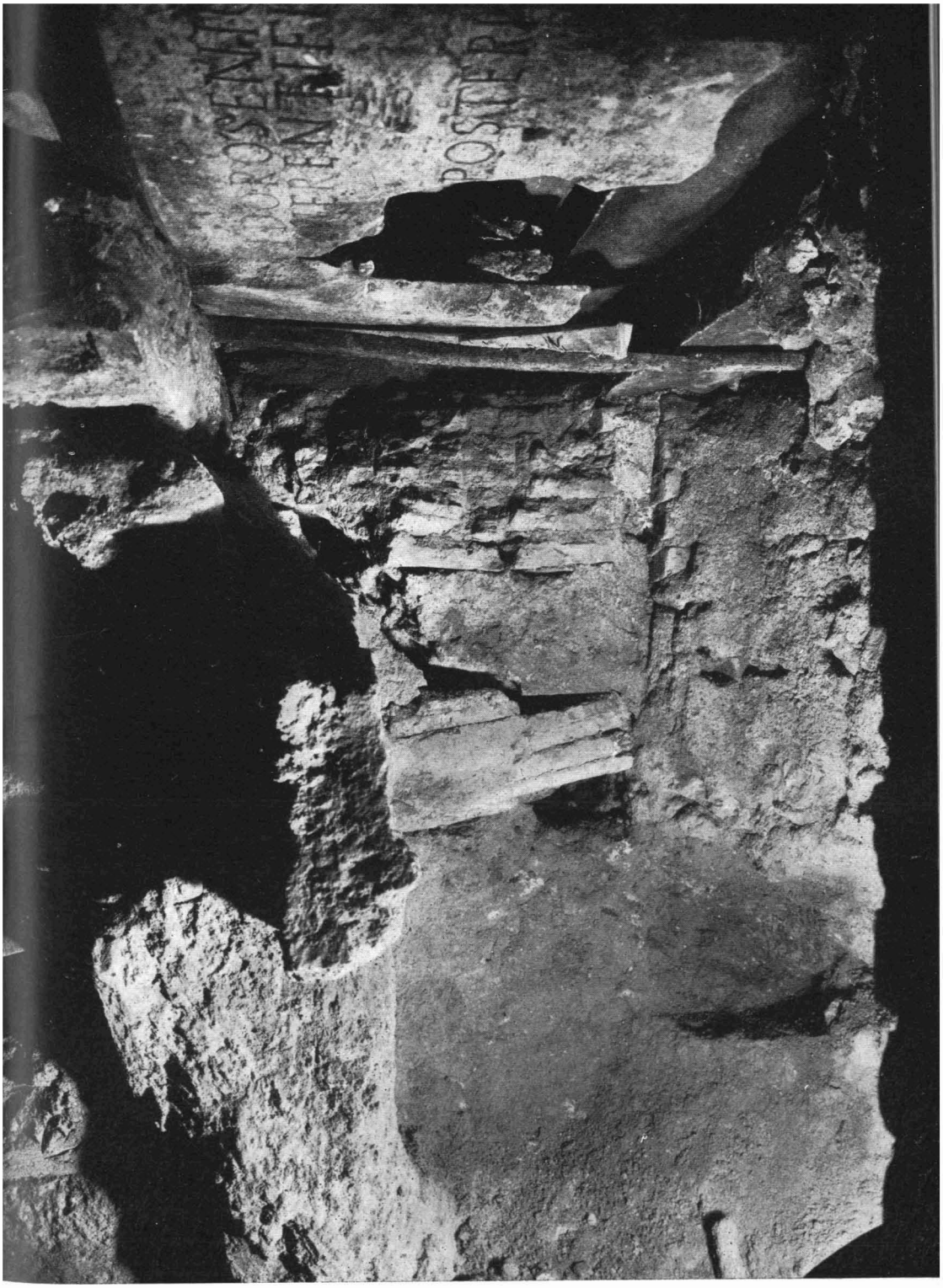

19. A TROPAION FÖLDALATTI SÍRKAMRÁJA ÉSZAK FELŐL NÉZVE. A KÉP JOBB OLDALÁN A LEGALSÓ FÜLKE, KÖZÉPÜTT AZ M^1 ÉS M^2 FALAK, BALRA A SÉRÜLT ÉSZAKI OLDAL

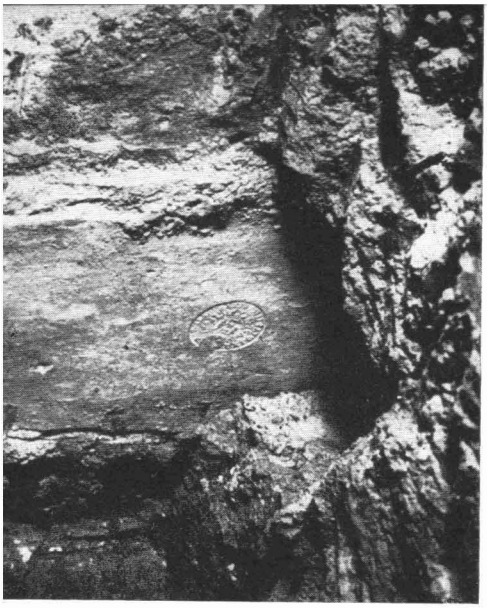

a

b

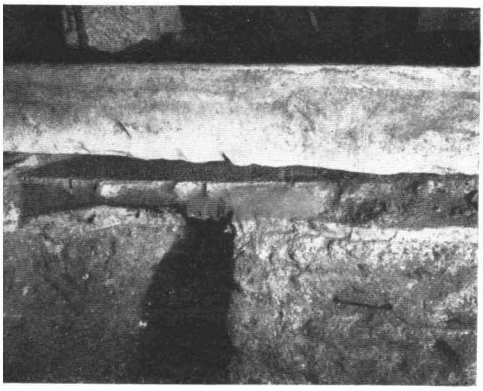

c

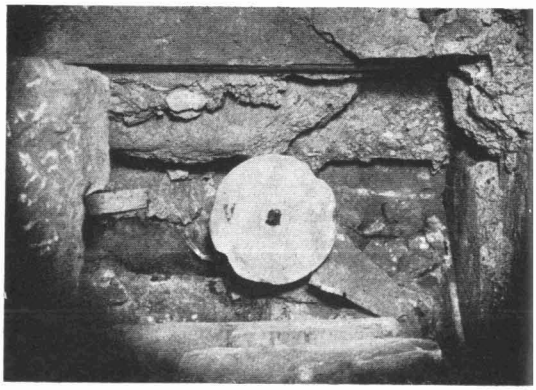

d

20/A. A CLIVUS: A VÍZELVEZETŐ CSATORNA PECSÉTES FEDŐLAPJA (KR. U. 147–161)
B. A ϑ SÍR PECSÉTES FEDŐLAPJA VESPASIANUS (69–79) IDEJÉBŐL
C. A P SÍRUDVAR ÉSZAKI OLDALA: A KONSTANTINI MÁRVÁNYLAP ALATT A TROPAION KÖRÜLI MOZAIKPADLÓ MARADVÁNYAI
D. A TROPAION: AZ ÉSZAKI OSZLOPOCSKA ALULRÓL NÉZVE. A KÉP JOBB SZÉLÉN A GRAFFITO-FAL DÉLI OLDALA, BAL SZÉLÉN A KÉT KIS OSZLOP KÖZTI TRAVERTINKŰSZÖB MARADVÁNYA

21/A. A TROPAION: A LEGALSÓ FÜLKE ALULRÓL NÉZVE, A KÖZÉPSŐ FÜLKE 11°-AL ELFORDULT LAPJÁVAL. VESD ÖSSZE AZ ISIDORUS-KŐLAP SZÉLÉVEL (A KÉPEN FENT).

B. A γ SÍR ALULRÓL NÉZVE: A CSERÉP FEDŐLAPOK ÉS A LIBÁCIÓS CSŐ ALSÓ VÉGE.

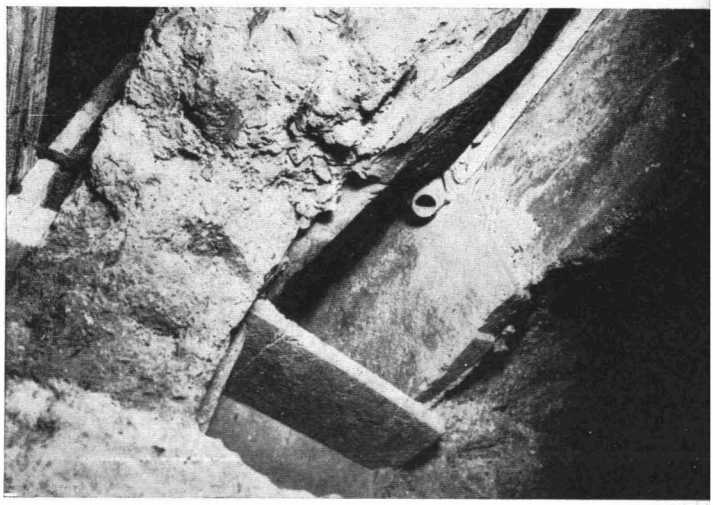

C. A ϑ SÍR NYUGATRÓL NÉZVE. A KÉP BAL OLDALÁN AZ ι SÍR FEDŐLAPJA

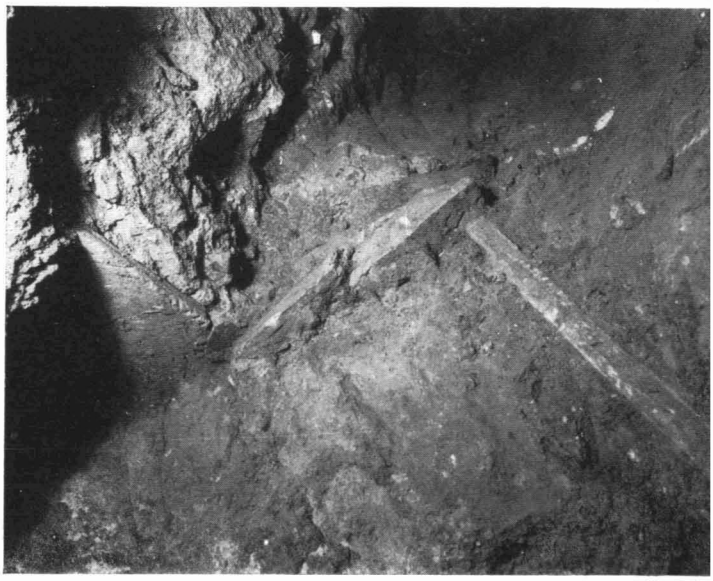

22. AZ OSTIA MELLETTI ISOLA SACRA NEKROPOLISZA. A FÖLDBE SÜLLYESZTETT AMFORÁK HAMVASZTÁSOS, A KILÁTSZÓ SÍRFEDELEK FÖLDBE TEMETÉS TANÚI

23. A VÖRÖS FAL ALATT TALÁLT CSONTOK

24/A. A CSONTLELET RENDEZETT ANYAGA

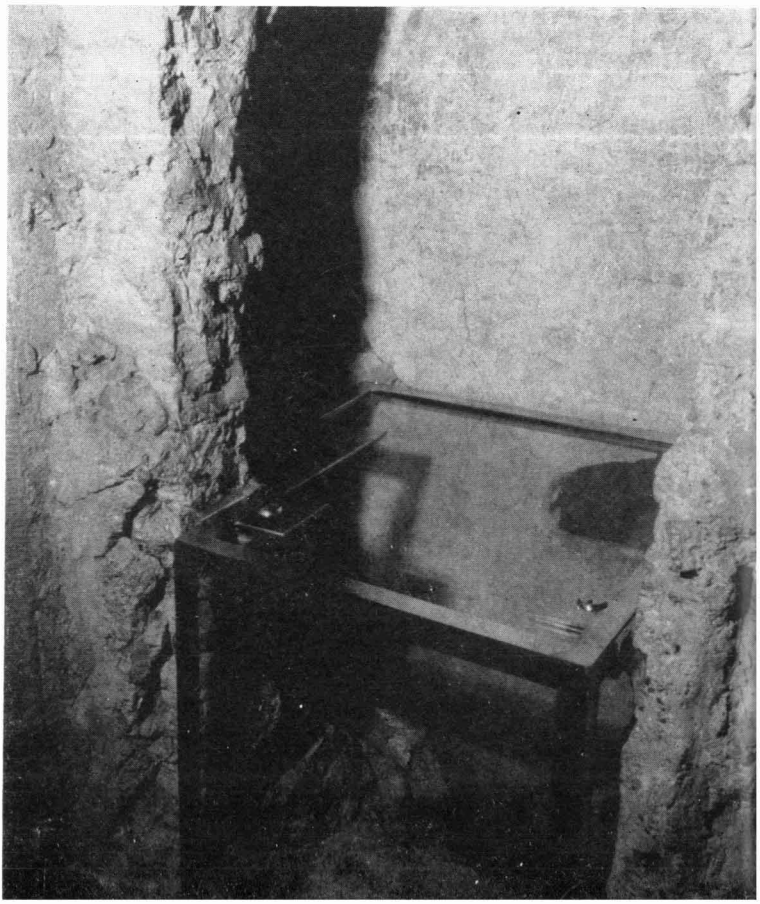

B. A CSONTOKAT 1968. JÚNIUS 27-ÉN HELYEZTÉK EL A GRAFFITO-FAL ALÁ

amit a könyvben Anacletusnak tulajdonítanak.[17] Amint már tudjuk, de részleteiben most még megtekintjük, a P udvar Vörös Falába csakugyan beépítettek egy memoriát az apostol sírja fölé, a „tropaiont", és e Vörös Fal által összekapcsolva, hozzácsatolták a Q sírmezőt hat sírjával.

A Q sírudvar megalkotásával kezdték. Az egyszerűség kedvéért eközben felhasználták az R' hátsó falát. Mivel azonban ez nem teljesen derékszögű, hanem egy kissé délnyugat felé hajlik, a hozzá derékszögben elhelyezett Q is ugyanilyen irányú lett. Egy bazaltkockákkal kikövezett kis udvartér köré három oldalon — nyugaton, északon és keleten — két-két mély arcolsolium-sírt falaztak ki. Az udvar felé mindegyik sír fölött viszonylag csekély hajlatú boltívet formáltak. A fal külső oldalát északon egy szokatlanul vastag előtéttel védték meg a nedvesség ellen, keleten pedig, ahol a számunkra már ismerős Vörös Falat emelték, a nedvesség elleni előtét kevésbé vastag volt ugyan, de magával a falazattal kapcsolták össze. A nyugati külső oldalról, amelyből már csak az alapjának jelentéktelen részei maradtak meg, sajnos semmit sem lehet mondani, de minden további nélkül feltételezhetünk számára is hasonló védelmet.

Amikor a Vörös Fal építésével eljutottak a Q délkeleti sarkáig, fel kellett ismerniök, hogy eljárásuk kifogástalan volt ugyan a Q

[17] 25. Ruysschaert zseniális hipotézissel megkísérelte az Anaklét-szöveg értelmezését, és úgy gondolja, hogy a P sírudvar az első pápasírokat fogadta be, és első formáját Anaklét alakította ki. — Túl messzire vezetne, ha aprólékos kutatását pontosan követni akarnánk. De találó részletmegfigyelései ellenére kutatásának egésze nem meggyőző. Véleményem szerint, egyebek mellett, alapjában az szól hipotézise ellen, hogy a P sírudvar összes sírjait még nem ismerjük, s nagyon valószínű, hogy több sírt rejt magában, mint ahány pápasír lehetne. Nagyon rendkívüli lenne az első időkben egy olyan kizárólagos pápatemetkezési hely, mint a harmadik században a Callistus katakomba egy része. Ruysschaert e feltevésével és az Anaklet — Anicesus névcserével kapcsolatban lásd Toynbee/Perkins 262. — Klauser szintén Ruysschaert ellen nyilatkozik, de a hipotézisét teljesen félreérti, amikor ezt írja: „Az elmés és érdekes kísérlet, mellyel a Liber Pontificalis szövegét — „memoriam beati Petri construxit" — a tropaion építésére értelmezi, mindenekelőtt abból a meggondolásból kell elejteni, hogy az emlékmű nyomorúságosan egyszerű volt. — A 165 körül élt római keresztények anyagi lehetőségeit nem szabad túlbecsülnünk, de nem tarthatjuk ennyire szegényesnek." Csakhogy Ruysschaert hipotézise nem az Anaklét-életrajz idézett részére, hanem arra támaszkodik, ami utána következik (et composuit ubi episcpi reconderentur). Tehát nem a tropaionra vonatkozik a hipotézis, hanem arra, ami Anaklét idejében (76—88) azt megelőzte. Klauser római hívek anyagi helyzetéről szóló zárómondatának Ruysschaert hipotéziséhez semmi köze. Különben is a „nyomorúságosnak" ítélt tropaion valóságos formájában ellene mond a feltételezett magánkezdeményezésnek.

többi falához mérve, az S mauzóleum nyugati falához történő csatlakozást nézve azonban nem. Amint már említettük, ezt az R' nem derékszögben haladó hátsó falához támaszkodásra lehetett visszavezetni. Elhatározták tehát magukat a szükségessé vált helyesbítésre, és a Vörös Falat könnyed elhajlással az S felé irányították. Mielőtt azonban a P udvarnak és emlékművének a létesítményéhez fordulnánk, követnünk kell még a clivus elkészítését.

Mivel a Q nyitott sírudvarába beesett az eső, gondoskodtak a víz megfelelő lefolyásának lehetőségéről. A lefolyót a déli oldal keleti
16. ábra sarkánál levő bejárat közelében helyezték el. A cső egy kezdetben háromszögletes, később pedig négyszögletes csatornába torkollott, amelyet különös módon a clivus nyugati oldalától ferdén vezettek a keletihez. Ott egy csővezeték fogta fel, és a föld alatt, az S homlokzata mentén vezették tovább az O alacsony folyosófala elé, majd elvész a nyoma a későbbi T és U mauzóleumok mögött. A Vörös Fal elfoglalta tehát a clivus keleti oldalát az R–R' teljes hosszában. Az emelkedőt enyhe lejtőnek képezték ki, s a végébe lépcsőt építettek, mely meredeken vitt fel a Q bejáratához. Ez a lépcső bizonyára készen volt, mielőtt még a Q padlózatát véglegesen lerakták volna. A bazaltpadló mindenesetre magasabb lett a lépcső legfelső fokánál, és kb. 10 cm-t takart a bámulatos durván e fok fölé illesztett tufa-küszöb alsó részéből. Az R' bejáratát eme új szabályozás alkalmával figyelmen kívül hagyták, és kb. 0,70 méternyire helyezték el a clivus padlója fölé. Ez azután egy későbbi időpontban a lépcső három

31. ábra

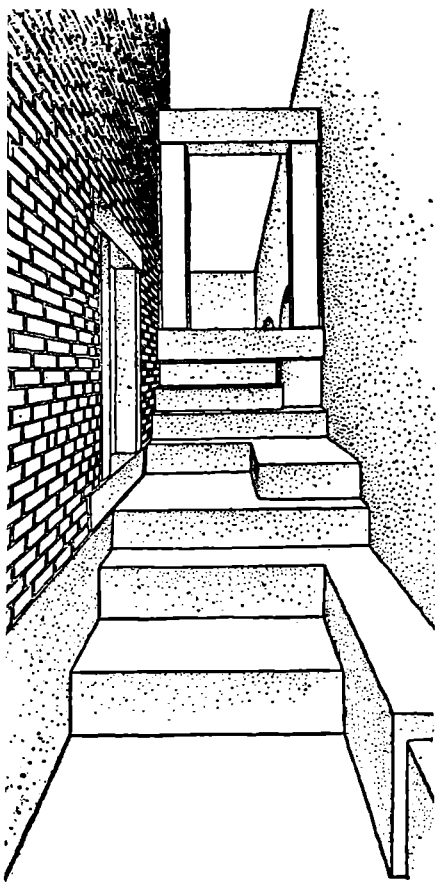

31. ÁBRA
A CLIVUS REKONSTRUKCIÓJA (E.68.)

fokkal történt kiegészítéséhez vezetett, s ezeket a fokokat a két legalsó fok elé és fölé illesztették. Az S nyugati falához és a Vörös Falhoz egy-egy kis ülőpadot falaztak be. A clivus bejáratát ajtóval zárták el.

Ha áttekintjük az egész létesítményt, akkor éppen ez az utolsó ajtó lesz néhány megfontolás kiindulópontjává. Miért zárták el a clivust, hiszen mégiscsak az R' és Q bejárata volt? S egyáltalán mire való az ajtó, ha az R'-nek és a Q-nak is volt ajtaja. Végül: miért helyeztek el padokat a clivusban? Nyomós okaink vannak rá, hogy a Q tulajdonosait keresztényeknek tekintsük. Az R–R'-éi pogányok voltak, amint Flavius Agricola ott talált szarkofágja a rajta levő cinikus felirattal túlságosan is nyersen igazolja. Elképzelhetünk-e keresztény halotti ünnepet pogány mauzóleumok bejáratánál? Ebben az esetben ugyanis érthető lenne ugyan az ajtó, de annál kirívóbb lenne valamiféle keresztény graffito vagy más jel hiánya a falakon, különösen a Vörös Falon, amelyből itt a legjelentősebb darab maradt meg sértetlenül.

Amikor kiemelték a földet a clivus és a vízlevezetés számára, szükségszerűen rábukkantak a központi sírra, valamint a γ és ι sírokra is. Az ι sír és a γ felépítménye északnyugati sarkukkal csak egy pár centiméternyire nyúltak bele a Vörös Fal tervezett vonalába, ezért hát könnyen megkímélhették őket. Más volt a helyzet a központi sírral, amely nyugati részével benyomult a clivusba. Mivel így volt, ezért valószínűen nem nyílt lehetőség arra, hogy ezt a sírt teljesen megkíméljék, mert így lehetetlenné tették volna a pogány szomszéd számára, hogy eljusson az R'-höz. Csak a sírt tudták megrövidíteni, amennyire elkerülhetetlenül szükségesnek mutatkozott, s a sírnak valamivel több mint egyharmadáról volt szó. Erre a célra el kellett mozdítani két cseréplapját, és a csontváz ott elhelyezkedő részét valamivel beljebb kellett tolni a sírba, ami önmagában jelentéktelen eljárás volt.[18]

29. és 18. ábra

Első pillantásra visszataszítónak tűnhet ez a beavatkozás a mai ember számára, és ellentmondásnak is az Apostol sírja iránti nagy tisztelettel szemben. Óvakodnunk kell azonban attól, hogy modern elképzeléseinket és érzelmeinket, amelyeket Péternek sok évszázadon át növekvő kultusza diktált, visszavetítsük olyan korba, amely ilyenféle kultuszt még egyáltalán nem ismert. A második évszázad közepe körül ennek a tiszteletnek még csak első, bátortalan kezde-

[18] Talán felesleges mondanunk, hogy hipotézist állítottunk fel, mivel a sír ezen részéből már semmit sem találtunk meg. De hipotézisünk látszik a legjobban összhangban állónak a többi tényekkel.

teinél vagyunk. Ez az eljárás valójában szükségszerű volt, és éppen a sír védelmét és megmaradását kellett szolgálnia.[19] Súlyosabbnak tűnik egy másik nehézség, amely a római sírjog alapján érthető. Ez ugyanis ilyenféle változtatáshoz megkívánta a hivatalos engedélyt és egy áldozati állat felajánlását. Éppen az utóbbi jelenthetett keresztények számára leküzdhetetlen akadályt. Ha azonban reálisan fogjuk fel esetünket, könnyű belátni, hogy ilyen beavatkozáskor nem szereztek hatósági engedélyt, és főként nem rendeztek áldozatbemutatást. A keresztények egyébként soha sem nyithattak volna fel sírt, vagy vihettek volna át csontokat, még ha lett volna is hatósági engedélyük, és ez volt a helyzet a római jog egész területén csaknem háromszáz éven át. Ez azonban elméleti eset, nem az élet valóságáé. Egyebekben a lelethez és közlendőihez tartjuk magunkat, mert csak ezek mondhatják meg egyedül, mi is történt valójában.

Korábban már utaltunk arra a tényre, hogy a Vörös Fal alapozásakor a sírhely fölött egy háromszöghöz hasonló helyet üresen hagytak. Valóban különleges kímélettel jártak hát el, és nyilvánvalóan csak a legszükségesebbet távolították el. A sírtér fölött külön elhelyeztek még egy fülkét, a Vörös Fal alapfalában, amit részben közvetlenül a felhalmozott föld ellenébe építettek.[20]

A Vörös Fallal egyidőben a P sírmezőt is lezárták egy fallal északon és keleten. A bejáratot észak felől kell feltételeznünk, vagy esetleg keletről, a Matucciusok lépcsője fölött. Szívesen elképzelnénk kapcsolatot a P és Q között is. Azonban semmiféle nyoma sincsen, mert a Vörös Falnak ezek a részei eltűntek. A bejárat a Q sírjainak egyike fölött lehetett, de mégsem nagyon valószínű.

Körülbelül a Vörös Fal közepén helyezték el a tropaiont; alakját már ismerjük. Még egyszer kiemeljük, hogy közben milyen gonddal fáradoztak azon, hogy a sírhoz illeszkedő, ferdén a talajban fekvő zárólap által lehetővé tegyék vele a kapcsolatot.

32. ábra

A síremlék formája, amelyet egyesek lehetetlennek, mások pedig nagyon közönségesnek ítéltek, az oszlopocskákon nyugvó lapjával

---

[19] Éppen ezért feltűnő hogy Gerkan ellentmondásának megindoklásaként „a jámborság legprimitívebb érzésére" hivatkozik, „amely a kutatókat a γ, ϑ, η és ι sírok értékelésében vezette". Nem nehéz belátni, hogy itt két lényegében különböző dologról van szó.

[20] Az *Esplorazioni* 120. oldalán a szerző a Vörös Fal legalsó fülkéjének későbbi beépítéséről, a 137. oldalon ellenben mindhárom fülke egyidejű kialakításáról ír. Valójában e legalsó fülke falazása oly durva, hogy mindkét véleményre alapot ad. Az Esplorazioniban mutatkozó ellentmondás onnan ered, hogy a szerző csak lassan ismerte fel a tropaion és a Vörös fal egyidejűségét. Így a korábbi véleménye tükröződik a 120. oldalon.

oltárra emlékeztet, de semmi köze nincs az oltárhoz. Nem szokatlan, *26. kép*
nem is közönséges. Hasonló emlékművcket sokfelé találunk Rómában, például a Via Ostiense melletti Szent Pál-bazilikánál levő nekropoliszban. A falba építés, a fülkék, a kiemelkedő lap, tehát
csaknem minden lényeges elem megvan benne. Új csak az, hogy a *27. kép*
lap fal helyett szabadon nyugszik két karcsú oszlopocskán. Ha azonban meggondoljuk, hogy a mi esetünkben az emlékmű alsó részén a hamvvedrek fülkéje helyett egy talajsír leemelhető fedőlapja lehetett, akkor úgy jelenik meg a tropaionunk, mint egy ismert formának új célra történt ügyes alkalmazása. Kicsiben ugyanaz a folyamat ez, amelyet minduntalan megállapíthatunk ebben a korai időben pogány formáknak keresztény tevékenységekhez vagy eszmei tartalmakhoz való alkalmazásában. Az ókeresztény bazilika olyan sokat vitatott keletkezését is erre a formulára lehet visszavezetni.

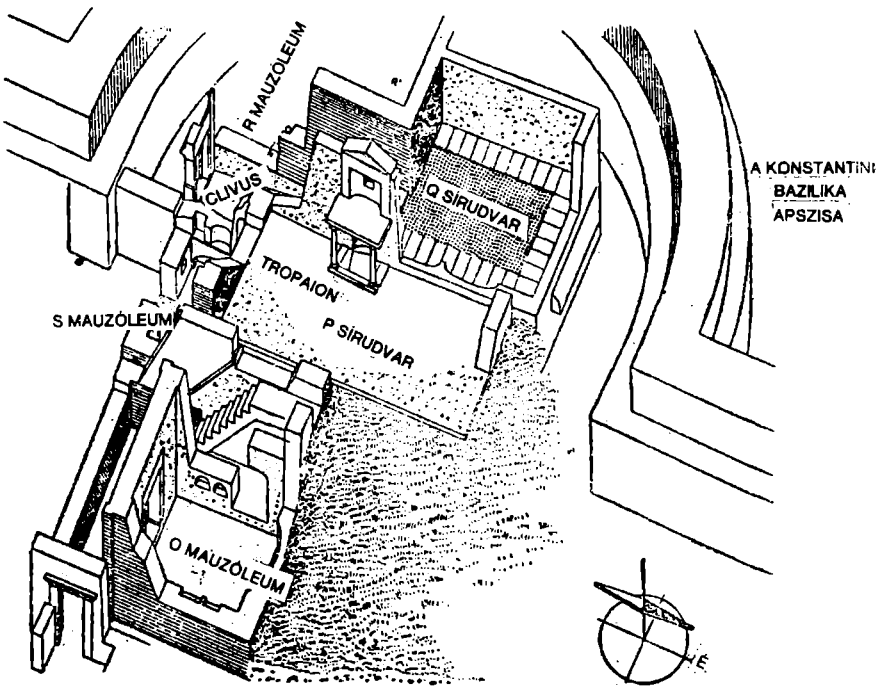

32. ÁBRA
A SÍRUDVAROK A KONSTANTINI BAZILIKA APSZISÁBAN (E.II,107.)

Péter sírjának története ettől kezdve csaknem két évszázadon át lényegében a tropaion története. Az első, amit közölnünk kell, a sír tiszteletének egy jele. A középső fülkétől jobbra egy jámbor látogató feliratot rótt a nyers vakolatba. Hogy mikor történt, ezt csak bizonytalanul tudjuk meghatározni. A második század vége felé, vagy a harmadik század elején lehetett, amikor Rómában
24/a. kép még sokan beszéltek görögül. Az A. Ferrua által elsőként megfej-
56. ábra tett graffito sajnos már nincs meg teljesen. A maradvány így hangzik: ΠΕΤΡ...ΕΝΙ. Hogy Péterre gondolnak, bizonyára alig lehet vitás. Talányos azonban a másik szó. Javasolták, hogy így olvassuk: EN/E/IPHNH, s ez lehetséges is. Fordítása: „Péter békében", alig közli az értelmét. „Békén" az ókeresztény nyelvhasználat nem annyira a nyugalom személyes kedélyállapotát, a lelki békét érti, hanem az Egyházra vonatkoztatja. Aki „békében" hal meg, az igaz hitben, a szentek közösségében, az igaz Egyház ölében hal meg. Az a keresztény férfi vagy nő, aki belekarcolta ezeket a szavakat a Vörös Falba, ezzel voltaképpen csak azt tanúsította, hogy Péter keresztény volt. A szent halála után talán száz-százötven évvel mégiscsak kevéssé meggyőző ez ahhoz, hogy zarándokfelirat legyen. Újabban ezért az M. Guarducci által javasolt olvasása tűnik nekem legjobbnak és bizonyára véglegesnek is. E szerint az ENI szó teljes, és azt jelenti: „Péter van benne" (ti. a sírban).

Voltaképpen nem különös-e, hogy csak egy vagy két graffito volt a Vörös Falon? Csak ezeket találtuk ugyan, de elhamarkodott dolog lenne azt következtetni belőle, hogy ilyen kevés volt egyáltalán. A tropaion eredeti vakolatából több olyan helyünk is van, amelyeket a később hozzátoldott támaszfal, az úgynevezett graffitofal takar. A vakolatnak ebből a maradékából is csak egy kis rész látható a falba illesztett márvány ládikón át. Ha tehát ezen, az egészhez viszonyítva csekély felületen éppen csak két graffitó található, akkor bizonyára indokolt az a gyanúnk, hogy a vakolat többi, eltűnt részével együtt valószínűen jelentős számú graffitó is veszendőbe ment.

Így hát az apostolfejedelem memoriája mintegy száz éven át, vagy még tovább, a növekvő tisztelet központja lehetett, amikor számunkra végső soron ismeretlen okokból a jobb oldalán egy súlyos repedés támadt, s függőlegesen áthaladt a Vörös Falon. Talán a clivusnak a Q bejáratával szorosan összefüggő súlyos tömbje csúszott meg a lejtő irányában, s ezáltal a Vörös Fal röviddel a Q

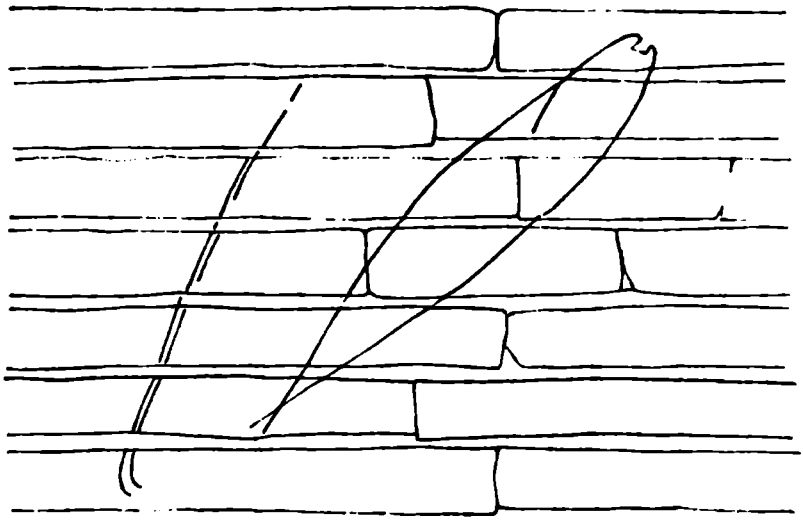

33/A. ÁBRA
HAL-GRAFFITÓ AZ R MAUZÓLEUM KELETI FALÁN

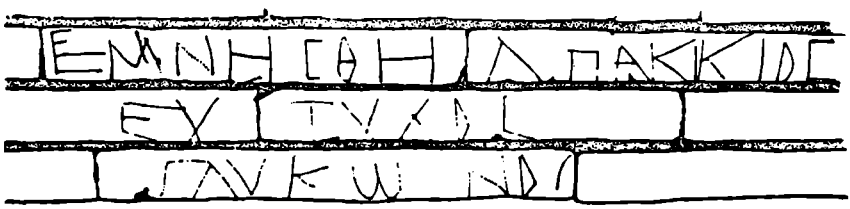

33/B ÁBRA
L. PACCIUS EUTYCHUS GRAFFITÓJA UGYANAZON A FALON

bejárata mögött, az ott található sírok kivájása révén meggyengült helyen megrepedt.

Következményei katasztrofálisak lettek emlékművünk számára. Hogy a további károsodástól megóvják, erős támaszfalat építettek a repedés elé, anélkül, hogy összekapcsolták volna a károsult fallal. Még a vörös vakolatot sem távolították el. Ezért az alapozással nagyon a mélybe hatoltak, míg csak bele nem ütköztek a *θ* és *ι* sírokba. Érezhető a fáradozás a tropaion megkímélése érdekében, amennyiben az új támaszfalat nem középre helyezték a repedés elé, hanem egy kissé eltolták észak felé. Nem tudták elkerülni mégsem, hogy a nagy tufa-lapot az északi oldalon meg ne rövidítsék, és ennek megfelelően az oszlopocskát tovább ne tolják dél felé. Kevésbé láthatók, de mégis súlyosak voltak a károk az alsó zónában. Akkor

pusztulhatott el az m^1 régi védőfalacska ott található része. Ez az első súlyos behatolás a tropaion északi oldalába. A következő időkben azután még súlyosabbakat is el kellett viselnie.

Amennyire csak lehetett, próbálták kijavítani a sérült emlékművet, s eközben mindenekelőtt a fülkék és az oszlopocskák közti aszimmetriát kellett nagyon megbolygatniok ahhoz, hogy külső toldalékokkal javítsanak rajta. A középső fülke melletti mindkét, immár egyenlőtlenné vált falfelületen a vörös vakolatot fehér márványlapokkal pótolták, és ennek megfelelően a memoriának az oszlopocskák és a falfülke közti egész padlózatát ugyanazzal a fehér márvánnyal borították, s ezáltal a padló jó darabon magasabbra került, mint korábban. Ilyképpen kellemetlen hézag keletkezett a mélyebben álló oszlopok és a magasabban fekvő márványpadló között. Valószínűen akkor illesztettek hozzá egy kb. 7 centiméter magas márványszegélyt, hogy ezt a hézagot köröskörül lezárják. Erre engednek következtetést mindenesetre az oszlopok alapzatába utólag beledolgozott mélyedések.

34. ábra (b—b^1)

Ezeknek a munkáknak a folyamán végezhették el a változtatást a memoria padlózatába bocsátott ferde sírlapon is. Legalábbis az esztétikai szégyenfoltot akarták eltüntetni. Hogy vele az apostol sírja öntanúságának egyik legfontosabb történeti jelét elpusztították – hála Istennek, nem teljesen –, ez az akkori embereknek még csak eszébe sem jutott. A déli ferde szegélyt függőlegessé tették, és a falat (m^2) ennek megfelelően leverték. Az északi oldalon nem tudták elvégezni ezeket a változtatásokat, mert itt, mint már említettük, az új támaszfal falacskájának ki kellett térnie. Helyette egy peremszerű rovátkát képeztek magában a falban. Bár ezek a munkálatok meglehetősen hevenyészettnek tűnnek számunkra, mégis elárulják azt a megható szándékot, hogy a régi emléksírt minden károsodása ellenére hozzá méltó állapotban tartsák meg, százötven-kétszáz évvel az Apostolfejedelem halála után. Melyik másik sír dicsekedhetne ilyesmivel?

13. ábra

A tropaionnak ez az új változata mégsem tartott túl sokáig. Talán a harmadik század vége felé – pontosabb időadatok nem olvashatók le az emlékműről – hozzáfogtak viszonylag sikerültnek mondható kijavításához. Hogy milyen alkalomból, nem lehet megmondani. Az Apostolfejedelem gyorsan növekvő kultusza önmagában is elegendő indíték lehetett reá. A memoria déli oldalánál egy vékony falacskát (S) emeltek a márványpadlón, és a Vörös Fal márvány falborításáig vezették. Két dolgot értek el általa. A tropaion ekkor – legalábbis a tufalap alatti fontos részén – kétoldalt le volt zárva. Továbbá az új falacska éppen annyira volt széles – az alsó részén –,

35. ábra

hogy ekkor már a fülkétől balra is csak akkora térség maradt szabadon, mint jobbra. Az összbenyomás ilymódon sokkal kedvezőbbé vált. A márvány borítást szürke márványlapokkal egészítették ki az oldalfalak (S és g) belső oldalain és a fülkében. Eképpen kialakult egy confessio-létesítmény, s váltakozva fehér és szürke márvány díszítette gazdagon. A díszítés kiegészítésére az egész P sírudvart – csak töredékesen maradt meg a mező északnyugati részén – mozaik padlózattal csinosították. Egy finom, színes díszítő motívumokkal ellátott fehér mező köré növekvő szélességű sötétzöld csíkok illeszkednek. Egyúttal az egész padlót magasabbra emelték. Ebből a célból néhány márványszegélyt át kellett rakniok a tropaion oszlopocskái elől; ezek a korábbi talajmagasságnak megfelelően valamivel mélyebben állottak.

Itt az ideje, hogy egy olyan eseményről beszéljünk, amely a mi emlékművünkön is hátrahagyta a nyomait. A csontok egy részének a Via Appiára, a mai S. Sebastiano alá történt átvitelére gondolunk. Nincs itt helyünk ennek a súlyos és vég nélkül vitatott problémának a kifejtésére. A lényege is elegendő, mert más összefüggésben némileg még vissza kell térnünk rá (l. a VI. fejezetben: Péter és Pál a Via Appián). A nézetünk szerint továbbra is leginkább megokolt vélemény feltételezi, hogy a Valerianus császár alatti, (257–259) keresz-

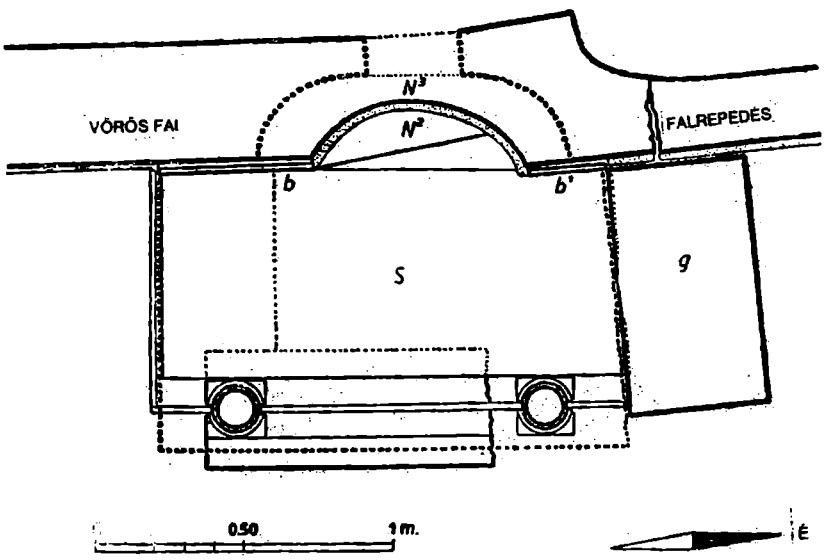

34. ÁBRA
A TROPAION ALAPRAJZA A G FAL ÉPÍTÉSE UTÁN (E.100.)

tényüldözés következtében mindkét apostolfejedelem csontjait biztonságba helyezték a Via Appiánál levő, akkor már nagyrészt keresztény nekropoliszban. Valerianus császár — az üldözések történetében elsőként — bezáratta a keresztény temetőket. Érthető, hogy féltették az apostolfejedelmek különleges tiszteletben álló sírjait. Mindenesetre megbízható történeti források tanúskodnak az apostoloknak a Via Appián tartott saját ünnepéről, és ezt a 258. évvel hozzák kapcsolatba. Más közlések az apostolok testének a S. Sebastiano alatti ideiglenes elrejtéséről szólnak.[21] Bár idők folyamán e tény köré legendás ékesítések fonódtak, a tudósítások magva alapjában véve még mindig ugyanaz maradt. 258 körül alakul ki a tisztelet helye, ott, ahol hamarosan megsokasodnak a feliratok mindkét apostol tiszteletére. Konstantin császár emelteti fölébe első bazílikáját, mégpedig mindkét apostol tiszteletére. Mindez bármiféle erőltetés nélkül megmagyarázható, ha valóban ott helyezték el átmenetileg az apostolok csontjait.

Eszerint tehát ez idő körül, vagyis a 258. évre tehetjük Szent Péter csontjainak a sírjából történt kiemelését, mégpedig úgy véljük,

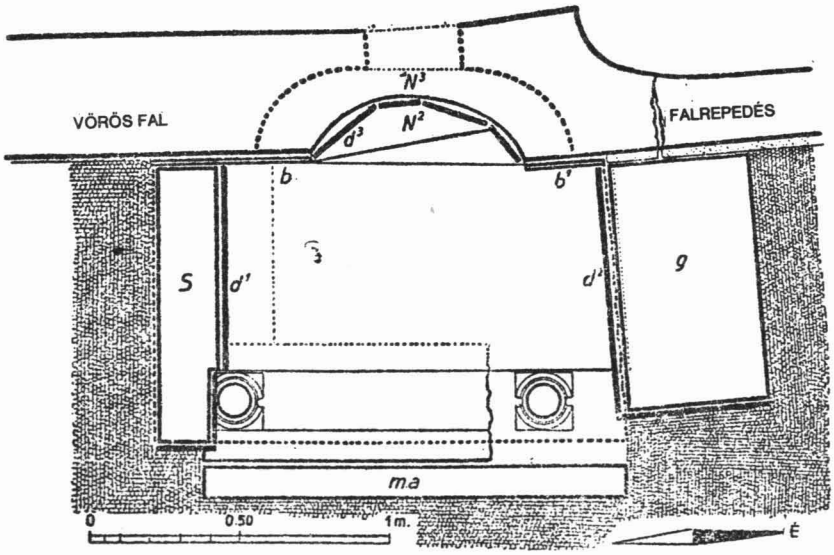

35. ÁBRA
A TROPAION ALAPRAJZA AZ S FAL ÉPÍTÉSE UTÁN (E.101.)

[21] Damasus pápa vitatott felirata így kezdődik: „Hic habitasse prius sanctos cognoscere debes — nomina quisque Petri pariter Paulique requiris."

hogy csak a fejét vették ki. Felfogásunkat később okoljuk meg (l. a VI. fejezetben: Két relikvia-oltár). Ebben az összefüggésben inkább az a kérdés foglalkoztat minket, hogyan hatott ez a tropaionra és a sírjára. Megint csak erőszakos beavatkozás történt, méghozzá kapkodva, és ezért bizonyára egyáltalán tekintetbe sem véve, hogy eközben károsodás érheti az emlékművet. Elsősorban az érdemel megjegyzést, hogy a sírnak korábban bizonyosan meglevő cserép fedőlapjai közül egy sincs már meg. Mivel két lapot már a Vörös Fal felhúzásakor elveszettnek kell tekintenünk, még mindig maradt négy, vagy legalábbis kettő, ha olyan befedését tételezzük fel, mint az ι síron volt. A csontokhoz nem lehetett hozzáférni anélkül, hogy a lapokat el ne mozdítsák. Egykor tehát ott kellett lenniök. Ki vitte el őket, ha sohasem volt szó a S. Sebastianóba történt átvitelükről? Ki rejthette el továbbá a csontokat a Vörös Fal alatt, ahol valójában az ásatást végzők figyelmét is elkerülhették volna? Mindenképpen olyan kérdések ezek, amelyek magyarázatra szorulnak. Tagadhatatlan, hogy minden bámulatos következetességgel rendeződik egybe, ha Szent Péter csontjait valóban átvitték a S. Sebastianóba, mint ahogy a források közlik.

Hogy megvolt-e már akkor a Vörös Falban a rés, és az azt fedő támaszfal, nehezen lehetne megmondani. A graffitók, amelyek igen nagy számban találhatók ennek a falnak az északi oldalán, a S. Sebastianóban levő hasonlókkal szemben semmiféle görög elemet nem mutatnak. Ez későbbi időre utal, körülbelül a harmadik század végére, ha ugyan nem a negyedik elejére. Ezzel adott lenne magának a támaszfalnak a keltezési lehetősége is, mivel nem lehet belátni, hogy miért ne firkálták volna össze ezt is kezdettől fogva az apostol sírjának jámbor látogatói.

Történetünkben meg kell még emlékeznünk néhány temetésről, amelyek a harmadik század folyamán és a negyedik század kezdetén történtek az apostol sírja közelében. Az O nyugati falához tá- *18. ábra*
masztották a nagyon szegényes ζ sírt, amely csak egy pár, a fallal szemközt elhelyezett cseréplapból állott. A tropaiontól északra, a Vörös Fal mentén süllyesztették a földbe a $\varkappa$ vöröses agyagkoporsót, valamivel később egy sárgás, a λ került fölébe. A déli oldal jobb szögletében illesztették a Vörös Falhoz a β sírt, egy cseréplap fedéllel ellátott nagy márványládát. Ennek a sírnak a Vörös Falon díszítéseket készítettek, belőlük azonban csak satnya nyomok maradtak meg.

A most leírt sírok mégis csak csekély részét képezik a P sírmezőn végzett, Konstantin előtti temetéseknek. Az első ásatások alkalmával, technikai okokból, a mező északi felének nagy részét fel sem

tárták, bár éppen a terepnek feltöltéssel nem magasított eme részében lehetett várni régebbi sírokat. Ilyeneket ugyanis nagy számban
18/b. ábra lehetett találni az újabb ásatások során is. Hogy részletesen foglalkozzunk velük, az Prandi sommás-ideiglenes közlései alapján aligha lehetséges. Ezek egyébként a problémánkhoz semmiféle új szempontt nem járulnak hozzá, összességükben mégis behatóan megvilágítják Péter tiszteletének növekedését a Konstantin előtti évszázadokban.

Konstantin műve

Fejtegetéseink során már több ízben szólnunk kellett azokról a korszakalkotó munkálatokról, amelyeket Konstantin császár alatt végeztek a Vatikánon. Most összefüggően mutatjuk be ezt a nagyszabású vállalkozást, amely döntő fordulatot jelent Szent Péter sírjának a történetében.

Mint ismeretes, a konstantini Péter-templomot a XVI. és XVII. század folyamán lebontották, és a mai hatalmas barokk épületet emelték helyette. A régi templom lebontásakor olyan alapos munkát végeztek, hogy belőle néhány maradványon kívül semmi sem hagyományozódott ránk. Ennek ellenére meglehetősen jól ismerjük az épületet. Néhány régi leíráson kívül a birtokunkban van mindenekelőtt Tiberio Alfarano kanonok igen értékes műve, a Péter-templomnak a XVI. század vége felé készült leírása. Akkor még csak a nyugati felét bontották le; az elülső, keleti része sértetlen volt. Sőt, Alfa-
31. kép rano még hátrahagyott egy nagyon gondosan összeállított tervrajzot is, benne minden némiképp is érdekes dolgot pontosan feltüntetett. Kívüle a Péter-templom képe éppen a régi és az új épület közti átmeneti időből számos művész sok rajzán maradt ránk. Sőt, V. Pál pápa megfestette a régi épület látképét a főbb nézetekben, valamint a legfontosabb oltárok és kápolnák egész sorát az új Péter-templom grottáinak falaira. Bár mindez összességében viszonylag hű képet közvetít számunkra a konstantini épületről és középkori díszítéséről, mégsem nyújthat vigasztalást magának az emlékműnek teljes elvesztéséért.

Az ásatások alkalmávak szerencsére sikerült a régi bazilika alapjainak fontos részeit szabaddá tenni, vagyis az öthajós bazilika hosz-
36. ábra szanti hajójának hat falán kívül a kereszthajó és az apszis megfelelő
28. kép elemeit is. Mindezek révén a régésznek lehetősége nyílt arra, hogy Alfaranótól függetlenül megállapítsa az épület lényeges méreteit, és az egykori alaprajzot biztosabb alapokon rekonstruálja. Ha meg-

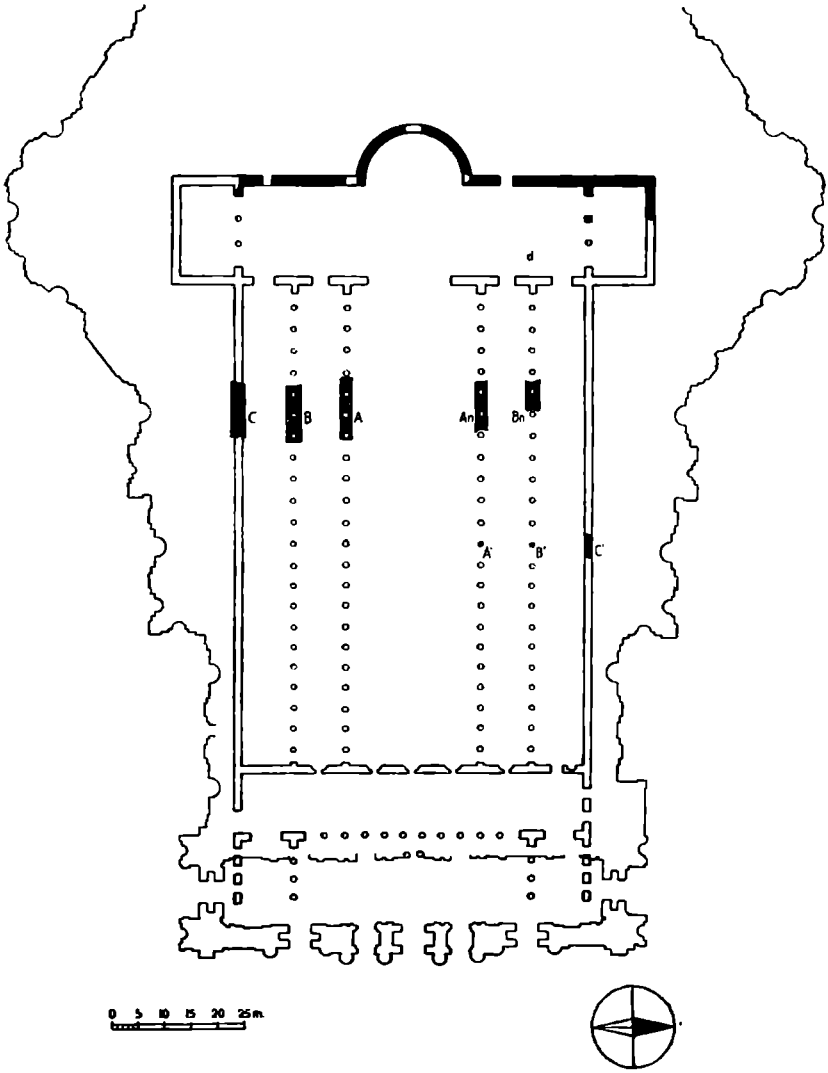

36. ÁBRA
A KONSTANTINI BAZILIKA ÚJRA MEGTALÁLT FALMARADVÁNYAI (E.103.)

gondoljuk, hogy a mi esetünkben a régi Egyház egyik legfontosabb és legértékesebb építményéről van szó, elképzelhetjük, hogy mit jelentenek ezek a leletek a keresztény ókortudomány számára.

Az újból megtalált falak lehetővé teszik szerkezetük közvetlen vizsgálatát és vele együtt az irodalmi hagyománytól függetlenül kel-

37. ÁBRA
A KONSTANTINI BAZILIKA ÉS A NEKROPOLISZ D–É IRÁNYÚ METSZETE (E.106.)

tezésük időbeli lerögzítését is. A Péter-bazilika, amelyet különféle régi közlések és – már korábban említett – feliratok Konstantin művének tanúsítanak, ezt a tényt most megerősíti saját falazatával, amely a konstantini építésmód tipikus vonásait mutatja. Ezekhez az ismeretetőjegyekhez tartoznak például a tégla- és malterrétegek méretei. Egy falvonulat pontosabb vizsgálata, melyet egészen a talajvízig feltártunk, a régi hagyomány szerint a Néró cirkuszának északi falaira épített bazilika falait egyöntetűen konstantininak igazolta. Teljesen eltekintve attól, hogy a cirkuszt nem lehetett megtalálni, arra a mindenképpen különös megállapításra jutottunk, hogy a déli oldalon a bazilika padlómagassága, legalábbis a szabaddá tett helyen, mintegy 7 méterrel az eredeti alap és talajszint fölött fekszik. Ezek a méretek a dombos terep miatt eltolódnak annyiban, hogy a talajszint és a bazilika padlózata közti különbség nyugat felé csekélyebb volt, mint keletre. Így hát a régi Péter-templom a déli oldalán hatalmas talapzaton magaslott fel a látogatók előtt.

Ezzel ellentétben az északi oldal alapfalai csak viszonylag csekély mélységűek. Ez az önmagában is figyelemreméltó építési mód a mi esetünkben minden további nélkül megmagyarázható a vatikáni dombterep sajátosságával, amelyet már behatóan leírtunk. Az az építési tér, amely Konstantin elé tárult, és amelyet egyben elfoglalt egy pogány nekropolisz, minden más volt, mint alkalmas építési terület egy nagy, öthajós, kereszthajóval és átriummal ellátott bazilika számára.

Hogy nagyszabású tervét megvalósíthassa, a császárnak egészen rendkívüli nehézségeket kellett legyőznie. A római jog szerint a sír „locus religiosus", és ilyenként részesült védelemben. A császárnak, aki egyben a legfőbb vallási tekintélyt is megtestesítette, jogi tekintélyére volt szüksége ahhoz, hogy itt beavatkozhasson. Mivel ezenkívül gazdag római családoknak évszázados temetkezőhelyéről volt szó, a temető bezárása és építési területté való átalakítása különleges ellenállásba ütközhetett.

Ezekhez a jogi és erkölcsi nehézségekhez azután még további,

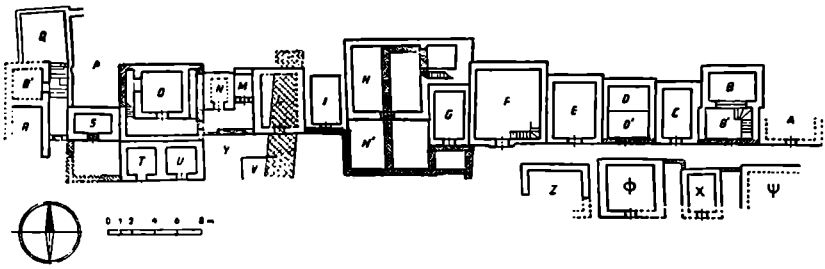

38. ÁBRA
A NEKROPOLISZ ALAPRAJZA A KONSTANTINI ELFALAZÁSOKKAL (PONTOZOTT RÉSZEK) (E.107.)

súlyos anyagi akadályok is csatlakoztak. Hogy a nehézkes dombos terepet nagy építési térséggé egyengessék el, Konstantin a völgy felé *37. ábra*
eső déli oldalán óriási alapfalakat emeltetett. Az északi oldalon mélyen bevágtak a vatikáni dombba, mégpedig úgy, hogy a bemetszés megfelelt a déli alépítmény magasságának. Nehéz elképzelni, hogy milyen hatalmas földtömeget kellett megmozgatniuk. Ezt a földet azután a déli falak felhúzásakor keletkezett üregbe töltötték. A mauzóleumokat eközben nem fedték be földdel. A legtöbb esetben inkább leemelték a boltozatokat, és az így megnyílt teret töltötték ki földdel. Konstantin építészei elővigyázattal egészítették ki a nyitott ládáknak azt a hálózatát, amelyet a mauzóleumok akkor képeztek, azzal is, hogy a túlságosan nagy térségeket újonnan emelt falak- *28. kép*
kal megosztották, a túl alacsony falakat pedig rendes magasságúra *38. ábra*
húzták fel. Így ennek a mesterséges völgynek földdel feltöltését technikailag meg tudták oldani, a jövőre nézve pedig el tudták kerülni a nagy épület alatti jelentősebb földcsuszamlásokat, avagy kis térségekbe történt korlátozással hatástalanná tették. Egyúttal elérték, hogy a mauzóleumok építészetileg súlyosan károsodtak ugyan, maguk a sírok mégis megmaradtak, még ha természetesen hozzáférhetetlenekké váltak is. A kegyeletnek legalább ez a csekély mértéke enyhítette némiképpen a kisajátítás kegyetlenségét.

Aligha lehet csodálkozni azon, hogy ez alkalommal néhány sírt is átvizsgáltak kincskereső szándékkal. Így például a Marciusok mauzóleumában (Φ) levő nagy márvány szarkofágot üresen és tető nélkül találtuk, elpusztítva és részben kifűrészelve hevert mellette. *2. ábra*
Hasonlóképpen hiányzott a B mauzóleumban levő nagy központi sír súlyos tufa-fedőlapja. Úgy tűnik, hogy mégis csupán néhány különösen feltűnő sírt nyithattak fel, a többieken viszont alig lehet valamit észrevenni ebből a sírkárosító tevékenységből. Az építőmunkások között keresztények is voltak, jámbor feliratokat róttak

a falakra, amint már korábban közöltük a Valeriusok mauzóleumával (H) kapcsolatosan (00. o.).

Ezek az építési terület előkészítő munkálatai sok évig tarthattak, és már önmagában iszonytató összegeket emészthettek fel. Ezért mind újból felvetődik a kérdés, miért ragaszkodott a császár épp egy olyan építési területhez, ahol ilyen hatalmas nehézségek gátolták, holott csak valamivel délebbre sokkal kedvezőbb helyet talált volna. Eljárásának egyedüli magyarázata Péter sírja a pogány nekropolisz közepette. E sír mint középpont fölé kellett ugyanis majdan emelkednie a bazilikának. Az apostol sírja fölötti sírmező a tropaionnal együtt a vatikáni domb lejtőjén olyan magasságban fekszik, amely a bazilika létesítése miatt szükségessé tette északon a domb részleges lehordását, délen pedig a terep hatalmas felsáncolását. Ehhez járult azután még egy másik lényeges körülmény is.

Megszoktuk, hogy minden kedvelt helyen templomot emelhetünk valamelyik szent tiszteletére. Az sem jelent manapság nehézséget, hogy egy szent csontjait egyik helyről átvigyük a világ valamelyik másik helyére. Ám éppen ezek a lehetőségek nem álltak Konstantin rendelkezésére. Az ő idejében valamelyik szent tiszteletére — a korai idők szentje pedig a vértanú — bazilikát rendes körülmények között csak a sírja, vagy kivégzésének a helye fölé lehetett emelni. Maga a sír azonban a római jog és a keresztény felfogás szerint érinthetetlen volt. Ennek következtében a szentek testének az átvitele, legalábbis a keresztény Nyugaton, nem egykönnyen volt lehetséges. Birtokunkban van erről egy nagyon sokatmondó okmány, nevezetesen Nagy Szent Gergely pápa levele Konstantina császárnéhoz. Ez ugyanis az apostolfejedelmek relikviáit kérte tőle. A pápa ezt a kérelmet udvariasan, de határozottan visszautasította. Miután közölte a hasonló kísérletek alkalmával történt büntetéseket, megjegyezte: „A rómaiak körében és egész Nyugaton elviselhetetlennek és szentségtörőnek tekintik a szentek testének még csak az érintését is. Ha bárki mégis meg merné tenni, vakmerősége semmiképpen sem maradna büntetlenül".[22]

---

[22] Nagy Szent Gergely ezt írja: „Nam corpora sanctorum Petri et Pauli apostolorum tantis in ecclesiis suis coruscant miraculis atque terroribus, ut neque ad orandum sine magno illuc timore possit accedi... cognoscat autem tranquillissima domina, quia Romanis consuetudo non est, quando sanctorum reliquias dant, ut quidquam tangere praesumant de corpore, sed tantummodo in pyxide brandeum mittitur, atque ad sacratissima corpora ponitur... In Romanis namque vel totius Occidentis partibus omnino intolerabile est atqui sacrilegum, si santorum corpora tangere quisquam fortasse voluerit. Quod, si praesumpserit, certum est, quia hae temeritas impunita nullo modo remanebit." (Epistola 4, 30. PL 77,700.)

III. KRISZTUS–HÉLIOSZ-MOZAIK A JÚLIUSOK MAUZÓLEUMÁBÓL (M)

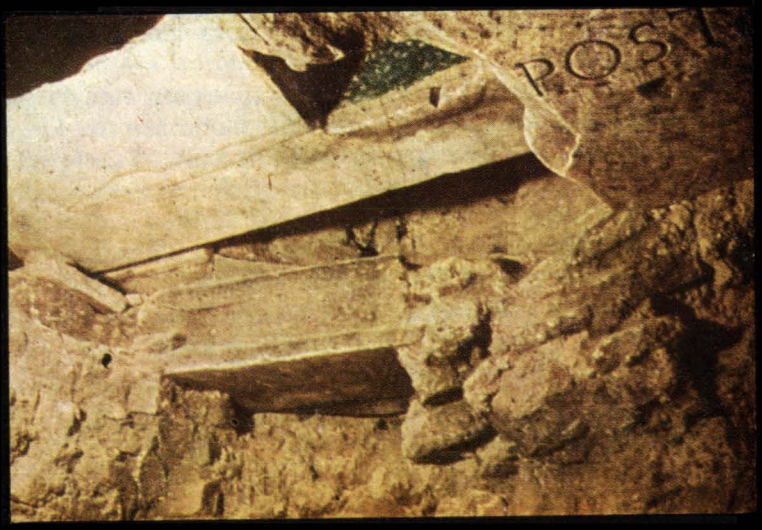
POS

IV. FENT: MÁRVÁNY BERAKÁS A KONSTANTINI MEMÓRIA HÁTOLDALÁBAN.
LENT: A TROPAION KÖZÉPSŐ FÜLKÉJÉNEK ALJA

Ha tehát Konstantin bazilikát akart építeni az apostolfejedelem számára, azt a fölé a sír fölé kellett emelnie, amely sír mindig is ugyanott állott. Szent Péter sírjának építkezésre olyannyira kedvezőtlen helyzete azonban éppen valamennyi szembenálló nehézség leküzdése által nemcsak feltétlen bizonyosságot szolgáltat a sír vatikáni dombon levő helyét illetően, hanem a császárnak Szent Péter apostol iránti különleges tiszteletét is mutatja. Ilyen nehéz körülmények között ugyanis megelégedhetett volna valami szerény építménnyel, például olyan bazilikával, mint amilyent a Via Ostiense mellett emeltetett Pál apostolnak. A legendának lényegében mégis igaza van, amikor Konstantinnak Péter apostol iránti szokatlan tisztelete kifejezéséről szól, tudniillik, hogy alázatosan letette császári fejékét, és könnyek között tizenkét teli kosár földet hordott az építkezés helyére.

Amikor a XVI. században lebontották és újjáépítették a konstantini bazilika nyugati részét, Bramante külön védőépítményt helyezett el a confessio köré. Csak miután a kupolát befedték, VIII. Kelemen alatt (1592–1605) rombolták le ezt a védőfalat, és fogtak hozzá a confessio újjáalakításához.

Teljesen hasonlóan történhetett az első Péter-templom építésekor is. Csak miután a nagy épületet befedték, és nyers építményként készen állott, kezdtek hozzá a tropaion átalakításához. A mélyebben fekvő részen, kelet felé eső mauzóleumok többnyire megmaradhattak a tetőzetük magasságáig, a nyugatra levő, magasabban fekvőket viszont az alapfalukig le kellett bontani. Különösen durván érintette ez az északi falakat, mint a Q udvari falait, és a P megfelelő részeit. A Vörös Falat a tropaiontól jobbra és balra lecsökkentették, északon egészen az alapzatáig, a mélyebben fekvő déli részen viszont nem jelentéktelen része megmaradt. A császárnak az apostol sírja tiszteletben tartására irányuló akarata bizonyára sohasem mutatkozott meg olyan fenségesen, mint abban az időben, amikor az új padló alá süllyedt nekropolisz fölé magányosan, és mintegy elveszve az éppen felépített bazilika tágas, csupasz térségében, felemelkedett az ily módon erőteljesen elszigetelt tropaion.

Ebben az időben nyúltak hozzá különös módon a graffitókat tartalmazó támfalhoz. Északi oldalán egy ládaszerű üreget törtek, kb. 0,77 méter hosszan, 0,29 méter mélyen és 0,32 méter magasan, és minden oldalán márványlapokkal borították. Csak a tetőzete hiányzott. Elülső oldalát malterrel hintették be, s ez még a Vörös Fal friss töréshelye fölé is elhúzódik. Nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy ennek a kis márványládának kapcsolatban kell *12. és 40. ábra*

lennie az apostol sírjával, mert egyébként érthetetlen lenne erre a helyre történt felrakása. Később még egyszer visszatérünk rá.

12. ábra (h) Északon és délen támfalakat illesztettek be. Eközben a graffitó-fal felső részét lebontották, majd egységes, széles falként újra felépítették az előtétjével együtt. Mivel ezek a szerkezetek derékszögben csatlakoznak a Vörös Falhoz, ez a tropaion közepén levő enyhe törésével szabálytalan forma alakult, amit az északi oldalon egy *10/b. ábra* keletről nyugatra erősen vastagodó malterréteggel egyenlítettek ki, amint már korábban leírtuk. Az egész létesítmény köré egy 0,20 méter vastagságú fehér márvány lábazatot helyeztek el, s ez alacsony talapzatot képezett. Magát a faltömböt erős márvány alapzattal övezték, reá pedig felrakták a pompás ibolyakékben játszó Paonazetto-lemezekből készült külső falborítást. A sarkokra keskeny porfircsíkokat képzelhetünk, hasonlóan ahhoz, amelyet az emlékmű hátoldalánál bocsátottak be két márványlap közé. Elülső oldala nyitott volt, és felfelé ív zárta le. Innen látható volt a régi tropaion mindkét fülkéjével és az azokat elválasztó tufa-lappal együtt. Bizonyára a belsejét is méltó módon feldíszítették. Az említett elefánt-*10. kép* csont ládikóról ítélve alsó részét kétszárnyú ajtóval zárták el. A felső apszisban kereszt látható két alak között. Utaltunk már arra a lehetőségre, hogy ez a Konstantin és Ilona által adományozott aranykereszt lehetett. A kereszt oldalainál álló két alakban vagy az adományozókat, Konstantint és Ilonát lehet sejteni, vagy az apostolfejedelmeket, Pétert és Pált.

Nem lenne érdektelen tudnunk, hogy milyen volt a konstantini memoria belsejének a padlózata. Láttuk már, hogyan biztosították eredetileg a sírral való kapcsolatot egy leemelhető lap révén. Ennek *16/b. kép* a lapnak a helyén volt található Aelius Isidorus lefelé fordított felirata, amely egykor bizonyára *titulusként* tartozott a nekropolisz egyik mauzóleumához. Az ilyenféle felhasználás a nekropolisz megszüntetése előtt nem volt lehetséges, sőt még sokkal később sem. Eszerint tehát ennek a lapnak az odavitele Konstantin munkáihoz tartoz-*40. ábra* hatott. A memoria padlója pedig kb. 0,40 méternyire feküdhetett a márvány talapzat alatt. A memoria felső lezáródását ismerjük már az elefántcsont ládikó ábrájáról, hasonlóképpen, mint a cibórium *29. kép* elhelyezését, kapcsolatban az apszis előtti nagy oszlopkorláttal.

Bizonyos nehézséget jelent rekonstrukciónk számára az északi oszlopocska helyzete. A déli a memoria belsejében volt elrejtve. Az északit azonban, amelyet a graffitó-fal érdekében eltoltak délre, zavarónak tekinthették volna, ha a memoria elülső oldalát némiképpen is szimmetrikusan helyezték volna el. Mivel a homlokzati fal aszimmetriája máig megmaradt, föl kell tételeznünk, hogy a graffitó

fal bevonásával keletkezett egyenlőtlenséget Konstantin sem tüntette el. Eszerint tehát a homlokzat jobb részének csaknem kétszer olyan szélesnek kellett lennie, mint a balnak, hogy megtartsák a két oszlop által határolt korábbi nyílást.[23] A cibóriumnak az ásatások során megtalált maradványait már leírtuk, és egyben megvitattuk annak jogosságát, hogy hivatkozhassunk az elefántcsont reliefre.

Az apostol sírja történetének a bemutatása nem engedi meg, hogy mellőzzük a Szent Péter konstantini épületének keltezésére irányuló kérdést. Ezzel egy ma inkább, mint bármikor is vitatott kérdést érintünk. Említettük már, hogy a Szent Péter építészeti formája feltételezi Konstantin palesztinai építkezéseit. A Szentföldön azonban a császár aligha kezdhette meg az építő tevékenységét 324 előtt, mert csak ebben az évben, a Liciniuson aratott győzelme után kerültek a kezére a keleti provinciák. Teljesen megfelel ennek az a tény, hogy azok a gazdag földbirtokok, amelyeket Konstantin a Péter-templom építése és későbbi fenntartása céljából rendelkezésre bocsátott, mind a keleti provinciákban, főként Sziriában és Egyiptomban feküdtek. Azokból az ajándékozási jegyzékekből tudjuk ezt, amelyeket a *Liber Pontificalis* hagyományozott ránk. Ezek az adatok olyan pontosak, hogy valódiságukban aligha lehet kételkedni. A Liber Pontificalis írójának mindezeknek az összeállításához rendelkezésére állhattak a római Egyház régi levéltárából való okmányok. Joggal utaltak ellentétül a lateráni alapítványnak azokra a földbirtokaira, amelyek valamennyien Itáliában találhatók. Ma általában elfogadják, hogy a Laterán építése megelőzi a Szent Péterét.

Ha tehát csak 324 után építkezett Keleten, a Szent Péter pedig csak eme építkezések után létesült, ami egyébként belső ismérvek alapján is nagyon valószínű, akkor a Szent Péter kezdete csak a következő évtizedben jöhet számításba. Kiválóan ideillik Seston hipotézise: 349-ben bocsátotta ki Konstans császár a sírgyalázás *(violatio sepulcri)* elleni törvényt. A feltűnő csupán az, hogy ez a törvény visszaható érvényű volt 333-tól kezdődően. Mivel a vatikáni nekropolisznak Konstantin általi elpusztítása alkalmas például szolgált

[23] Később az oszlopok mögötti fülkét dél felé eltolták, hogy az első és hátulsó fal szimmetriáját helyreállítsák. Ezért nem tudunk egyetérteni az Esplorazioni 170–171. oldalán mondottakkal, mert ott feltételezik, hogy az északi oszlopot Konstantin elvágatta, hogy eltüntesse a megmagasított padlózat alatt. Ennek megfelelően a memoria nyílását szimmetrikusan középre rekonstruálták. Az oszlopot azonban először eltörték, és felső részét eltávolították miután a g' falat – biztosan Konstantin után – dél felől a graffitófal elé felállították. Az oszlop felső részének nyomai a falban még világosan felismerhetők.

hasonló jellegű további beavatkozásokra, Konstans törvényének, Seston feltételezése szerint, az eredeti fegyelmet kellett helyreállítania. Eszerint a 333. év felelne meg a vatikáni munkálatok megkezdésének. Ez lényegében megegyezne a fenti gondolatmenetünkkel, bár a törvény dátumából nem kívánnánk átvenni egyben a munkálatok megkezdésének pontos keltezését is. Konstans bizonyára mégsem akarhatta saját apjának az eljárását elítélni vele, hiszen az a vatikáni nekropolisz kisajátításával nem lépte túl a jogkörét. Csak azokról a következményekről lehet tehát szó, amelyek lassanként észrevehetően csatlakoztak a császár eljárásához. Marrou ellenjavaslatát, amely szerint a 333. év Konstantinnak az építkezésért való személyes felelősségvállalása kezdetét jelentette, ekként összhangba hozhatjuk Seston hipotézisével.

Még ha a munkák kezdetét néhány évvel 333 előttre tesszük is, akkor is lehetetlen arra gondolnunk, hogy a bazilika Konstantinnak 337-ben bekövetkezett halála előtt elkészült. A bazilika egy felirata ugyanis azt közli, hogy Konstantin fiainak egyike fejezte be a művet. Csak költői túlzás-e, ha eközben az apának és fiának ugyanazt az érdemet tulajdonítják?[24] Hogy a császár melyik fiára gondolnak, nem lehet bizonyossággal megmondani. Utolsóként, 361-ben halt meg Konstantius, aki 351 óta egyeduralkodó volt. Lehetetlen, hogy a diadalív fölötti mozaikfelirat: *Quod duce te mundus surrexit in astra triumphans-hanc Constantinus victor tibi condidit aulam*([51]) — még a császár halála előtt keletkezett volna. A mozaikdíszítés ugyanis feltételezi, hogy készen legyenek azokkal az építészeti részekkel, amelyeket csak az elegyengetés hatalmas munkái után lehetett megkezdeni. Az pedig még kevésbé lenne lehetséges, hogy már csakhamar 324 után nekiláttak volna. Ezt egyébként a felirat semmiképpen sem kívánja meg. Konstantin volt és maradt az alapító és adományozó a halála után is. Valamivel nehezebb a császár és anyja, Ilona által az apostol sírjának adományozott aranykereszten levő, már korábban említett felirat. Ez a sírt „domus regalis"-ként jelöli meg, amelyet „aula" vesz körül. Mivel Ilonát is említik, aki 330 körül halt meg, a keresztnek lehetetlen Ilona idejéből valónak lennie, hiszen 330 körül „domus regalis"-ról és „fulgore splendens aula"-ról nem lehetett szó. A felirat vagy a még meg nem valósított tervekre vonatkozik, vagy pedig, s ez a valószínűbb, az általa és fia

[24] 50. G. B. de Rossi: *Inscriptiones Christianae Urbis Romae*. Róma 1888. 2. köt. 21. n. 10. Justitiae sedes fidei domus aula pudoris haec est quam cernis, pietas quam possidet omnis; quae patris et filii virtutibus inclyta gaudet, auctoremque suum genitoris laudibus aequat.

által erre a célra ajándékozott aranyat később használták fel az aranykereszt készítésére, és az adományozók akarata szerint látták el megfelelő felirattal.

A Péter-templom késői befejezéséről vallott felfogásunkat megerősíti a 354-ből való Chronographban található jegyzet is. Különféle történeti forrásoknak ebben a gyűjteményében található többek között a római Egyház legrégibb ünnepi naptára is, az úgynevezett „Depositio Martyrum". Karácsony ünnepével kezdődik. Utána következik sok vértanú ünnepe. Június 29-ére vonatkozóan találjuk a következő érdekes adatot: „III. Kal. Jul. Petri in catacumbas et Pauli Ostense Tusco e Basso cons." Ma körülbelül így fejezhetnénk ki: „Június 29-én van a Via Appia melletti S. Sebastianóban (a régi *ad catacumbas*) levő Péternek, és az Ostiai út melletti templomában levő Pálnak az emlékünnepe. 258-ban (Tuscus és Bassus konzulok konzulságának az évében)".

Feltűnő, hogy ebben a szövegben a Vatikánt egyáltalán nem említik. A filológiai kritika ennek okából a szöveget megfelelően kiegészítette, és az egészet az írnok figyelmetlenségével magyarázta. Ha az írnok csupán a vatikáni ünnepről feledkezett volna meg, akkor talán még érthető is volna ez. Kihagyta azonban a Via Appiánál levő Szent Pál említését is, hiszen *ad catacumbas* mindkét apostolt mindig együtt ünnepelték. Így találjuk meg június 29-ének az ünnepét mintegy száz évvel később abban a nagy ünnepi kalendáriumban, amely tévesen viseli Szent Jeromos nevét, a „Martyrologium Hieronymianum"-ban: mindkét apostolt a Via Appiánál, Pált a Via Ostiense mellett, Pétert pedig a Vatikánban. Minket nem tud megnyugtatni a szórakozott írnokról szóló elmélet. Valóban nagyon szétszórtnak kellett volna lennie a figyelmének. Adódik egy olyan megoldás, amely sokkal egyszerűbbnek és ezért meggyőzőbbnek tűnik számunkra. Ha valamivel pontosabban megvizsgáljuk mindhárom helyet: a Via Appia melletti S. Sebastianót, a Via Ostiense melletti Szent Pált és a Vatikánban levő Szent Pétert 354-ben, amelyre vonatkozóan írták a naptár jegyzetét, akkor a következő mutatkozik: a Via Appiánál az apostolfejedelmek tiszteletére létesült bazilika Konstantin legkorábbi építkezéseihez tartozik. Igazolja ezt a templom ill. a közelben levő Maxentius-cirkusz és fia, Romulus hozzátartozó sírjának falazási technikája. Abból az időből való ez, amikor lerombolták a bazilika alatti régi kultuszhelyet, az úgynevezett „tricliát", amelyet az új épület miatt számoltak fel. A falait fedő számos felirat között még nem található valódi Krisztusmonogram, pedig ez Konstantin idejében nagyon is szokásos volt. A S. Sebastiano építészeti formája végül megfelel a Konstantin-féle

38/a, b. kép

római bazilikák korai formájának, amint újabb és legújabb ásatások igazolták.

Nem támasztható tehát már kétely az iránt, hogy a S. Sebastiano épületét koránra kell tenni, éspedig a Via Ostiense melletti és a Vatikánban végzett építkezések elé. A két utóbbi építkezés azonos időben kezdődhetett, mindenesetre 324 után, mert mindkét templom alapítványa a birodalom keleti részén levő földbirtokokból áll. A szent Pál épülete azonban viszonylag kis bazilika volt sík terepen, és megközelítően sem vehetett annyi időt igénybe, mint amennyi a Szent Péter nagy épületéhez kellett a rendkívüli terepelőkészítéseivel együtt. A Szent Péterben azonban nem lehetett ünnepet tartani az apostol sírjánál, amíg magát a sírt a körös-körül levő falak lerombolása után ismét valamiképpen rendbe nem hozták. A graffitófalon levő különféle Krisztus-monogramok azt mutatják, hogy az emlékmű Konstantin idejében még jó ideig hozzáférhető volt, míg ezt a falat a konstantini előtéttel el nem takarták. Mindez összevéve annak a feltételezésére késztet, hogy Rómában a 354. évben, amikor a Depositio martyrum írója összeállította a fontosabb egyházi emlékünnepek napjait és helyeit, a Via Appián levő templom már régen kész volt, és hasonlóképpen a Via Ostiense melletti kis bazilika is. Csak a vatikáni hatalmas épület nem volt még olyan előrehaladott állapotban, hogy térségeiben meg lehetett volna tartani Szent Péter június 29-i hivatalos emlékünnepét. Péter apostolfejedelem kultusza megmaradt még a Via Appia melletti régi helyén, miközben Szent Pál ünnepét már régen a Via Ostiense mellett ülték meg. Így mutatkozik meg a 354. évet megelőző helyzetből a június 29-i emlékünnep adata, pontosan úgy, ahogy áthagyományozták számunkra: *Petri in catacumbas et Pauli Ostense.*[25] Ha tehát írnokunk nem volt szórakozott, amikor bejegyezte ezt a naptárába (vagy amikor leírta), akkor akaratlanul is azt a fontos közlést hagyományozta ránk, hogy a Péter-templom épülete a negyedik század közepén még nem volt készen, mindenesetre úgy még nem, hogy benne Szent Péter ünnepét hivatalosan megülhették volna.

Ezeknek a megfontolásoknak a befejezéséül lélekben járuljunk az Apostolfejedelem sírjához, úgy, amint az első keresztény császár alakította azt ki. Átmegyünk a Tiberisen a Pons Aeliuson, azon a

[25] Megoldásunk esetében jelentéktelenné válik Klauser ellenvetése a *Chronograph* feljegyzésének hagyományos olvasatával szemben, amit egyébként már a Szent Ambrus által írt apostol-himnusz is bizonyít, amikor az Apostolok „három út menti" tiszteletéről (Via Cornelia, Via Ostiensis, Via Appia) szól. Mi magunk is feltételezzük, hogy hamarosan 354 után a Vatikáni dombon ünnepelték Szent Pétert.

hídon, amely Hadrianius császár síremlékéhez visz. Eljutunk a Via Corneliára, és rajta haladunk egészen az újonnan létesített szentély közvetlen közelébe. Széles lépcsőkön hágunk fel az átriumba, amely hatalmas oszlopos udvarként előzi meg a tulajdonképpeni bazilikát. A *Cantharus*-nál, annál a kútnál, amely az udvar közepén kínálja tiszta vizét, megtisztítjuk a kezünket, szívünknek a bűnös világváros varázslatától való megtisztulása jeleként. Az utca lármája elhalkul, mi pedig összeszedetten közelítünk a középsőhöz ama öt ajtó közül, amelyeken át beléphetünk a szentélybe.

Szelíd, tiszta fény világít meg egy óriási, de teljesen áttekinthető térséget, amely ünnepélyes és szigorú egyben. Az oszlopok árnyakkal átszőtt sorai, erőteljes márvány architrávjai, a fal széles csíkozásai és az ablakok sűrűn sorjázó gyöngyfüzére — a tekintetet mind vonja előre, ahol a hatalmas diadalívtől keretezett apszis fogja fel a pillantásunkat, és irányítja lépteinket. Amit továbbhaladunk, az oszlopok mindinkább elválnak egymástól, a tekintetünk pedig szabadon siklik a félhomályba szürkülő karcsú oldalhajókba. A diadalív magas faláról élénk színekben sugárzik alá a császári alapító képe: az Apostolfejedelem jelenlétében Krisztusnak nyújtja át a templom kicsinyített mását. Az ív alatt megállva hirtelen egy tágas, kereszt-ben elhelyezkedő csarnok fog körül minket. Mint valami szent úton, úgy vonulhatunk be a hosszú középhajón át a templomba. Hatalmas mozgalmasságának áramlása mintegy átárad a széles térségen, és hullámként törik meg az apszis hajlatában.

Egy hatalmas mozaikkép színjátéka és aranyos tündöklése pillantásunkat a magasba vonja. Ott trónol isteni fönségében az Úr Krisztus, és átadja a törvényét Péter apostolnak. Ő pedig tisztelettel összekulcsolódó kezébe veszi át. Előkelően megmintázott márványkorlátok egy négyszöget fognak körbe az apszis előtt. Valamennyi sarkán drága fehérmárvány oszlopok tekerednek fölfelé barokk csavarodásban. Duzzadó törzsüket szőlőlomb széles övpárkányai és játszadozó puttók ékesítik pazaron. Felül feszes gerendázat tartja össze a tobzódó pompát. Két egymást metsző ívvonal alkotja azt a szellős tetőzetet, amelynek közepéről egy nagy, aranyozott lámpakoszorú függ alá. Kinyitjuk a korlátokat, és belépünk a fénylő korona alá. Előttünk áll egy karcsú kis márványház. Sarkain sötétvörös porfircsíkok barázdálják a fehér falakat. Elülső oldala a nyílt, csak alul zárják el könnyű korlátok. Egy sötét fülkéből aranykereszt csillan elő. Kinyitjuk a korlátok szárnyait, letekintünk a mélyen fekvő fehér sírlapra, és letérdelünk az Apostolfejedelem sírjánál.

Nagy Szent Gergely confessiója

Nagy Konstantin pompás épülete sírtemplomként épült régi pogány és keresztény sírok fölé. Az utóbbiakat mindenekelőtt az apostol sírjának a jelenléte vonzotta. Ez a vonzás a bazilika megépítése után sem hagyott alább. Abban a földben, amely betemette a régi nekropoliszt, a templom padlózata alatt számtalan sír fekszik, a negyedik századtól kezdődően egészen a virágzó középkorig helyezték el itt őket. Gyakran csupán névtelen és dísz nélküli kőládák, hellyel-közzel azonban drága márvány szarkofágok is találhatók köztük, gazdag képdíszítéssel felszerelve. A tizenhatodik század végéről találtak itt egy valóban királyi, keresztény szarkofágot, Junius Bassus városi prefektusét, majd utána még néhány hasonlót is. Azok között, amelyek ezeknek az ásatásoknak a során felszínre
30/b. kép kerültek, említsük meg először is „a három Krisztus-monogramos szarkofágot", amely röviddel a negyedik század közepe előtt készült. A szarkofág drága tetőzete elsőként Józsefnek az izmaeliták számára történt eladását mutatta, és az epifániának egy nagy kereszt előtti különleges ábrázolását. Nagyon szép a közepén orantéval díszített
30/a. kép szarkofág is. A nő úgy áll két pálma között, mint valami győztes, kecses alakját gazdag ruházat burkolja, a nyaka körött súlyos gyöngyék, lábánál egy szent írásokat rejtő bezárt láda.

Több mint kétszáz év múlt el. Az Apostolfejedelem sírja mindinkább a jámbor tisztelet középpontja lett. Róma szíve volt, amint Róma a keresztény világ szíve. Hatalmának, büszke márvány palotáinak külső fénye lassanként elhalványult. Átsugározta viszont hitének lelki világossága és vértanúinak dicsősége. Mint győzelmi koszorú, úgy fonják körül szentélyei a régi város falait. Közelből és távolból egyaránt ide igyekeztek a zarándokok csapatai, arra vágyva, hogy meríthessenek mennyei gazdagságából. Megragadó a hetedik század eleje itineráriumainak zarándokvezető-írásainak olvasása, amelyek Észak fiatal kereszténye inek mutatják az utat Rómában, a szent városban. Latin nyelvük barbárul hangzik, és barbár az is, ahogyan megvetik a múlt még mindig büszkén felmeredő emlékműveit. Csak egy valami foglalkoztatja az emberek egész érdeklődését: a vértanúk sírjai. Utcáról utcára vonulnak csapatosan az egész városon keresztül, minden régi temetőbe leszállnak, hogy imádkozzanak valamennyi szent sírnál. Róma földje úgy jelenik meg előttük, mint amelyet átitatott a mártírok vére.

Szerencsére a birtokunkban van egy ebből az időből származó tanulságos és eleven tudósítás a zarándokoknak Péter sírjához irányuló látogatásairól. Tours-i Szent Gergely püspök diakonusa,

Agiulf, II. Pelagius (579–590) pápaságának utolsó éveiben a szent városban időzött. 590 körül tért haza Tours-ba. Agiulf részletesen beszámolt római tartózkodásáról a püspöknek, és pontosan leírta számára a Szent Pétert is. Erre a közlésre támaszkodva azután Gergely maga írta le a konstantini bazilikát. Felsorolja a sok oszlopot, és közülük mindenekelőtt kiemeli a cibórium csodálatos oszlopait, majd értékes adatokat közöl magáról Péter sírjáról is. Észrevehetjük azonban, hogy a diakonusa által ecsetelt különféle részleteket nem tudta egyértelmű és világos képpé összeszőni. Annál közvetlenebb és naivabb ezért egy, az apostol sírjánál tett zarándoklátogatásról szóló közlése. „Aki szívesen imádkozna, az kinyitja a korlátokat, amelyek körülveszik ezt a helyet, és így eljut a sírhoz. Ezután kinyitja a kis ablakocskát (a confessióét), fejével behajol és kéri mindazt, amit szükségesnek tart. A siker nem is várat magára ha helyesen imádkozott. Ha pedig szent ereklyéhez szeretne jutni, egy mérlegen megmért kendőcskét kell odatennie. Azután imádkozzék ájtatosan, virrasztással és böjtöléssel, hogy az apostol hatalma megsegíthesse a fohászkodását. Ó, csoda! Ha erős volt a hite, akkor a sírtól elvett kendőcske olyan isteni erővel telítődik, hogy sokkal többet nyom, mint előzően, ő pedig így képessé válik annak a kegyelemnek a befogadására, amelyért imádkozott. Sokan aranykulcsokat készíttetnek maguknak a sír korlátaihoz, és ha odaviszik őket áldás végett, betegeket tudnak gyógyítani velük. Minderre képes az igazi hit."[26]

Ugyanabban az 590. évben, amelyben Agiulf elhagyta Rómát, foglalta el Nagy Szent Gergely (590–604) Péter székét. Művelt férfi volt, és egy előkelő római nemzetség sarjaként jártasságot szerzett a közigazgatásban és diplomáciai ügyekben egyaránt. Mint pap és szerzetes különösen kedvelte a liturgikus szolgálatot.

Konstantina császárnéhoz írt, már korábban említett levelében

---

[26] Tours-i Szent Gergely: *De gloria martyrum*. 28: „Sed qui orare desiderat, reseratis cancellis, quibus locus ille ambitur, accedit super sepulcrum; et sic fenestella parvula patefacta, inmisso introrsum capite, quae necessitas promit efflagitat. Ne moratus effectus, si petitionis tantum iusta proferatur oratio. Quod si beata auferre desiderat pignora, palliolum aliquod momentanea pensatum iacet intrinsecus, deinde vigilans ac ieiunans, devotissime deprecatur, ut devotionis suae virtus apostolica suffragetur. Mirum dictu! Si fides hominis praevaluerit, a tumulo palliolum elevatum ita imbuitur divina virtute, ut multo amplius, quam prius pensaverat, ponderentur; et tunc scit qui levaverit cum eius gratia sumpsisse quod petiit. Multi enim et claves aureas ad reserandos cancellos beati sepulcri faciunt, cui ferentes pro benedictione priores, quibus infirmitates tribulantum medicantur. Omnia enim fides integra praestat." (PL 71,728.)

azt közli a pápa, hogy elődje, II. Pelágius meg akarta változtatni Szent Péter confessióján az ezüst díszítést, eközben azonban baljós jelek mutatkoztak.[27] Azért hangsúlyozza ezt a körülményt, mert a császárnét el akarta tántorítani attól a kérésétől, hogy Szent Pál fejét megszerezze Konstantinápoly számára. Erről a pápáról pedig azt közli a Liber Pontificalis, hogy „a misét Szent Péter teste fölött ünnepeltette meg".[28] Ez azonban semmi újat nem jelentett, és alig érdemelne említést, mert már Szent Jeromos kifejezetten említi a Szent Péter sírjánál bemutatott misét. Ez egyébként az Egyház akkori gyakorlata szerint az illető szent ünnepnapjain általánosan bevezetett szokás volt. Nem erre gondolhatnak tehát. A megfelelő sírleletekkel világosodik meg ennek a jegyzetnek valódi értelme, és így fordíthatnánk le: „Olyan rendelkezéseket hozott, amelyek lehetővé tették, hogy az apostol sírja fölött mondják a szentmisét". Mindaddig ugyanis – szigorúan véve csak a sír előtt miséztek. A közbeeső időben olyannyira megszilárdult a vértanú sírja és az oltár közti kapcsolat, hogy a vértanúsírokat oltárrá alakították át. Így érthető, hogy a konstantini létesítmény ebből a szempontból már nem volt megfelelő.

Meglepő látnunk, hogy mekkora tisztelettel és figyelemmel fogtak munkához a sírkomplexum kialakításakor. Közrejátszhatott benne az a némiképpen babonás félelem is, amely a Konstantina császárnéhoz intézett levélből kiérezhető. Ez azonban nem akadályozta meg az alapvető átalakítást. A memoria hat fehér márványoszlopa közül a hátsó négyet, amelyek hatalmas korlátként zárták el az apszis-teret, elmozdították a cibórium két elülső oszlopa mellé.
39. ábra A hat csavart oszlop most már egy sorban állott. A memoria körül az elülső oldal kivételével olyan magasra emelték a padlót, hogy annak már csak a felső része emelkedett az új padló fölé oltár magasságúra. Elölről lépcsők vittek fel a magasított presbyteriumba. A memoria felső részére a nyugati oldalon aknaszerű nyílást vágtak és porfirberakással díszítették gondosan, így valamiféle *fenestella*
6. és 40. ábra *confessionis* jött létre, vagyis olyan „ablakocska", amelyen át annyira meg lehetett közelíteni a relikviát, hogy megérinthessék egy kendőcskével, az úgynevezett „brandeum"-mal. A voltaképpeni *fe-*

---

[27] Nagy Szent Gergely: *Episola* 4,30: „.. dum beatae recordationis decessor meus, quia argentum, quod supra sacratissimum corpus beati Petri apostoli erat, longe tamen ab eodem corpore fere quindecim pedibus mutare voluit, signum ei non parvi terroris apparuit." (PL 77,701.)

[28] *Liber Pontificalis* I,312: „Hic (sc. Gregorius) fecit, ut super corpus beati Petri missas celebrarentur."

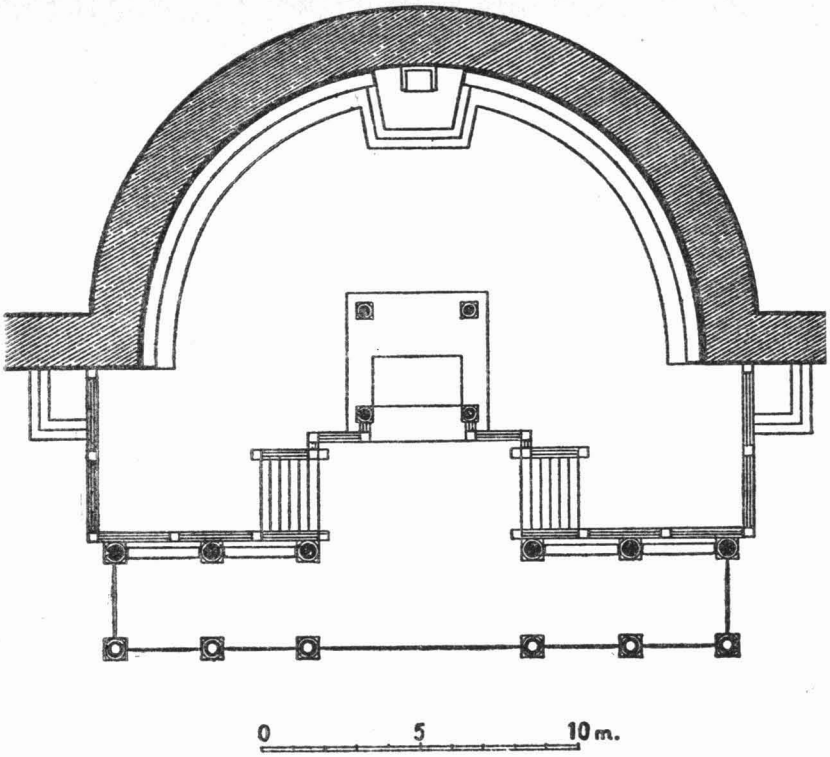

39. ÁBRA
NAGY SZENT GERGELY PÁPA CONFESSIÓJÁNAK ALAPRAJZA (E.136.c.)

nestella a keleti oldalon volt, és elzárta a „confessio" bejáratát, az oltár és a sír közti térséget. Ennek a confessiónak a padlózatában volt még egy nyílás, és ez egy szögletes akna révén lehetővé tette a közvetlen kapcsolatot a sírral. A konstantini sírház márvány borítása a hátsó falon megmaradt. Két oldalt azonban leszedték, a látható felső részen pedig más lapokkal pótolták. Ez új oltár fölé, amely ekkor valójában az apostol sírja fölött állt, drága cibóriumot emeltek négy ezüst borítású oszloppal.[29] *32. kép*

Elülső oldaláról és belsejéről egyebet csak valószínűséggel lehet állítani, már ami az egyes részek időbeli egymásutánját illeti. Néhány változtatásra már bizonyára Konstantin óta sor került.

[29] *Liber Pontificalis* I, 312: „(Gregorius)... fecit beato Petro Apostolo cyburium cum columnis IIII, ex argento puro".

40. ábra Az Aelius Isidorus feliratával ellátott márványlapra egy másikat, finomabbat helyeztek el, derékszögű nyílással a közepén. Ezen a nyíláson át utólag megkísérelték, hogy hasonlót vágjanak az alatta fekvő lapba is, ez azonban eközben széttört. A felső fedőlap fölé ezüst borítást helyeztek el, ennek egykor az egész belső falat takarnia kellett. Most már csak egy kis maradványa van meg az északi oldalon. Sok szól amellett, hogy ez a Nagy Szent Gergely által említett, és elődje, II. Pelagius idejében készült ezüst díszítés.[30] Azok a
40. ábra változtatások, amelyeket még le kell írnunk, lényegében annyira összefüggők, hogy egyetlen munkafolyamat részeinek tekinthetők. A most említett márványlap fölé egy 16 centiméter vastag malterréteget öntöttek, s eközben a lap 25×19 centiméteres nyílását megtartották. E réteg fölött eltávolították az ezüst borítást. A malter fölé három ólomlemezt helyeztek, megintcsak ugyanolyan szögletes
40. ábra kivágással. A déli és északi oldalnál egy-egy keskeny falacskát
(S'g') emeltek az ólomlemezek fölé: a Konstantin előtti tropaion megfelelő régi falaihoz, az S-hez, illetve g-hez támaszkodnak. Ezek a falacskák arra szolgáltak, hogy megtámasszák az egykori tropaion középen kivágott tufa-lapjának kiemelkedő részeit, reájuk pedig egy kis dongaboltozatot helyeztek. A tropaion középső fülkéje ezáltal egy kissé felmagaslott, a felső pedig teljesen kikapcsolódott.

Ha meggondoljuk, hogy a konstantini memoria által körülvett tropaion felső részét oltárnak használták, akkor könnyen megértjük ezeknek az eljárásoknak belső indokát. A memoria elülső nyílása magasan és szélesen nyúlhatott bele az új oltár elülső oldalába, s felismerhetetlenné tette az oltár formáját. Ezért hát a nyílást el kellett választani a fölötte levő oltártól, és a szükséghez mérten le is kellett kicsinyíteni. Teljes valószínűséggel tulajdoníthatjuk tehát a confessio belsejében történt változtatásokat is Gergely pápának. Egész bizonyosan Gergely művéhez tartozik a körkripta az új pres-
41. ábra byterium alatt. Ennek érdekében a konstantini padlót annyira lemélyítették, hogy a magasított presbyterium alatt, az apszis belső görbületét követve, üresen lehetett hagyni egy folyosót, ennek a közepéről azután egy tárnaszerű térség érte el az egykori memoria hátsó falát. Mély fekvése miatt ez a hely esett legközelebbre az apostol sírjához. A keresztény építésztörténetnek ez az első körkriptája egy teljesen meghatározott, egyedi helyzetből fakadt, s ennek zseniális megoldását mutatja: hogy megkíméljék a konstantini memoriát, a síroltár számára fölemelték a padlót; a zarándokok

[30] *Liber Pontificalis* I,309: „(Pelagius) investivit corpus beati Petri apostoli tabulis argenteis deauratis."

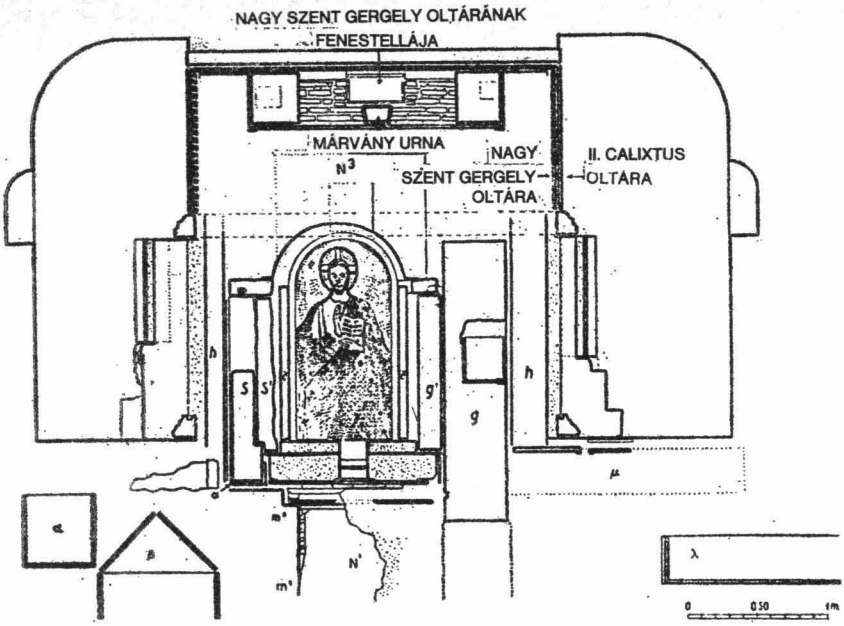

40. ÁBRA
A PALLIUM-FÜLKE ÉS II. CALIXTUS OLTÁRÁNAK KERESZTMETSZETE (E.154.)

ezáltal erősen korlátozott lehetősége, hogy megközelíthessék a tisztelt sírt, a presbyterium alatt levő földalatti térség kihasználásához vezetett és olyan hatásos bejárást teremtett az apostol sírjához, mint soha azelőtt. Hogy ez a megoldás mennyire kedvezett az odaáramló zarándokcsapatoknak, mutatja a későbben elterjedt gyakori utánzása, ott is, ahol a körülmények ezt nem követelték.

Célul tűztük ki, hogy elmondjuk Szent Péter sírjának történetét kezdeti idejétől a Nagy Szent Gergely által történt újjáalakításáig, aki olyan formát adott, amely lényegében meghatározta a Pétertemplom képét mindaddig, amíg Bramante le nem bontotta. A XVI. és XVII. század építészeti eredményei fontosabb vonásaikban nagyon jól ismertek ahhoz, hogy tovább foglalkozzunk itt velük.

A hat csavart márványoszlop mellé – melyeket Konstantin Kisázsiából hozatott és később Bernini újból felhasznált a kupolapillérek díszítésére – hat másik, bámulatosan hasonló oszlopot állítottak. Ez az újabb hat, drága márványoszlop, amelyeket a bizánci exarcha Ravennából küldött ajándékba III. Gergely pápának (731–741), a hat konstantinival együtt lenyűgöző kettős korlátot képezett az Apostol sírja előtt. *39. és 41. ábra*

A másik tény, amelyet közölni akarunk, teljesen más jellegű. 846-ban a Korzikán tartózkodó Toszkániai Adalbert gróf figyelmeztette II. Sergius pápát (844–847) a szaracénok közeledő hajóhadára. Egyúttal felhívta a figyelmet Péter és Pál apostolfejedelemeknek védtelenül a város falai előtt fekvő, és így veszélybe került szentélyeire.[31] Hogy a rómaiak az intést eleresztették-e a fülük mellett, vagy túlságosan gyengék voltak-e, nem tudjuk, a szaracénok mindenesetre partra szálltak, és elpusztították mindkét szentélyt a sírjaikkal együtt.[32] Bizonyára e betöréssel összefüggésben szállították a legfontosabb relikviákat – az apostolfejedelmek fejét, és néhány különösen tisztelt vértanúét is, akik közül első helyen kell említenünk Lőrincet – a város belsejébe, mégpedig a Lateráni palota kápolnájába, amely ma a „Sancta Sanctorum" néven ismeretes. Megintcsak nem tudjuk sajnos, hogy a rómaiak ezt Adalbert gróf figyelmeztetésére tették-e a szaracénok betörése előtt, vagy csak utána, okulva a pusztításból. Mindez azonban kevésbé fontos számunkra, mint az a tény, hogy a szaracénok nem elégedtek meg a sír kifosztásával és kincseinek az elhurcolásával, hanem durva erőszakkal betörtek az alsó, voltaképpeni sírtérbe is. Ennek során szétverték a nehéz kőküszöb jobb oldalát, amelyen a tropaion márvány oszlopocskái állottak, megsemmisítették a η sír megfelelő részét, és előnyomultak a Vörös Falig, ott azután esztelen módon szétzúzták az alsó és a középső fülkét összekötő márvány jobb oldalát.

Az egész folyamatot még ma is világosan meg lehet állapítani, s szokatlan gyűlöletről és rombolásvágyról tanúskodik. Nem lehet kétség az iránt, hogy mindezek a 846. évi szaracén támadás nyomai.[33] Róma korábbi kifosztásai nemcsak azért nem jöhetnek szóba, mert a róluk szóló tudósítások az apostolok sírjainak szemmiféle rombolásáról nem beszélnek, hanem mindenekelőtt azért sem, mert kimutatható, hogy ennek a betörésnek Nagy Szent Gergely alkotásai után kellett történnie. A tropaion északi oszlopocskáját

---

[31] *Liber Pontificalis* II.99: „...ut certarent liberare beati Petri apostoli et Pauli thesauros ecclesiarum, et, si fieri potuisset, ipsorum apostolorum corpora intro inferrent Roma".

[32] Ua. 101: „..ecclesiam beati Petri apostolorum Principis nefandissimis iniquitatibus praeoccupantes invaserunt." Ezt a híradást kiegészíti a Prudentis Trecensis Anneléséhez, a 864. évhez adott jegyzet: „Mense augusto Sarraceni Maurique Tiberi Romam aggressi, basilicam beati Petri apostolorum principis devastantes, ablatis cum ipso altari quod tumbae memorati apostolorum principis superpositum fuerat omnibus ornamentis atque thesauris..."

[33] Klauser ehhez megjegyzi:" A sír feltöréséről és kirablásáról szó sincs". – Ha valaki csak a szöveget nézi, lehet, ám a tények mást mutatnak.

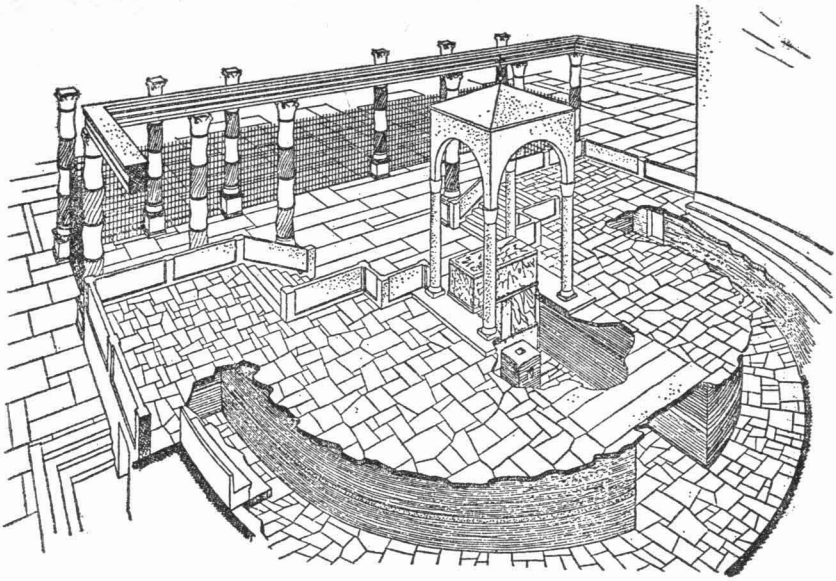

41. ÁBRA
NAGY SZENT GERGELY KÖRKRIPTÁJA

ugyanis, mint emlékszünk, az ásatások alkalmával mindenféle talpazat nélkül találtuk, csupán a márvány fedőlapok fölötti malterréteg, és egy későbbi falacska (g') tartotta. A malterréteget és a falacskát (g') viszont alapos okkal számíthatjuk Nagy Szent Gergely művei közé. A talpazatnak ilyképpen még meg kellett lennie a malterréteg s a falacska elhelyezése előtt, és csak utóbb pusztulhatott el. *40. ábra*

Meg kell még említeni egy további körülményt is. Oszlopok és falacskák közé beékelve, amint már korábban elbeszéltük, egy arany fogadalmi lapocskát találtunk: kereszt volt rajta két szem között. Ennek az arany lapocskának a megmaradása a teljesen láthatatlan és eldugott helyen, valamint bármiféle értéktárgy, mindenekelőtt aranyérmék hiánya a régi érmék százai között — amelyeket, Európa valamennyi országából mindenfelé találtunk szétszórva a föld alatti térségben — azt mutatja, hogy amit kerestek a szaracénok, meg is találták. *II. kép felül a 104. oldalon*

A feltört és felforgatott sír rendbehozatalakor gondosan eltávolították a szétvert lapok és sírok valamennyi maradványát. Ebből az alkalomból bizonyára elszállították az Aelius Isidorus márványlapjába felülről bezáró fedél maradványait is, amelyeket egyébként

még meg kellett volna találnunk. Nincs kizárva, hogy a sírtérnek a szaracénok dúlása nyomaitól történt eme tisztogatása során kivették az apostol sírja eredeti cseréplapjainak azokat a maradványait is, amelyeket nem ismertek fel, és számunkra felbecsülhetetlen értékét akkoriban még csak nem is sejthették.

A harmadik tény a Gergely-féle oltárnak a II. Calixtus pápa (1119–1124) idejében végzett újjáalakítása. Ugyanabból a fehér márványfajtából emelték, amelyet Konstantin is használt memoriája falának burkolására. A régi oltár formáján eközben nem változtattak. Az új márványborítás közvetlenül a régi oltár körül található. A felújítás során eltüntették a Gergely által a nyugati oldalra elhelyezett aknaszerű és porfirral bélelt nyílást. Ez azért említésre méltó, mert az oltár belsejében volt a relikviákat tartalmazó márványurna, s ez voltaképpen ilyen confessio-jellegű bejárati aknát kívánt volna. Ezzel azonban már olyan kérdést érintünk, amely később még foglalkoztat majd minket.

40. és 54. ábra

E három tény említésével természetesen nem mondtunk el mindent, ami az évszázadok folyamán történt az Apostol sírjánál; az oltár fölötti cibórium felújításairól, és más drága ajándékokról[34], is olvashatunk a Liber Pontificalisban. Ennek az egyedülálló sírnak a története nem juthat egyszerűen nyugvópontra. A reneszánsz és a barokk legnagyobb művészei fáradoztak érdekében: Raffaello, Bramante, a Sangallók, Michelangelo, Vignola, della Porta, Bernini és zseniális vetélytársa, Borromini. Amint ezekkel a művészettel megáldott évszázadoknak volt fenntartva, hogy megalkossák a formáknak azt a zúgó-zsongó szimfóniáját, amelyben a formák mindegyike egy sírt ékesített, úgy járulhat hozzá a mi inkább a tudománynak, mint a művészetnek kedvező évszázadunk talán ezeknek a helyeknek első és fárasztó felkutatása révén szerény adalékával ennek a sírnak egyedülálló történetéhez.

33. és 34. kép

[34] I. Honorius (625–638) új ezüstborítást készíttetett, III. Ince (1198–1216) felújíttatta az apszis mozaikját és a confessióhoz aranyozott rácsot készíttetett.

25/A. A VÖRÖS FALBÓL KIEMELT GÖRÖG PETRUS-GRAFFITŐ

B. AZ OSTIA MELLETTI ISOLA SACRA NEKROPOLISZA. A KÖZVETLEN FELSZÍN ALATT ELHELYEZETT SÍR PÉLDÁI. ILYENNEK KÉPZELHETJÜK SZENT PÉTER SÍRJÁT IS

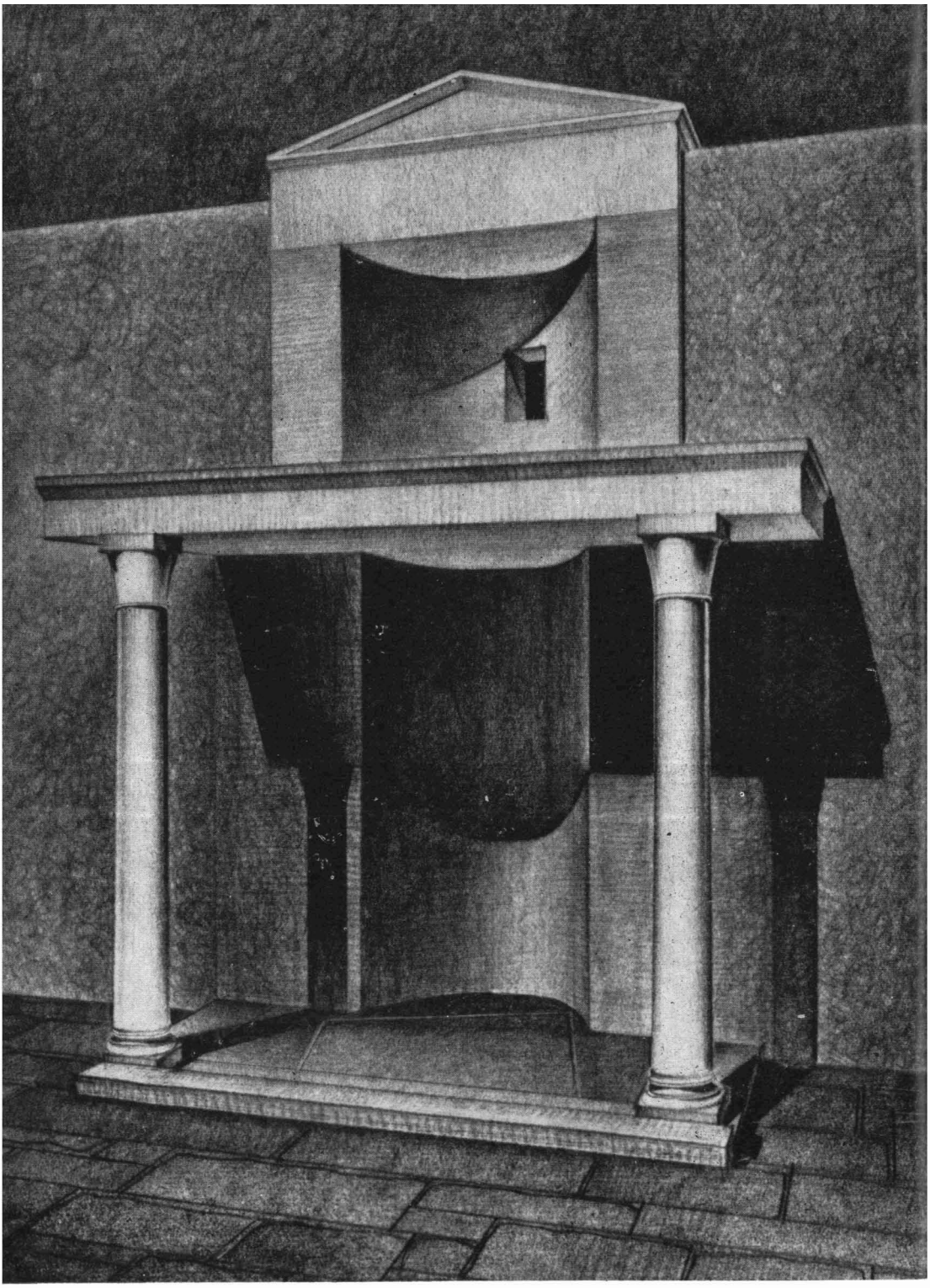

26. A TROPAION REKONSTRUKCIÓJA. A FELSŐ ZÁRÓDÁSA CSAK FELTÉTELEZETT FORMA

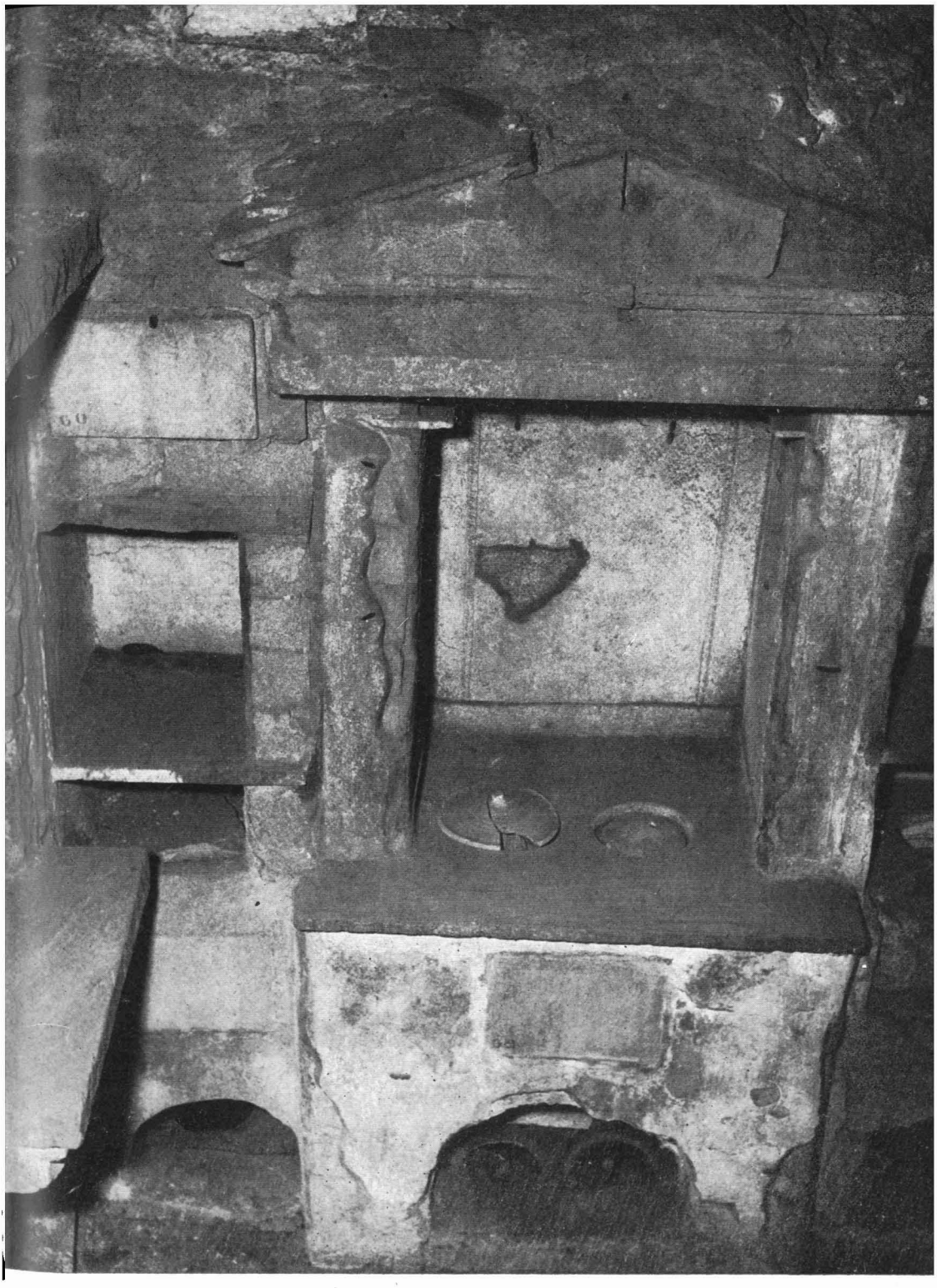

27. A VIA OSTIENSE MELLETTI NEKROPOLISZBAN TALÁLTÁK EZT AZ URNATARTÓ ÉPÍTMÉNYT. A TROPAION FORMÁJA INNEN ERED

28. A KONSTANTINI SZENT PÉTER-BAZILIKA: A KÉP BAL OLDALÁN A NEKROPOLISZBA HÚZOTT FAL; KÖZÉPÜTT A CAETENNIUSOK MAUZÓLEUMA (L); JOBBRA A DIADALÍV ALAPFALA.

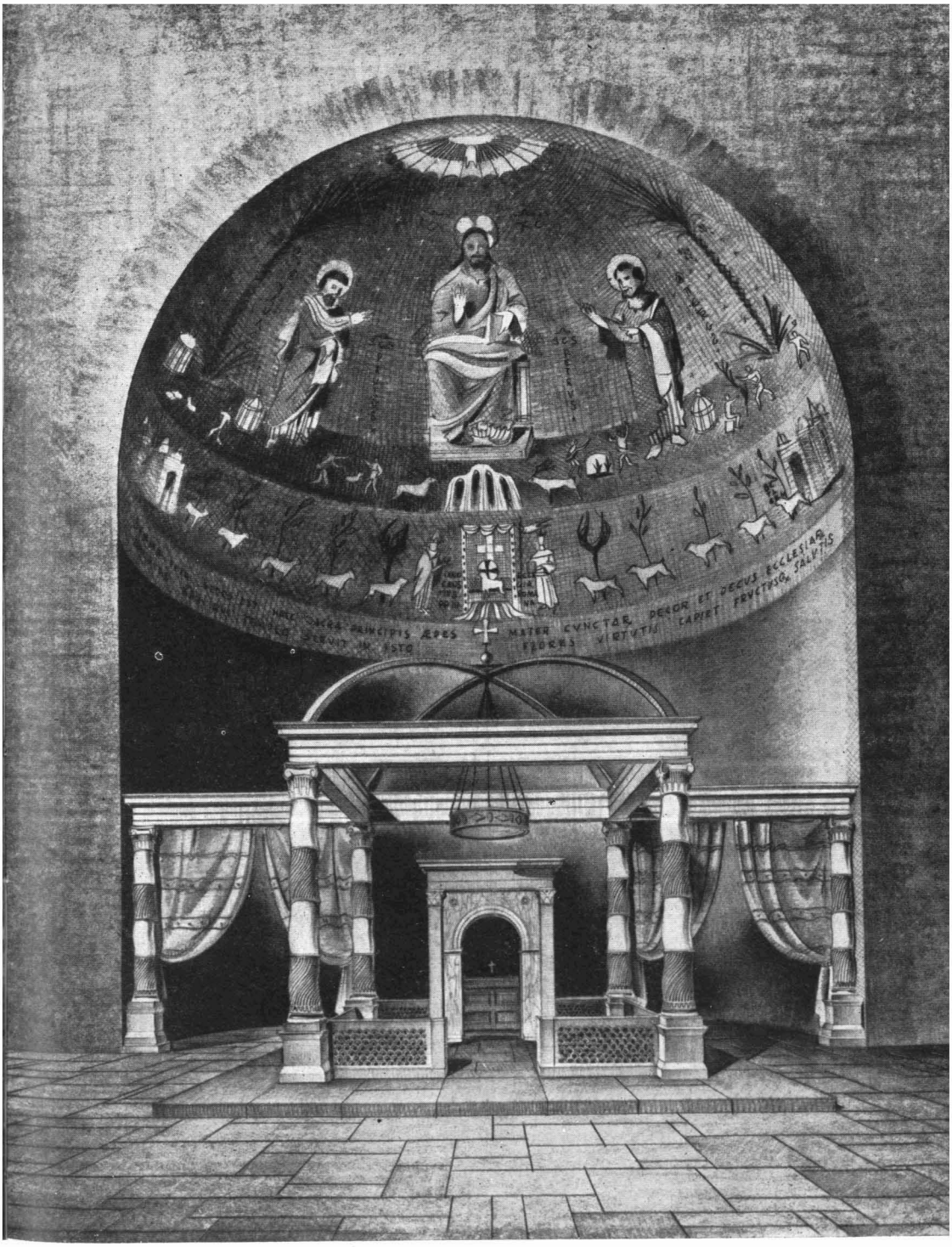

29. A KONSTANTINI APOSTOL-MEMÓRIA REKONSTRUKCIÓJA

30/A. ORANTE EGY SZARKOFÁGRÓL, MELY A 4. SZÁZADBAN KÉSZÜLT, S A RÉGI SZENT PÉTER-BAZILIKA PADOZATA ALATT TALÁLTÁK MEG

B. A 4. SZÁZAD ELSŐ FELÉBŐL VALÓ SZARKOFÁG, HÁROM KRISZTUS-MONOGRAMMAL. FEDŐLAPJÁNAK BAL OLDALÁN: JÓNÁST A TENGERBE DOBJÁK, JÓNÁS A TÖK ÁRNYÉKÁBAN; JOBB OLDALÁN: A HÁROM IFJÚ A TŰZKEMENCÉBEN. A SZARKOFÁG OLDALÁNAK KÖZEPÉN EGY ORANTE ALAK ÁLL. TŐLE BALRA: JÉZUS MEGGYÓGYÍTJA A VAKON SZÜLETETTET; DÁNIEL MEGMÉRGEZI A SÁRKÁNYT; MÓZES ÁTVESZI A TÖRVÉNYT; JÉZUS MEGGYÓGYÍTJA A VÉRFOLYÁSOS ASSZONYT, ÁBRAHÁM FELÁLDOZZA IZSÁKOT

31. A RÉGI SZENT PÉTER-BAZILIKA DÉLI OLDALA A CIRKUSZ OBELISZKJÉVEL EGY 16. SZÁZAD VÉGÉN KÉSZÜLT RAJZON

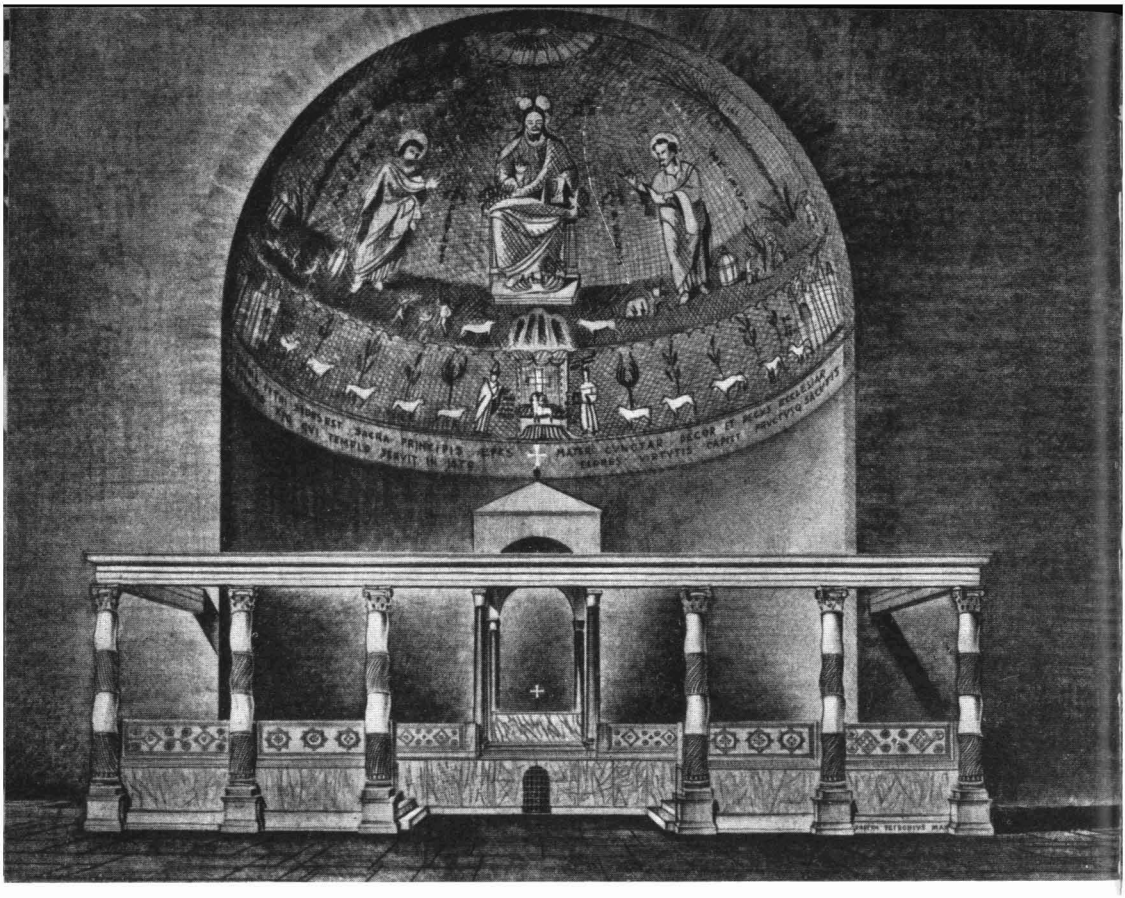

32. A SZENT PÉTER-BAZILIKA SZENTÉLYÉNEK REKONSTRUKCIÓJA NAGY SZENT GERGELY IDEJÉBŐL

V

A NÉPEK APOSTOLÁNAK SÍRJA

Az 1823. júliusi tűzvész

1823. július 16-án kora reggel szélsebességgel terjedt el a szomorú hír Rómában: a Via Ostiense melletti pompás, régi Szent Pál-bazilika az éjszaka leégett. 1400 éven át dacolt minden viharral és kiállt mindenféle megszállást meg háborús zűrzavart, most azonban két munkás vigyázatlansága miatt éjjel megtörtént a szerencsétlenség. A római császárok dicsőséges napjaiból való három nagy bazilika közül az utolsó is odalett. A Szent Péter a reneszánsz építkezési kedvének, a Lateráni-templom a késői barokknak esett áldozatul, csak a Szent Pál maradt meg az első keresztény császárok hitének tanújaként. Volt-e olyan római, aki ne imádkozott volna benne Pál apostol sírjánál, mindenekelőtt a nagy jubileumi évek kegyelmi idejében? Füstölgő omladékhalmaz maradt belőle. Beszakadt tetőzete parázsló gerendák kaotikus tömegévé vált leomlott márványoszlopok között, amelyek izzó mészhalmokká égtek.

Csakhamar szárnyra kelt azonban az a vigasztaló hír is, hogy a hatalmas kereszthajó megmaradt, és vele az Arnolfo di Cambio mesteri kezéből való drága baldachin alatt az apostol sírja is. A Vatikánban mégis megdöbbenés és tanácstalanság uralkodott. Consalvi bíboros államtitkárnak kellett volna közölnie a szerencsétlenség hírét a pápával, de nem merte megtenni. VII. Pius pápa a halálos ágyán feküdt. A halálát jelentette volna, mert *a falakon kívüli Szent Pál* volt a hazája. Az ifjú gróf fiú ott öltötte fel tizenhat évesen Szent Benedek ruháját.

42. ábra
37. kép

A római Szent Pál-templom leégésének híre rendkívüli visszhangot keltett az egész világon, és ez megmutatkozott akkor is, amikor hozzákezdtek a bazilika újjáépítéséhez. Minden országból özönlöttek az adományok: Oroszországból drága malachitlapok érkeztek, még az egyiptomi mohamedán alkirály is küldött négy pompázatos alabástrom oszlopot. Így hát a népek apostolának

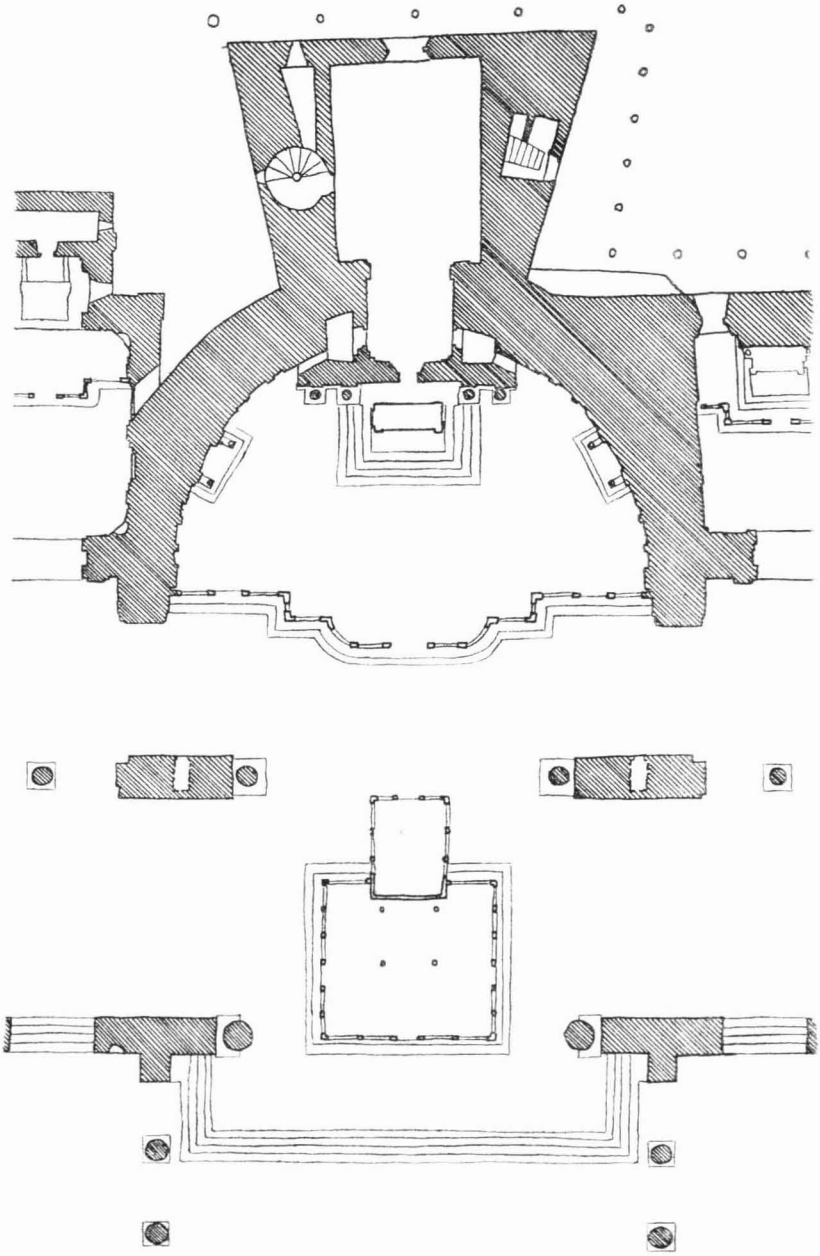

42. ÁBRA
A SZENT PÁL-BAZILIKA CONFESSIÓJÁNAK ELRENDEZÉSE AZ 1823-I TŰZVÉSZ ELŐTT

régóta tiszteletben álló sírbazilikája új fényben éledt újjá, és 1854. december 10-én IX. Pius pápa ismét felszentelhette.

Az új Pál-templom csillogó gránitoszlopainak erdejével lényegében elődjének formájához igazodik. Finoman erezett alabástromlapok szűrik meg az ablakok világosságát, és tompítják az ünnepélyes térség hűvös tisztaságát titokzatosan szent hangulatúvá. Aki alkonyattájt lép be a Szent Pálba, sohasem felejti el az apostol sírjánál égő sok kis láng varázslatos képét. Mint lidércfények, úgy villannak fel körötte a sötétben csak homályosan felsejlő oszloptörzsek tükörsima testén, és úgy tűnnek, mintha kis fénykoboldokként villannának fel a térségen át, hogy erre az órára az Apostol nevében birtokba vegyenek valamit a birodalmából.

A mai bazilika pompája és ünnepélyessége azonban nem vigasztalhat meg azért, hogy elvesztettük az utolsó ókeresztény épületet. Magas kora ellenére sokat megőrzött eredeti szépségéből. Az épület egészének nagyszerűsége még mindig ugyanaz volt. Ha átlapozzuk annak az egyetlen műnek a tábláit, amelyik alapján elképzelésünk lehet még ma is a régi Szent Pálról, mind újból elfog bennünket a mélységes sajnálkozás a pótolhatatlan veszteség miatt. Ez az egyedülálló mű – a Pál-templomnak és a hozzá tartozó régi bencés apátságnak, valamint a benne levő felirattani kincs nagy tömegének tudós leírása – Niccola M. Nicolaitól való, aki nyolc évvel a tűzvész előtt, 1815-ben készült el vele, és az akkor uralkodó pápának, VII. Piusnak ajánlotta.

Ebből a műből megtudjuk, hogy mennyire előrehaladott volt a bazilika pusztulása. Leírja pl. a leginkább sújtott átriumról[1], hogy már Panvinio[2] eléggé szétesőfélben találta, és ugyanígy Severano[3], valamint Ugonio[4] is. Az utóbbinak 1593 körül írt és idézett szövege így hangzik: „Ennek a templomnak bejárata egy nagyon szép quadriportikus (négyoldalú oszlopudvar) volt, mely mindegyik oldalon teljesen összeomlott. Az utca felőli oldalán még öt oszlop áll, a templom homlokzata viszont mind a tíz oszlopával együtt teljes épségben maradt". „Most azonban, két és fél évszázad múltán – foytatja Nicolai –, amióta Panvinio, Severano és Ugonio látta, és miután a homlokzat új porticust kapott, nagyon nehéz megtalálni a régi, tág oszlopudvarnak még csak a legcsekélyebb nyomát is". Hasonlót közöl a tetőzet aranyozott gerendázatáról is, amelyről

[1] N. Nicolai: *Della Basilica di S. Paolo.* H. n. 1815. 12. o.
[2] O. Panvinio: *Le sette chiese principali di Roma.* Róma, 1570.
[3] G. Severano: *Memorie sacre delle sette chiese di Roma.* Róma, 1630.
[4] P. Ugonio: *Historia delle Stationi di Roma.* Róma, 1588.

egykor a hispániai Prudentius[5] énekelt. Nem csoda, hogy a fatetőzetet többször is megújították ezernégyszáz év alatt. Mindezek ellenére maga a bazilika még jól megmaradt 1823 szerencsétlen júliusi éjszakájáig.

Ha ma szemügyre vesszük a tűzvész utáni rajzokat, amelyek elárulják nekünk az öthajós főépület katasztrófa utáni állapotát, az a benyomásunk, hogy a technika korszerű eszközeivel helyre lehetett volna állítani a térséget, anélkül, hogy előzőleg teljesen le kellett volna rombolni. Akkoriban azonban nyilván nem tudták ezt még megtenni, egyébként bizonyára megkísérelték volna. Számunkra az a jelentős, hogy a bazilika újjáépítésekor a confessiót is
42. ábra lényegesen megváltoztatták. Ez ugyanis a régi Pál-templomban a síroltár mögött volt, nem pedig előtte, mint ma. Ezt az újítást akkoriban vezették be, bizonyára a Szent Péter-templom példájához
52. ábra csatlakozva. A voltaképpeni confessiónak ezt a mélyebben fekvő előterét kivájással nyerték, nem pedig, mint a Szent Péterben, a padlózat többi részének magasabbra helyezésével, a confessio előterében megtartva a padlózat eredeti szintjét. E munkálatok során most a Szent Pálban egészen közel kerültek az apostol sírjához. A vezető építész, Virgilio Vespignani, a helyzet ismeretében ezért engedélyt kért arra, hogy közelebbről is megvizsgálhassa az apostol sírját. Ezt az engedélyt azonban megtagadták, megfelelően eme szent helyek sérthetetlenségéről vallott, és a Szent Péterből számunkra már ismeretes középkori felfogásnak. Szerencsére azonban Vespignani ezúttal készített néhány vázlatot. Az a kis jegyzőkönyvecske, amelyben elhelyezte ezeket a hevenyészve készített rajzait, szerencsésen megmaradt, és hasznos szolgálatokat tesz eme tanulmányunk folyamán.[6] Sajnos azonban a vázlatok meglehetősen elnagyoltak, pontatlanok és tervszerűtlenek. Egyet-mást mégis a

---

[5] Prudentius: *Liber Peristephanon. XII. hymnus:*

Parte alia titulum Pauli via servat Ostiensis
qua stringit amnis cespitem sinistrum.
Regia pompa loci est: princeps bonus has sacravit arces
lusitque magnis ambitum talentis.
Bracteolas trabibus sublevit ut omnis aurelunta
lux esset intus, ceu jubar sub ortu.
Subdidit et parias fulvis laquearibus columnas
distinguit illic quas quaternus ordo.
Tum camuros hyalo insigni varie cucurrit arcus
sic prata vernis floribus renident. (PL 60, 564.)

[6] Velencében az Istituto d'Archeologia e di Storia dell'Arte könyvtárában, a Palazzo Veneziában őrzik. Legfontosabb lapjait elsőként R. Lanciani tette közzé 1917-ben.

helyére lehet tenni a mellékelt mérték alapján. Magának a könyvecskének a kelte 1838, de a munkálatok már korábban megkezdődhettek.

További segítséget jelentenek vizsgálatunk számára azok az ásatások, amelyeket 1850-ben végeztek abból a célból, hogy alapot vessenek az Egyiptomból való négy nagy alabástrom oszlopnak. Kevésbé szerencsés ötlet volt azonban, hogy az Arnolfo di Cambio-féle gótikus baldachinja fölé emelt új baldachinhoz használták fel. Az alabástrom baldachint ezért később le is bontották. Ezek az ásások – nem a mai értelemben vett ásatások voltak – egy apszis felfedezéséhez vezettek, amely az apostol első sírbazilikájához tartozott. Ez a konstantini épület helyrajzi okokból nem volt valami nagy. Amint később még bemutatjuk, csupán két nyilvános út közti térség állott rendelkezésre. A negyedik század végén ezért egy új, nagyobb építményt helyeztek föléje, ez állt fenn lényegében 1823-ig.

Merészségnek tűnhet, hogy ezeket a gyér elemeket használjuk fel, összekapcsolva azzal, amit történeti forrásokból és néhány más leletből ismerünk, a népek apostolának sírjáról és első sírbazilikájáról szóló hipotézis alapjául. A kísérlet azonban nem érdektelen, és nem is olyan kockázatos meg reménytelen, amilyennek első pillantásra tűnhet. Az apostol sírja máig hátrahagyta nyomait, s ezek pontosabb vizsgálata a legutolsó évszázad kevés leletét jobban megszólaltatja, mint ahogy eddig beszéltek. A bazilika közelebbi környékén talált pogány sírleletek is, nem utolsósorban pedig a Szent Péterrel való új összehasonlítás lehetőségei felbátorítanak és jogosítanak arra a kísérletre, amelyet vállalni akarunk.

Az Ostiai út melletti nekropolisz

Aki ma a Porta S. Paolón és a Cestius-piramis mellett elzarándokol a Via Ostiensére, a falakon kívüli Szent Pálhoz, jó ideig jelentéktelen külvárosi házak között, vasúti felüljáró alatt, a római nagyvásárcsarnok létesítményei és a városi gázközpont prózai toronycsonkjai közt halad, amíg lassanként megpillantja a Pál-templom apszisa mögött a kevéssé örvendeztető harangtornyot, amelyet Poletti készített a múlt században. Mielőtt még elérné a bazilikát, elhalad az út közepén fekvő, pajtaszerű létesítmény mellett. Rácsozaton át lepillant a 2–3 méter mélyen fekvő régi római nekropolisz jelentős részére. Kis és nagy mauzóleumok helyezkednek el ott csaknem áttekinthetetlen összevisszaságban, sűrűn egymás mellett, *35/a. kép*

nagyrészt meglehetősen jó állapotban. Ez elrácsozás ellenére megszemlélhetjük a sírlétesítményeket. Leereszkedünk egy keskeny lépcsőn, s eközben jobbra benézünk egy régi kolumbáriumba, a hamvvedrek számára szolgáló sokfülkés sírkamrába. Hátsó falának közepén és ugyanígy az oldalfalain is, kétemeletes aedicula van előreugró asztalszerű lappal; élénken emlékeztet a Szent Péter tropaionjára. A lépcsőről egy keskeny folyosó hajlik el jobbra, mindkét oldalán sírkamrák szegélyezik.

27. kép

A tipikus korai kolumbáriumoknak csaknem mindig ugyanaz a képe jelenik meg itt, a hátfal közepén két- vagy háromemeletes különleges aediculáikkal. Az ajtóbejáratok olykor annyira alacsonyak, hogy csak meghajolva léphetünk be. Erre-arra még feliratok találhatók, amelyek elárulják tulajdonosaik és a halottak nevét. Festészeti és egyéb díszítésből már csak nagyon kevés maradt meg. Értékesebb darabjaikat átvitték a múzeumokba.

Egy pár lépésnyire visszamegyünk a bejárati lépcsőig, és egy másik kis lépcsőn felhágunk egy falra, majd leereszkedünk egy nagyobb mauzóleumba. Különleges mélységben fekszik. Megfelel ennek az ókori falazat (*opus reticulatum*, vagyis négyszögletes tufahasábok, amelyek rombuszszerű hálózatot képeznek). Ez a mauzóleum sírudvar lehet, amelyben egymás után helyeztek el több emlékművet, s ezek részben nagyon sajátos formájúak. Egy további lépcső lefelé visz más kolumbáriumokhoz, amelyek azonban csak kevésbé tarthatnak számot érdeklődésre. A mi sírudvarunk viszont hosszú fejlődést árul el. Még a köztársaság idejében, tehát Krisztus születése előtt keletkezhetett.

Ezek az igen szorosan a Via Ostiense mentén lévő – egy későbbi párhuzamos út kelti ma azt a benyomást, mintha az út közepén volnának – kolumbáriumok azonban csak egy részét képezik az újra megtalált nekropolisznak. Ez még tovább terjed délre az út mentén és keletre, fel a dombra. Ott azután a mauzóleumok későbbi fajtái is előfordulnak, s ezek inkább a vatikáni nekropolisz típusának felelnek meg. Nagy részük újra betemetetten fekszik a Via Ostiense alatt. Mások, amelyek kelet felé sokasodnak a dombon, még ma is láthatók a bazilika mögött. Ott újból megtaláljuk azt a gondos faltechnikát is, amely a Szent Péter alatt levő jó egynéhány mauzóleumra jellemző. A téglákat gondosan ledörzsölték, megerősítették vörös színüket, és fehér stukkódísszel keskeny fugázást alakítottak ki. Ha általánosságban összehasonlítjuk a Szent Pál körül újból megtalált nekropoliszt a Szent Péter alattival, akkor a Via Ostiense melletti egészében régebbinek, de szegényebbnek is tűnik. Szabálytalanabbnak is hat, és az út jóval kevésbé befolyásolta,

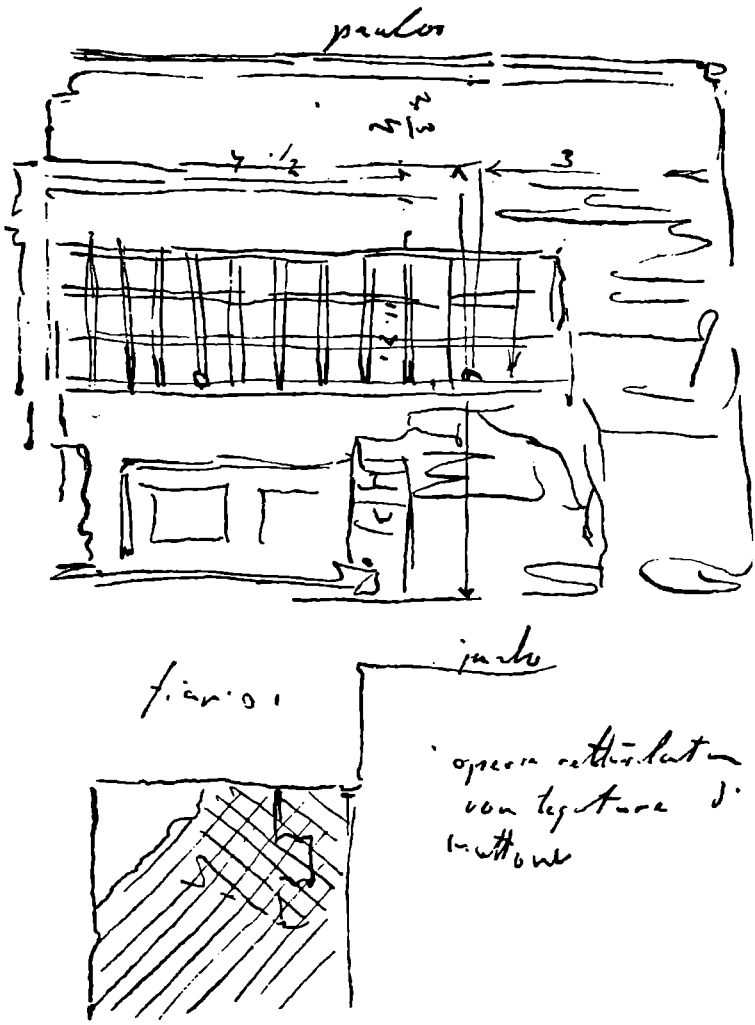

43. ÁBRA
VESPIGNANI VÁZLATAI A CONFESSIÓBAN 1838-BAN FOLYT ÁSATÁSRÓL

mint a Vatikánban levő mauzóleumokat. Annál feltűnőbb ez, mivel a Szent Pál nekropolisza szorosan az úthoz simul, a Szent Péteré viszont, amennyire látható, jó darabon eltávolodott a környező utaktól. Ez megint csak azt igazolja, hogy ebben az esetben a terepalakulat sajátosságának kellett mérvadónak lennie.

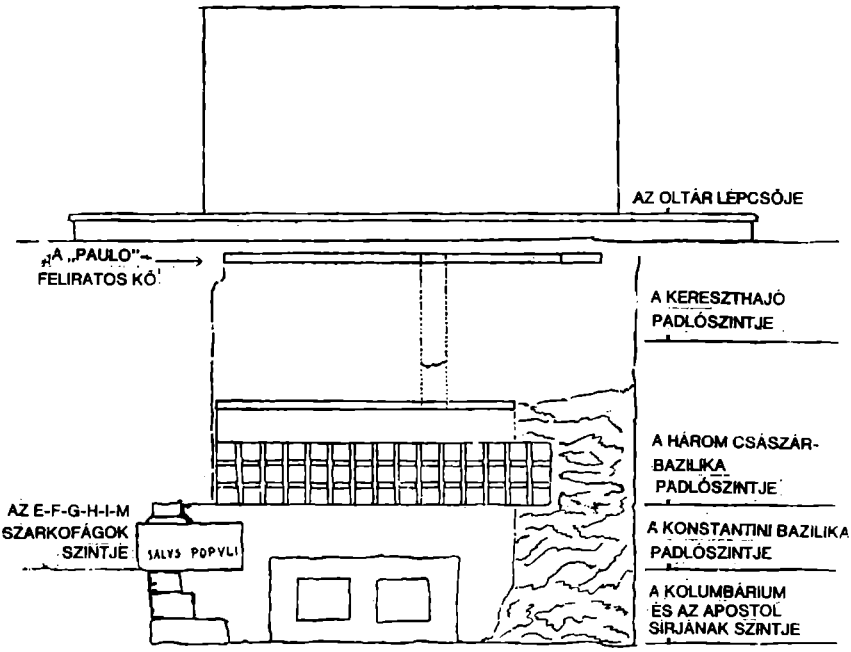

44. ÁBRA
A 43. ÉS 45. ÁBRÁN LÁTHATÓ VÁZLATOK MÉRETHELYES RAJZA

Különösen említésre méltónak látszik számunkra az a tény, hogy az apostolok sírja itt is, ott is pogány nekropoliszban fekszik. A kételkedők számára így szeretnénk megfogalmazni: mindkét apostol sírjának ősrégi hagyomány, vagyis irodalmi és emlékművekre épülő tanúságok által meghatározott helye az utóbbi évszázadok felfedezései révén pogány síremlékek közötti helynek bizonyul. Eszerint e hagyomány eredete nagyon régi lehet. Még a keresztény katakombák keletkezése előtti időre kell tenni, legalábbis azok előttire, amelyek már a második század közepe után jöttek létre. Későbbi időben ugyanis éppen az apostolok sírjait keresték volna keresztény temetőkben. Az apostolfejedelmek sírjaiként tisztelt helyeknek tehát legkésőbb már a második század közepe előtt közismerteknek kellett lenniök. Ennél az általános megfontolásnál eltekintünk a Szent Péter alatti ásatások eredményeitől, amelyek a fejtegetésünket bőségesen – utólag is – megerősítik.

Feltételezésünket, hogy a Via Ostiense nekropolisza egykor arra a vidékre is kiterjedt, amelyet ma a bazilika fed, pozitív leletek megerősítették. Az 1850. évi ásatások alkalmával az Apostol sírja

közelében találtak egy pogány kolumbáriumot. Nehezebb ebből a szempontból Vespignani rajzainak az értelmezése. Jegyzetkönyvének két lapja nagyon fontos a számunkra. Azt találjuk ott lerajzolva, ami a mai főoltár alatt került felszínre, amikor 1838. januárjában ennek a nyugati oldalán a mélybe ástak. Ezeket a rajzokat már többször nyilvánosságra hozták, de még sohasem úgy, hogy a megadott mérték szerint rajzolták volna át, és alaposan értékelték volna is őket. Ennek bizonyára az az oka, hogy igen elnagyoltak és nem teljesen világosak. *43. és 45. ábra*

Először is az a vízszintes rács tűnik fel, amelyről Grisar közli: a Szent Pál kolostor apátja, F. L. Zelli, személyesen közölte vele visszaemlékezéseiből, hogy a tűzvész utáni munkálatok során Szent Pál síremlékét *(l'edificio del sepolcro di San Paulo)* a mostani helyén látta, körülvéve – mindenekelőtt a sarkain – nagyon régi vasráccsal. Úgy értelmezhetjük ezt, hogy a rács három oldalról fogta körül a sírteret. A negyedik (a hátoldal) feltételezése kizártnak tűnik Vespignani második, a most említett rajza alatt álló rajza alapján. Egy falsarkot látunk, „opus reticulatum"-ban, téglakötéssel egy márványlap alatt, amelyen a „Paulo" szó áll. Ez a lap képezi még ma is félig a síroltár padlózatát. Kiegészíti egy másik márványlap az „Apostolo Mart(yri)" felirat maradványával. Mindkét lap még többször foglalkoztat majd minket. *43. ábra*

A „Paulo" feliratos első lapnak van egy kerek és két négyszögű, lefelé irányuló ürege. Nem lehet tehát kétes, hogy ez az a hely, amelyet a legrégibb időkben Szent Pál sírjaként tiszteltek. A felső vázlat oldalnézetet *(fianco)* ad, amelyen a Paulo-lapot találjuk. Eszerint a Paulo-lap mögött még egy építmény rejlik, ez elé helyezték el a ráccsal körülvett sírt.[7] Sajnos Vespignani elmulasztotta hogy valamennyi rajzán pontosabb adatokat közöljön velünk a jobb és bal, az elülső és hátulsó oldalról. Vázlatkönyvét csak a saját használatára szánta tehát. A rajzok elemzéséből, valamint a többi vázlattal való összefüggéséből mégis kiderül, hogy csak a bal, vagyis az északi oldalról lehet szó. *36/a. kép* *43. ábra*

Ezzel eljutottunk első megállapításunkhoz: a ráccsal körülvett sír egy olyan épület nyugati oldalához támaszkodik, amelyet egy nekropoliszban csak sírháznak lehet tekinteni. A téglakötéses „opus reticulatum" faltechnika nyitva hagyja annak lehetőségét, hogy az első század második felétől a második század közepéig keltezhessük.

[7] Lanciani megjegyzi, hogy magától Vespignanitól hallotta: egy kolumbáriumról volt szó, amelynek több felirata még eredeti helyén volt.

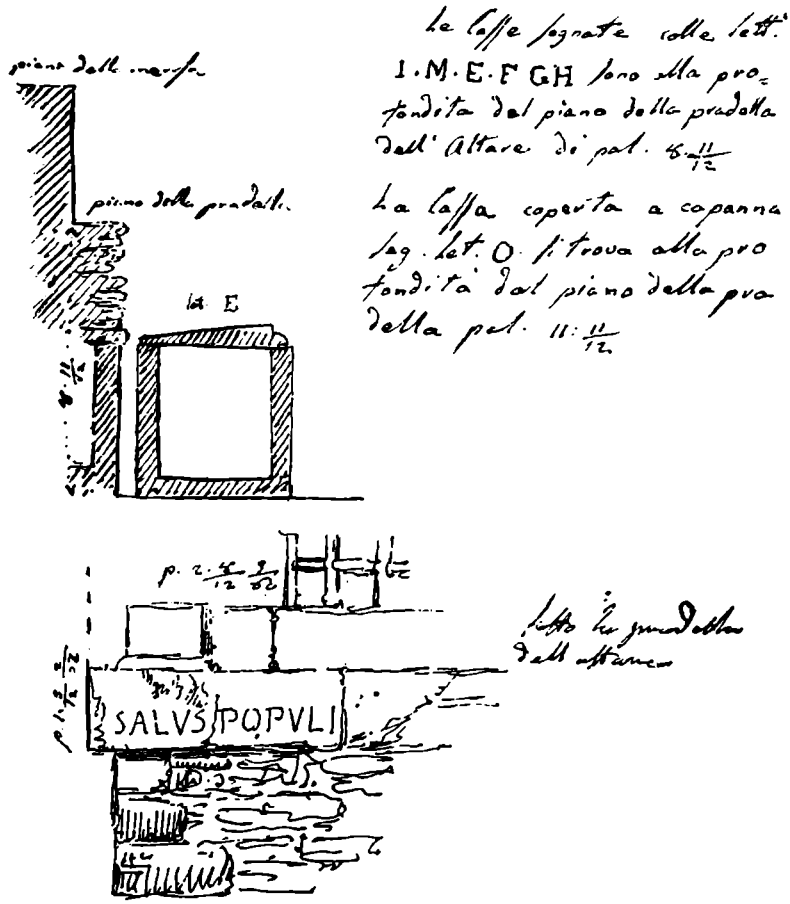

45. ÁBRA
VESPIGNANI VÁZLATA A CONFESSIÓBAN 1838-BAN FOLYT ÁSATÁSRÓL

Úgy tűnik, hogy a támaszkodó sírépítményt a mauzóleum időben megelőzi. Ha még pontosabban szemügyre vesszük a rajzot, a rács jobb oldalán szabálytalan csíkozásokat fedezünk fel, s ezt főként föld és falmaradványok keverékének értelmezhetjük a kivájás akkori állapotának megfelelően, amikoris a déli oldalt még nem tették szabaddá. Vespignani összes vázlata között valójában egy sincs, amely erre az oldalra vonatkozna. Rajzunk szerint csak az a rácsozat látszik szabadnak, amely déli végével az omladékba nyúlik
45. ábra bele. Van azonban egy sajátságos rajzunk a bal északi sarokról is, s ez valószínű következtetést enged a megfelelő déli sarokra vonat-

kozóan. A könyvecskének először használt oldalán, 1838. január 18-i keltezéssel, meglehetősen tisztán kirajzolva találjuk a bal sarkot. Egy durva falazású alépítményen fekszik valami talapzatféle, hozzá egy „Salus Populi" felirattal ellátott szilárd tömböt használtak szögletmegoldásul. Ezen a talapzaton egy keskeny falpillér áll, belőle már inkább csak a maradványok vannak meg. Mindez a rácsozatos sír építészeti keretezésének látszik.

Feltűnő továbbá a rajzunkon, hogy a felső vázlat alatt két négyzetes mező helyezkedik el, olyanok, mintha hamvvedrek felirattáblái volnának. Ennek az alsó résznek a rács magasságában felül megfelel egy lap, amelyről két függőleges csík fut alá. Ennek az ekként körülhatárolt térnek a mértéke szerepel is rajta: 7 1/2 palmi, vagyis 1,68 méter. Ennek a résznek a jobb oldalát, ha bízhatunk Vespignaniban, áttöri a rácsozat. Eszerint tehát úgy látszik, hogy két korszakot lehet megkülönböztetni. Elsőnek egy 1,68 méter széles emlékművet gyaníthatunk, ehhez tartozik két hamvveder feliratlapja. Esetleg egy hajdani kolumbárium hátfaláról van itt szó, amelyet később átépítettek. Szélessége mindenesetre megfelelő. De talán ez is csak aedicula volt, amely egy meglevő sírházhoz támaszkodott. *43. és 44. ábra*

Ha értelmezésünk a Vespignani-vázlatról lényegében helyes, és erre fölépíthetünk egy hipotézist, akkor a következőket mondhatjuk: a körülrácsozás megfelel egy szabályos magasságú és szélességű agyagszarkofágnak, amely 35,5 centiméter magas és kb. 1,90 méter hosszú. A Szent Péter alatti P sírudvar Vörös Fala mentén levő két agyagláda, $\varkappa$ és λ, a következő méretű: a $\varkappa$ 1,60 méter hosszú és 30 centiméter magas; a λ 1,70 méter hosszú és 35 centiméter magas. Hasonló agyagszarkofágot sejthetünk tehát Pál apostol sírjául. Mivel a föld fölött, vagyis egy síremlékmű urnafeliratokkal ellátott alsó része fölött áll, az agyagkoporsó sohasem lehetett a föld alatt, s ez nem is ritkán fordul elő. Az apostol holttestét tehát talán egy már meglevő kolumbáriumban vagy aediculában temették el. A két derékszögű feliratlap – vagy ha úgy tetszik, egyszerű díszítés – és az erőteljes, feliratos saroktömbű, fölébe helyezett talapzat közti szintkülönbség, valamint a felső rész szélesebb mérete mindenesetre csak azzal magyarázható, hogy két különböző időből való létesítményekről van szó.

Előttünk áll most a kérdés, hogy hogyan kell értelmeznünk a régebbi létesítményt. Talán az apostol eredeti sírjáról van szó, avagy egy „tropaionná" való továbbfejlődés maradványairól, amint azt már a Szent Péterből ismerjük? Mert, mint emlékszünk, a római Gaius a montanista Proclussal folytatott vitájában utalt az ostiai útnál levő tropaionra is mint Pál apostol sírjára. Ám csak ha az

apostol sírja és a Konstantin császár által emelt bazilika közti összefüggéseket megvizsgáljuk, kísérelhetünk meg válaszolni erre a kérdésre.

Foglaljuk össze: a Pál-templom mai főoltára alatt 1838-ban találtak egy ráccsal körülvett sírt, ez helyzete szerint az apostol sírja lehet, és egy szemtanú (F. L. Zelli OSB) kijelentése szerint annak is tekintették. Ez a sír talapzaton nyugszik, és az ókori építészet alakzatainak (pilasztereknek) a maradványait mutatja. Úgy tűnik, hogy ezt megelőzte egy régebbi, keskenyebb építmény. A sír hátsó falánál megvan még egy másik sírház maradványa, ennek a falazata az első évszázad második feléhez, vagy a másodiknak az első feléhez tartozik. Egészében véve minden feltétlenül megfelel annak, hogy nagyon is jogos az az ősrégi hagyomány, amely a Szent Pál pápai oltára alatt a Népek Apostola sírját tiszteli, mint ahogy ez a helyzet a Szent Péterben is.

Konstantin császár Pál-temploma és az apostol-memoria

Mialatt 1850-ben Mohamed Ali alabástromoszlop-baldachinjának az alapozása folyt, előre nem várt módon egy apszis nyomaira bukkantak, közvetlenül az apostol sírjától nyugatra, és szemmel láthatóan reá irányítottan. Paolo Belloni római építész egy írásában tudósít róla.[8] A „pavimento attuale"-tól több mint hat méter mélyre ástak le, hogy megvizsgálják az apszist. Ezzel eljutunk Belloni közlésének első kérdőjeléhez: mit jelent a „pavimento attuale"? Ő a „jelenlegi padlót" érti rajta. Erre azonban akkor is, most is különböző padlózatok jönnek számításba. Először is a nyitott confessio újonnan elhelyezett padlójára kellene gondolnunk, amelynek a körzetében találták az apszist. De számításba jöhet a konstantini apszis aljazata is, ezt azonban nem tudjuk elfogadni. Az alapok és a
42. ábra voltaképpeni fal találkozási vonala ekkor kb. 2,50 méterrel az 1838. évi ásatások szintje alatt húzódott. Csak a kereszthajó magas padlózatára lehet tehát gondolni, amely egy darabon benyúlott a közép-
44. ábra hajóba. Az apszis alapvonalát még mindig jóval mélyebbre kell tenni így is a bazilika padlója alá, amennyire feltételezhetően megállapíthatjuk.

Először vizsgáljuk meg mégis Belloninak a konstantini apszisról szóló adatait. Írásában azt közli, hogy az apszis átmérője 7,594

[8] *Sulla grandezza e disposizione della primitiva Basilica ostiense stabilita dalla sua abside rinvenuta nell' anno 1850.* Róma, 1853.

méter, és az átmérő megkétszerezésével 15,188 méter hosszúnak mondja a főhajót. Minden további megokolás nélkül háromhajósnak és átriummal rekonstruálja. A középhajó szélességét megint csak az apszisból vezeti le. Mindez valóban ésszerű, de csak hipotézis. Mindenekelőtt azonban a kiindulópontokat kell szabatosan meghatároznunk, s ezek a mi esetünkben az apszis adatai és méretei. Éppen itt mutatkozik azonban hiányosság. Először is úgy tűnik: Belloni nem fogta fel, hogy az apszisnak melyik darabja van előtte. Valójában azt hitte, hogy azt a helyet találta meg, ahol a szerinte 1,563 méter vastagságú apszisfal kettéválik, és az egyik fele függőlegesen a tetőzethez tart, a másik pedig átmegy az apszis boltozatába. Azt kellett képzelnie, hogy a tulajdonképpeni apszis még teljesen a földben rejlik, s ez felfoghatatlan, mivel mégiscsak tudnia kellett az 1838. évi leletekről. Belloni rekonstrukciója alapján az apostol sírja az apszis tetőzete alá kerülne. Ennek a feltételezéséből adódó visszatetszés kételyeket ébreszt bennünk szövegének helyes értelmezése iránt, de nem tudjuk belátni, hogyan lehetne másként értelmezni a szöveget és az ábrát. Belloni abban tévedett, hogy az apszisnál a voltaképpeni falat nem tudta megkülönböztetni a befelé előreugró alapzattól – ezt az előreugrást éppen az apszis boltozata kezdetének nézte –, és ez az oka további hibáinak. Az apszis szélességének kiszámításakor az alapzatot természetesen le kell vonni, s ez a mi esetünkben a falvastagság felét jelenti. Eszerint az apszis fala nem 1,57, hanem csak 0,78 méter vastag, s ez éppenséggel rendes falméret az apszis számára, amint más római bazilikákkal való összehasonlítás mutatja. Az apszis átmérője pedig lényegesen nagyobb, mint ahogy Belloni számította. Nem 7,59 méteres, hanem mindkét oldalon hozzá kell még adnunk az alapzat előreugrásának 0,78 méteres vastagságát. Következésképpen az apszis 9,15 méter átmérőjű volt, s ez olyan méret, amely megközelíti több római bazilikáét, amelyek közül pl. a S. Caeciliának 9,00 méteres, a S. Agata dei Gotinak 9,20 méteres, a S. Balbinának pedig 9,30 méteres az átmérője.[9]

Szabályszerű bazilikával van tehát dolgunk, s ez se nem kicsi, se nem nagy. Mindenesetre kizárt, hogy Konstantin előtti létesítményre, vagy éppen az első század apostol-memoriájára gondoljunk, mint ahogy javasolták.[10] Annál nagyobb bizonyossággal zárhatjuk ki most az ilyenféle vélekedéseket, mert hiszen rendelkezé-

[9] A Via Nomentanán levő S. Agnese apszisa csak 7,66, a S. Clemente apszisa csak 7,5 m átmérőjű.

[10] G. Belvederi: *Le tombe apostoliche*. H. é. n.

sünkre állnak a Szent Péter megfelelő helyzetével való összehasonlítás lehetőségei. Nem helyénvaló, ha ennek a konstantini létesítménynek további részleteit is meg akarjuk állapítani, amint Belloni megkísérelte.[11] Éppúgy lehetett háromhajós térség, mint egyszerű, széles csarnok, mint például a S. Balbina. Hosszát a Via Ostiense haladása szerint lehet sejteni, mivel onnan lehetett elérni a bazilikát. Ehhez megint csak az átrium kérdése a mérvadó, erre pedig sem igennel, sem nemmel nem felelhetünk. A konstantini Pál-templom semmi esetre sem volt annyira jelentéktelen, hogy kételkednünk kellene Konstantin szerzőségében. Nem is volt azonban olyan nagy, hogy ne kellene többre becsülnünk nála a vatikáni Szent Pétert. E két bazilika feltűnő különbsége ezért már a negyedik század végén három császárt, Teodóziust (379–395), II. Valentinianust (383–392) és Árkadiust (395–408) új építkezésre indította.

Mielőtt ezzel a nagy épülettel foglalkoznánk, még két kérdésre kell válaszolnunk: milyen mélyen feküdt a konstantini bazilika a mai alatt, és mi történt az apostol sírjával ebben az időben? Az 1838. évi kiásások alkalmával jelentős számú nagyobb és kisebb szarkofág került felszínre. Vázlatkönyvének első oldalán megjegyzi Vespi-
45. ábra gnani, hogy az I, M, E, F, G, H betűkkel jelölt szarkofágok valamennyien 1,99 méternyire állottak az oltárpolc (predella) alatt. Az ilyen sok szarkofágnak azonos szintű elhelyezése csak úgy volt lehetséges, ha ott 1,99 méter mélyen valódi padlózat volt. Ez a mélység pedig pontosan megfelel az általunk az előző fejezetben elemzett síremlékmű Vespignani rajzán felvázolt talapzat adatának. Ez a teljes megegyezés nem lehet véletlen, és csak azzal magyarázható, ha 1,99 méteres mélységben feltételezzük a konstantini padlót.
44. ábra Ez a mélység teljességgel megfelel az itt alkalmazott padlómagasságoknak. A konstantini padló eszerint 40 centiméterrel az eredeti sírhely szintje fölött feküdne – a Szent Péterben a konstantini memoriának ez a vastag talapzatlapja közvetlenül a tropaion mozaikpadlóján fekszik, és ennek megfelelően csak 30 centiméterrel magasabban emennél –, mintegy 40 centiméterrel a bazilika középhajójának a padlója alatt, és körülbelül 1,40 méterrel a mai keresztházó padlózata alatt.

Ezzel magyarázatot nyer Szent Pál sírja maradványainak régebbi

---

[11] A *Società per le conferenze d'archeologia cristiana* 1917. ápr. 1-én tartott ülésén S. Pesarini cáfolta Belloni rekonstrukcióját, aki egy 1834-ben a mai apszis közelében talált ajtót galériafeljárónak minősített, és párhuzamnak a S. Agnesére hivatkozott. Pesarini ezzel szemben az ajtót Szent Pál körkriptája bejáratának látta, amit egyébként 1452-ben Niccoló Maffei is bizonyít, aki III. Frigyes császár kíséretében járt a bazilikában.

és fiatalabb formája közti összefüggés is, amint 1838-ban felszínre kerültek, és Vespignani sebtében lerögzítette őket. A szélesebben kidomborodó és fiatalabb elemek, talapzatok és pilaszterek eszerint az apostol sírjának konstantini változatához tartozhattak.

Ezt az értelmezést kiegészíti és megerősíti még egy további elem; a már említett és ismeretes „Paulo Apostolo Mart(yri)" felirat. Az oltár alatti confessio padlólapjaként ismeretes volt mindig. A tűzvész előtti időben az oltár rácsozatán át csak a „Paulo" név nagy, ókori betűit lehetett látni, többet nem. Volt ott három nyílás is, két négyszögű és egy kerek: láthatóan szabálytalanul vésték ezeket a márványlapba, sőt még a betűket is megsértették. Az írás elfordult a látogatótól (keletre), és ezzel azt sejtette, hogy az oltárnak és a feliratnak is korábban máshol kellett lennie. *36/a. kép*

Az elpusztult bazilikának XII. Leó pápa által elrendelt építészeti munkáit[12] folytatva XVI. Gergely pápa helyreállíttatta Arnolfo di Cambio gótikus baldachinját is. Eközben az addigi főoltárt szétszedték, és megtalálták a Pál-felirat második részét az „Apostolo Mart" szavakkal, egy hátrább fekvő kőlapon. Az új oltárt az új, nyitott confessiónak megfelelően úgy helyezték el a nyugati oldalon, hogy keletről hozzáférhető legyen.

Ha ma kinyitjuk a confessio rácsát, a fenestellát, az oltár alatti félhomályban ismét egészében és a zarándok felé fordulva látjuk a régi feliratot. Két nagy és két kis darabból áll. Az utóbbiakkal a „Paulo" nevet tartalmazó rövidebb lapot azonos hosszúságban kapcsolták a másikhoz. Méretei ma egészében: 1,27 méter × 2,12 méter.[13] Ezek azonban mégsem az igazi, eredeti méretek. Ma, mint ahogy akkor is volt, a lap egy részét a főoltár felépítménye takarja. Szerencsére Vespignani a főoltár alatti munkák során szabadon láthatta a felirat lapjait, és le is tudta rögzíteni pontos méreteiket. Két vázlaton (7. és 11. lap) a méreteket olyan római mértékegységekben közölte, amelyek még a múlt században is érvényben voltak. Átszámítva kiderül, hogy mindkét lap eredetileg összesen 1,86 méter szélességet tett ki, méghozzá mindkettő egyforma, úgyhogy mindegyikük 0,93 méter széles volt. Ezzel eltűnik a felírás zavaró egyenlőtlensége, és a betűk a lapok közepén állnak. *47. ábra* *46. ábra*

Mindezek megállapítása után bizonyára jogos, hogy kételkedjünk az „Apostolo Mart" szavakat tartalmazó lap eredeti hosszúságában. Elgondolhatatlan, hogy a befejezetlen T betű alkotta a lap végét. Mint ahogy a Paulo felirat szabályosan áll középen, ez

[12] XII. Leó pápa: *Ad plurimas easque gravissimas* enciklika. 1825.
[13] Grisar szerint. A saját méréseim eredménye: 1,30×2,135 méter.

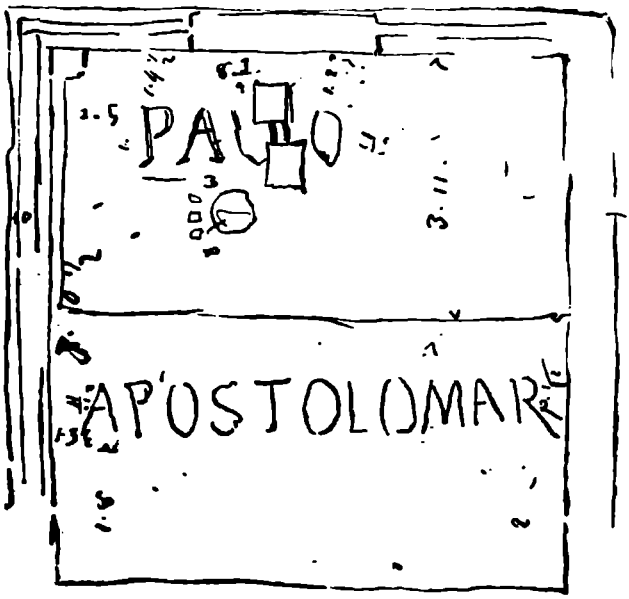

46. ÁBRA
VESPIGNANI VÁZLATA A „PAULO APOSTOLO MART" FELIRATRÓL MÉRETJELZÉSEKKEL

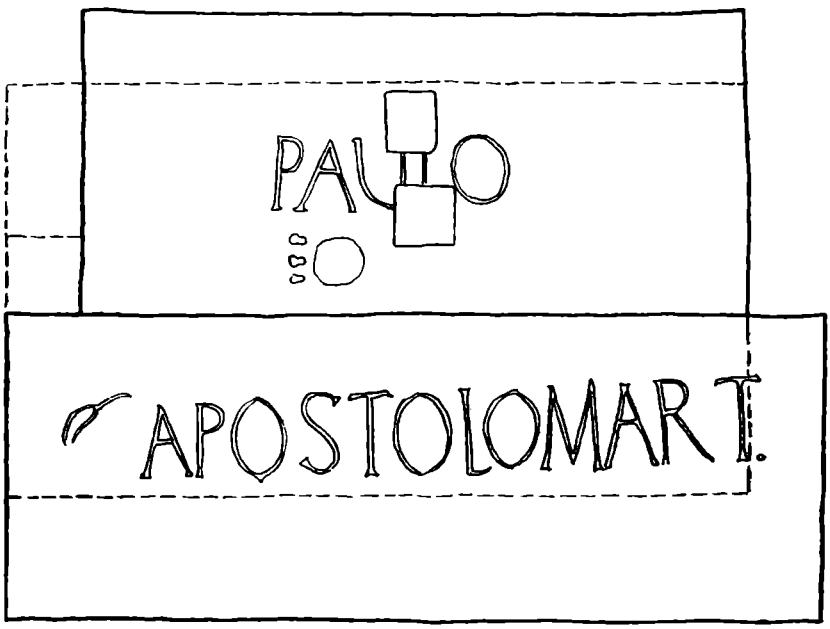

47. ÁBRA
A KÉT FELIRATOS KŐLAP MÉRETARÁNYOS REKONSTRUKCIÓJA

volt a helyzet a második résszel is. Hogy a szóban forgó teret kiegészítsük, tudnunk kellett, hogy a „Mart" szó valóban, mint ahogy ma látszik, rövidítve állt-e ott, avagy eredetileg teljesen kiírták-e, tehát „Martyri"-nak „Mart" helyett. A tömörített írásmód szerint a rövidített forma tűnik inkább az eredetinek. Ekkor a lapnak kb. 2,40 méter hosszúnak kellett lennie. A rövidebb Paulo-lap viszont csak 1,92 méter hosszú. A felirat két része tehát eredetileg azonos szélességű, de különböző hosszúságú volt. *47. ábra*

Elhangzott olyan vélemény, hogy ez a felirat Szent Pálnak konstantini sírfelirata lehetett, mégpedig eredeti helyén. Ami a negyedik századi keltezését illeti, ebben a vonatkozásban eltérők a vélemények. Egyes tudósok inkább a negyedik század végére, a második bazilika idejére gondolnak, bizonyítékaik azonban nem meggyőzők, a datálás kérdését pedig összekeverik a másikkal, a helyének eredetiségére vonatkozó kérdéssel. Számunkra döntő, hogy a keresztény epigrafika két legjelentősebb szakembere, G. B. de Rossi és A. Silvagni a feliratot a szöveg és a betűk alakjának belső ismérvei alapján Konstantin idejébe helyezte.

Lehetetlennek tűnik viszont számunkra, hogy a felirat mai helyét eredetinek tekintsük. Világosan ellene szól a két rész egyenlőtlen hossza, mindenekelőtt pedig az a körülmény, hogy két részből áll. A Paulo-lapnak kiegészítése két kis lappal a bal oldalon, és a másik lap megrövidítése a jobb oldalon egyértelmű jele annak, hogy a két darabot utólag illesztették össze egy olyan helyen, amelyre eredetileg nem gondoltak. A Paulo-lap számos, főként az alsó peremen húzódó kis furata utal szögekre vagy kampócskákra, és így díszeket függeszthettek rá. Eszerint a lapok korábban függőlegesen álltak, nem pedig vízszintesen, mint most. Azonos szélességük azt mutatja, hogy egymás mellett, nem egymás fölött álltak. A szavaknak a lapok terében történt egyenlőtlen elosztása – a „Paulo"-t nagy üres felületek környezik az oldalain, az „Apostolo Mart(yri)" viszont nagyon szoros írású, és csaknem betölti a teret – megintcsak azt mutatja, hogy a feliratrészek nem tartoztak össze, mint valami díszkapu szalagszerű felirata. Feltűnő, hogy milyen magasak a lapok az írással összehasonlítva. A betűk egyenlőtlensége és könnyed emelkedésük azt sejtetik, hogy az írást csak akkor vésték fel, amikor a márványlapokat már helyükre tették. A dativus használata kizárja, hogy egyszerű sírfelirat legyen, mert az nominativusban állna. Ajánlásról van tehát szó, és olyan művet jelöl, amelyet Pál apostol tiszteletére építettek.

Térjünk most vissza az apostol sírjának konstantini formájáról szóló megfontolásainkhoz. A felirat vizsgálata segíthet eközben.

Leszögeztük már, hogy Konstantin bazilikájának padlója mintegy két méterrel a magas oltárpolc (p r e d e l l a) alatt feküdt. A feliratlap valamivel mélyebben volt, de csak mintegy 1,75 méternyire a konstantini padló fölött. Bár Vespignani vázlatai időrendi adalékokat nem nyújtanak, a Szent Péter konstantini memoriájával való összehasonlítás mégis közelivé teszi azt a gondolatot, hogy a Szent Pálnak ezek a magasságviszonyai szintén hasonló helyzettel magyarázhatók. Ezzel azt akarjuk mondani, hogy a Szent Pál is sejtet az apszis középpontjában valamiféle sírházat, s ennek révén maradtak meg és alakultak át a régi apostolsír maradványai. Ehhez a sírépítményhez tartozhatott a „Salus populi" felirat-maradványú nehéz talapzat, és az oldalsó falpillérek toldalékai is. Kb. 2,80 métert
43. ábra megközelítő szélességet számítottunk (a talapzattal együtt). A Vespignani által a 15. lapra felvázolt oldalnézet egy kolumbárium maradványával együtt olyan mélységre enged következtetést, amely a „Paulo" feliratú lap szélességének a kétszeresét teszi ki, tehát körülbelül két métert. A Szent Péterben a memoria méretei: kb. 2,70 méter × 1,65 méter (a talapzat nélkül). A Szent Pál nagyobb oldalszélessége könnyen megmagyarázható a kolumbárium maradványával, amely Vespignani vázlata szerint az apostol sírjához kapcsolódik, ez viszont a Szent Péterben hiányzik. A Szent Pálban levő feltételezett sírépítmény méretei félreismerhetetlenül találkoznak a két feliratlap méreteivel, mégpedig úgy, hogy a „Paulo"-lap 1,92 méteres hosszúságával, a másik lap pedig az itt rekonstruált kerek 2,40-től 2,80 méterig terjedő hosszúságával megfelel az emlékmű szélesebb elülső, illetve hátoldalának.

Minden eddig bemutatott elem igazolja azt a hipotézist, hogy a konstantini Pál-bazilika apszisában éppúgy feltételezzünk egy sír-
48. ábra házat, mint a Szent Péterben. Ott is, mint itt, pontosan az apszis íve alatt állhatott. Emez emlékmű márvány borításának felső része köré, mind a négy oldalt körbefutón képzelhetjük el a „Paulo Apostolo Mart" feliratot. A felirat minden sajátossága ekként a legegyszerűbben magyarázható. Ki kellene még egészíteni két másik lappal, a sírház négy oldalának megfelelően, például ezekkel a szavakkal: „Constantinus Aug. – fecit", vagy hasonlókkal. A sírház későbbi átalakításakor és a felirat új felhasználásakor – meglehetős bizonyossággal a 4. század végi újjáépítésére tehetjük – tűnhetett el e két rész.

Bármennyire csábító is ez a hipotézis, mégis sok kérdést nyitva hagy. Milyennek képzeljük el például az emlékmű elülső oldalát? Gondolhatunk-e eközben is a Szent Péterre? Volt-e a sírház körül még négy oszlopon nyugvó baldachin is? A Szent Péter tág apszisa

a síremlékműnek ilyen bővítését kívánja, – a Szent Pálra viszont nem mondhatjuk el ugyanezt. Meg kell még említenünk a sírhely sajátos rácsozatát, – a Szent Péterben semmiféle hasonlót nem találunk.

A rács az emlékmű hátoldalánál helyezkedik el. Ha meggondoljuk, hogy ez a rész a Három Császár Bazilikájának a negyedik század végi építésétől az 1838. évi szabaddá tételéig a föld alá tűnt, alig kételkedhetünk abban, hogy a rács Konstantin bazilikájához tartozott. Pál apostol koporsója Szent Péter sírjával ellentétben a föld fölött feküdt, és mint ilyen, látható maradt, de éppen ezért megfelelően védeni kellett. Talán itt rejlik a kulcs a *Liber Pontificalis*nak ahhoz a talányos leírásához, amelyben „bronz-burkolatot" említ: Konstantin vele övezte körül az apostolok sírjait.[14]

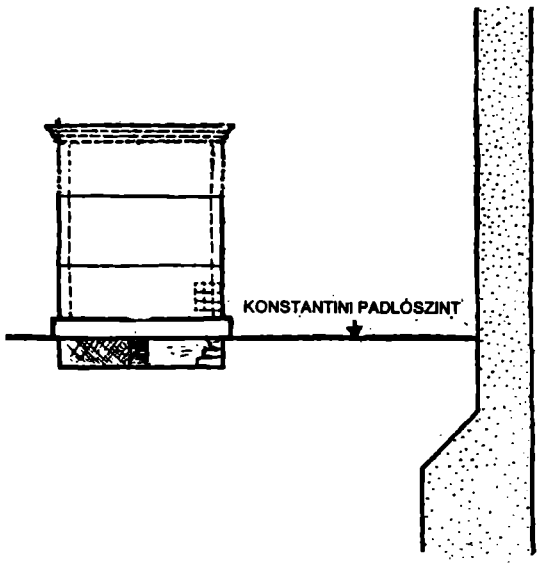

48. ÁBRA
A KONSTANTINI BAZILIKA APSZISÁNAK ÉS SZENT PÁL MEMÓRIÁJÁNAK REKONSTRUKCIÓJA

Mielőtt lezárnánk ezt a fejezetet, válaszolnunk kell még a Pál apostol tropaionjára vonatkozóan korábban feltett kérdésre: Gaiusnak Proclussal folytatott vitájával kapcsolatosan említettük. Mivel Vespignani vázlatai szerint az apostol sírjának csak két korszakát különböztethetjük meg, s az elsőt úgy tekintjük, mint a sír eredeti építését, a másodikat pedig mint a Konstantin alatti átalakítást, itt – a vatikánival szemben – nincs fogódzópontunk a második század közepére szólóan. A Péter sírján végzett ilyenféle változtatást a *Liber Pontificalis* tanúsága is említi, Pál sírjára irányulóan viszont semmiféle hasonlót nem közöl. A római polgár Pál sírját

[14] Liber Pontificalis. I, 176. 178.

kezdettől fogva jobban rendezték el, mint Péter szegényes földsírját. Láthatóan a föld felett volt, és így még kielégíthette a második század igényeit. Mindenesetre megvolt, Gaius pedig mint ismeretes tényre hivatkozhatott rá.

Vespignani gróf vázlatain és jelölésein, valamint az építész Belloni adatain át vivő fáradságos utunkat érdemes volt megtennünk. Sok helyen újonnan meghódított földre kellett lépnünk. Sikerült mégis felvázolnunk – némely vonásaiban biztosan, másokban hipotetikusan – a konstantini bazilika képét a Népek Apostolának síremlékével együtt. A jellegzetes hasonlóságok, és az épp annyira jellegzetes különbözőségek, amelyek a Szent Péterrel való összehasonlításából adódnak, híven visszatükrözik a hasonlóságot és különbözőséget a két apostol vértanúságában és kultuszában egyaránt.

A három császár nagy bazilikája

Többször szóltunk már a Pál-templomról, amelyet a negyedik század végén a három császár, II. Valentinianus, Teodózius és Arkadius emeltetett a viszonylag kicsiny konstantini bazilika helyébe. Konstantin császárnak, aki a Péter-templom érdekében megszüntetett egy nagy pogány nekropoliszt, a Pál-templom érdekében megintcsak ki kellett sajátítania az ott található sírhelyek egy részét. Az apostol sírja nemcsak közvetlenül az Ostiába vivő főút mellett feküdt, hanem közel egy mellékutcához is, amely a főútról ágazott el a Tiberishez. Ez a két nyilvános út közti hely határozta meg a Pál-templom kiterjedését. Konstantin ennek érdekében nem helyeztette át a mellékutcát. Az 1850. évi ásatások során újból megtalálták a régi utcát, szorosan a konstantini apszis mögött, mintegy négy méterrel az akkori padlómagasság alatt.

A Pál-templom mocsaras, a Tiberistől gyakran elárasztott terepen feküdt. Az állandóan éber tisztelet és a hatalmas Péter-templom mintája mellett az előbbi körülmény érleltethette meg azt a tervet, hogy a még nem régi épületet újjal, nagyszerűbbel pótolják, amely versenyezhet a Szent Péterrel, és jobban megvédhető a közeli folyó áradásai ellen. Amit Konstantin nem akart megtenni, azt 386-ban az uralkodó császárok[15] megparancsolták Róma város akkori prefektusának, Sallustiusnak, tudniillik hogy a templom mögött levő régi utcát helyezzék át, és így teret nyerjenek az új

[15] A dátumot valószínű 384-re kell helyesbíteni.

épület számára.[16] A prefektusnak a klérussal, mindenekelőtt pedig magával Siricius pápával (384–399) is gondosan meg kellett tanácskoznia a tervezetet. Két szilárd pont mindenképpen maradt, amelyeket az új létesítménynél tekintetbe kellett venni: az apostol sírja és a közlekedés szempontjából fontos Via Ostiense. Így hát az új épületet fordított állásban kellett elhelyezni, apszisával az Ostiába vivő úthoz, homlokzatával pedig nyugatra, a Tiberis felé. Egyébként ugyanis megmaradt volna a korábbi nehézség, mivel a sírnak a főúttól való távolsága nem engedte meg a térség nagyobb mérvű kiterjesztését. Az öthajós bazilikát úgy helyezték tehát el, hogy hatalmas kereszthajója az úttól a sírig húzódott, a főhajó pedig a sírtól nyugatra bontakozott ki. Így az átriumból a bazilikába belépők számára az apostol sírja közvetlenül a hatalmas diadalív mögé került, mely elválasztja egymástól a kereszt- és a főhajót, és körülveszi a mögötte levő apszisív. Az út és a sír helyzetéből adódó kapcsolat így zseniális megoldáshoz vezetett, és ennek során a térség két nagy része a síremlékmű révén olyan szerencsés módon olvad egybe, hogy felülmúlja még a Szent Péterben alkalmazott megoldást is. *42. ábra* *37. kép*

Az északi előcsarnokban még ma is megtalálható az a karcsú oszlop, amely valamikor az egyik oldalhajóban állott. Felső végén felirat található Siricius pápának szóló ajánlással. Hozzátartozik egy alapzat, s ennek a felirata azt közli, hogy ezt az oszlopot 390-ben állították fel. Ebből a munkálatok gyors haladására következtethetünk, az épület mégis csak Honorius császár alatt (395–423) lett készen, amint a diadalíven levő felirat közli.[17] Ha körülbelül húszharminc éves építési időt tételezünk fel, aligha tévedünk.

Feltételeznénk, hogy egy ilyen nagy császári építkezéshez csak új építőanyagot használtak fel. Ám ilyen szokást a késői császárok idejének Rómája nem ismert. Lelkiismeretfurdalás nélkül vették el a régi emlékművek legszebb oszlopait, hogy ismételten felhasználják őket valami új épülethez. Ezt tapasztaljuk a Szent Pál különféle jellegű márványoszlopainál is, amelyek a főhajóban voltak felállítva.

---

[16] A levél lényeges része így hangzik: „Desiderantibus nobis contemplatione venerationis antiquitus iam sacratae basilicam Pauli apostoli pro sanctimonia religionis ornare, pro quantitate conventus amplificare et pro studio devotionis attollere gratum fuit tuae sublimitatis officium... Ac si placuerit tam populo quam Senatui iter vetus, quod basilicae praeterit dorsum quodque ripae Tiberini amnis adjacet, innovari ita ut praesens via spatio futuri operis applicetur, eatenus per architectos futurae basilicae diriget formam, quatenus se planities extructioni amica praetulerit, ne ulla inaequalitas splendorem fabricae amplificentioris oblimet..." (CSEL 35,46.)

[17] Theodosius coepit, perfecit Honorius aulam datoris mundi sacratam corpore Pauli.

Híres volt mindenekelőtt azoknak az ibolyakék erezetű, barázdált, fehér márványoszlopoknak a sora, amelyek Hadrianus császár síremlékéből, a mai Angyalvárból származhattak. Az ilyenféle „zsákmányt" kincseknek tekintették, és ezért különleges csodálatot kelthettek.

A három császárnak Sallustius városi prefektushoz levél formában intézett utasítása különösen azt emelte ki, hogy az új bazilikát a régi-
44. ábra nél magasabbra kell helyezni. A főhajó padlóját kb. 0,40 méterrel emelték is. Még – körülbelül egy méterrel – magasabbra helyezték
49. ábra a kereszthajót, amely lényegében már akkor elnyerte mai helyzetét. A főhajóból öt lépcső vitt a kereszthajóba. Az összmagasítás eszerint 1,40 métert jelentett. A konstantini apostol-memoria ennek megfelelően a földbe süllyedt. Azt gyaníthatjuk, hogy akkor választották el egymástól az ajánlásos felirat lapjait, a legfontosabb részeit pedig, nevezetesen a „Paulo Apostolo Mart" szavakat hordozókat ott helyezték el, ahol még ma is találhatók. A konstantini sírház felső részét oltárrá alakították át, hasonlóan ahhoz, amit Nagy Szent Gergely tett kétszáz évvel később a Szent Péterben. Fel kell tételeznünk, hogy belül üreges ládaféle oltárt létesítettek, padlóját pedig az újból összeállított felirat képezte. Az oltár fölé azután baldachint emeltek, hogy ezt a fontos helyet megfelelően érvényre juttathassák a tág térségben.

Ennek a confessio-oltárnak a padlóján úgy fekszenek a feliratok lapjai, hogy csak keletről nézve lehetett helyesen olvasni. Azt következtethetjük belőle, hogy valójában ebből az irányból léptek az oltárhoz is, és eszerint a nép felé fordulva mutatták be a szent áldozatot. Keletről léptek be a zarándokok is, hogy tisztelegjenek az
44. ábra apostol sírja előtt. Ebből a célból már magának az oltárnak a felállításakor csőszerű kapcsolatot létesítettek az apostol alatta fekvő sír-
36/a. kép jával; a padló lapjában levő kerekded nyílásból indult ki. Ezt a nyílást úgy vésték be az apostol nevét hordozó hátsó lapon az írás alá, hogy azt ne sértsék meg. Amikor később még két további négyszögletes nyílást vájtak ki, ezt már nem vették tekintetbe. Ez a három nyílás függőleges csatornarendszert alkot, és egymással is kapcsolatban vannak, közülük azonban csak a legrégebbi ért le az apostol sírjának a közelébe. Később ezt is lezárták a mélyben. Felülre egy nyitható fémtetőzetet illesztettek, a nyomai még ma is láthatók.

Ennek a berendezésnek a célja a halottkultusszal függ össze. Amint vele kapcsolatban már korábban említettük, csöveken át folyadékokat, mindenekelőtt pedig folyékony illatszereket öntöttek a sírba. Ezt a szokást kifejezetten tanúsítják a vértanúk sírjainál. Prudentius, aki 402—403-ban Rómában tartózkodott, és aki a Pál-templomról

is énekelt, írta Hippolytus vértanúnak a Tivoliba vivő útnál levő sírjáról többek között a számunkra nagyon tanulságos következő verseket: „Oscula perspicuo figunt impressa metallo, Balsama defundunt, fletibus ora rigant".[18] A hívők eszerint a sírüreg fémelzáróját csókokkal illették, s a nyomaik láthatók is maradtak, továbbá könnyhullatás közben balzsamot öntöttek le. Ezek a nyílások továbbá arra is szolgáltak, hogy kendőcskéket engedjenek le a sírba, ezeket azután relikviáknak tekintették. Ez az utóbbi szokás idővel kiszorította az előbbit. Emlékezzünk vissza Tours-i Szent Gergelynek azokról a kendőcskékről szóló elbeszélésére, amelyeket ilyen alkalommal megmértek. Nagy Szent Gergely is tanúsítja a vértanútiszteletnek ezt a formáját Konstantina császárnéhoz írt levelében.

394-ben egy magas állású keletrómai hivatalnok, név szerint Rufinus, relikviákat, vagyis a sírokba bocsátott kendőcskéket kért az apostolokról és meg is kapta. Nem azt tételezi-e ez fel, hogy akkoriban mindkét apostol sírjánál megvolt ez a lehetőség, tehát hogy megfelelő üregen át leengedhették ezeket a kendőcskéket? A későbbi Justinianus császár 519-ben követeket küldött Hormisdas pápához (514—523). Ilyen apostolrelikviákat kért általuk, éspedig lehetőség szerint úgy, hogy a második üregbe bocsássák be őket. Ez a második üreg nyilvánvalóan ritka kiváltság volt, és ilyképpen az apostol sírjának különleges közelségét jelentette.

A Három Császár Bazilikájának története során már az ókorban volt egy olyan esemény, amely előre vetítette 1823. júliusi éjszakájának árnyékát. Nagy Szent Leó pápasága alatt (440—461) a Liber Pontificalis közlése szerint a bazilikát felgyújtotta az „isteni tűz", vagyis villám csapott belé, és az így keletkezett tűzesettel súlyos kárt okozott. Helyreállítása sokba kerülhetett, mert egy különleges feliratot helyeztek el a diadalíven, benne Galla Placidia, Honorius császár nővére, örvendező csodálkozását fejezi ki a Leó által elvégeztetett munkáért. Az 1823. évi tűzvész utáni helyreállításkor meg lehetett állapítani, hogy a pápa annak idején a megrepedt ívet újjal pótolta, amely óriási oszlopokon nyugodott. A nemes hölgy a pápának nyújtott nagylelkű támogatásáért megérdemelhette díszhelyét a feliratban. Maga a mozaik is, amelynek alsó pereméig terjednek a versek, akkor keletkezhetett. Különféle kevésbé szerencsés helyreállítások mindennemű eltorzítása ellenére a hatása még mindig lenyűgöző.

---

[18] PL. 60, 551.

Még nagyobbat tett Leó pápa az apostol sírja érdekében. 455. május 31-én elterjedt a hír Rómában a vandáloknak a Tiberis torkolatánál történt partraszállásáról. Vad pánik fogta el a lakosságot, a menekülő Maximus császárt pedig megölték. Amikor Geiserik hordáival megjelent a város kapui előtt, Leó pápa elébe ment, és a kíméletét kérte. Az Egyház kincsinek a kiszolgáltatása ellenében ezt teljesítette is: a szentélyeket és az emberéletet megkímélte. Panvinio még azt is tudni véli, hogy a „gótok" ki-bejártak a Pál-templomba, anélkül, hogy bárkit is zaklattak volna. Amikor aztán 400 évvel később a tengerről megint ellenséges fosztogatók törtek be – ezúttal a szaracénok –, nem volt már Nagy Szent Leó aki megálljt tudott volna nekik parancsolni.

I. Gergelytől (590—604) XVI. Gergelyig (1831—1846)

Gergely pápának Konstantinához intézett, és már oly gyakran említett leveléből megtudjuk, hogy a császárné konstantinápolyi Pál-temploma számára Szent Pál fejét kérte tőle, vagy valami más relikviát. A „tranquillissima Domina"-hoz szóló, diplomatikus válaszában, hogy a császárnét meggyőzze kérésének méltánytalanságáról, a pápa többek között elbeszéli, hogy ő maga végeztetett ásatási munkálatokat az apostol sírjánál, „megjavítani" akarva a létesítményt. Eközben a „praepositus loci" – azoknak a szerzeteseknek az elöljárójára gondolhatott, akiknek Gergely ideje óta kolostoruk volt ott – csontokat talált az apostol sírján kívül, és más helyre vitette őket. Nemsokkal ezután a hirtelen halál ijesztő jelei közepette meghalt.

Az apostol sírjánál végzendő „javításai" ürügye mögött az a tény rejlik, hogy a pápa kriptát alakíttatott ki a Pál-templomban, mint ahogy a Szent Péterben is tette. A Szent Pál confessiójának e föld alatti megnagyobbítása felől sokáig bizonytalanságban maradtak. III. Leó pápa (795–816) egy felirata miatt neki tulajdonították az egész kriptát, bár a felirat világosan csak a bejárat megépítéséről szól. Nem lehet kétséges, hogy Nagy Szent Gergely az építtetője. Panvinio és Ugonio XVI. század végéről való leírásai alapján nehéz volt világosan elképzelnünk ezt a létesítményt. S. Pesarininek sikerült Onofrio Panviniónak a vatikáni könyvtárban őrzött feljegyzései között két vázlatot és egy leírást megtalálnia, ezekből válik érthetővé
53. ábra számunkra az a sajátos építmény. A diadalív szélességében a keresztházó lépcsőfokaitól a közepéig emeltetett egy presbyteriumot az apostol sírja körül. Déli oldalán négy lépcsőfok vitt fel ehhez a maga-

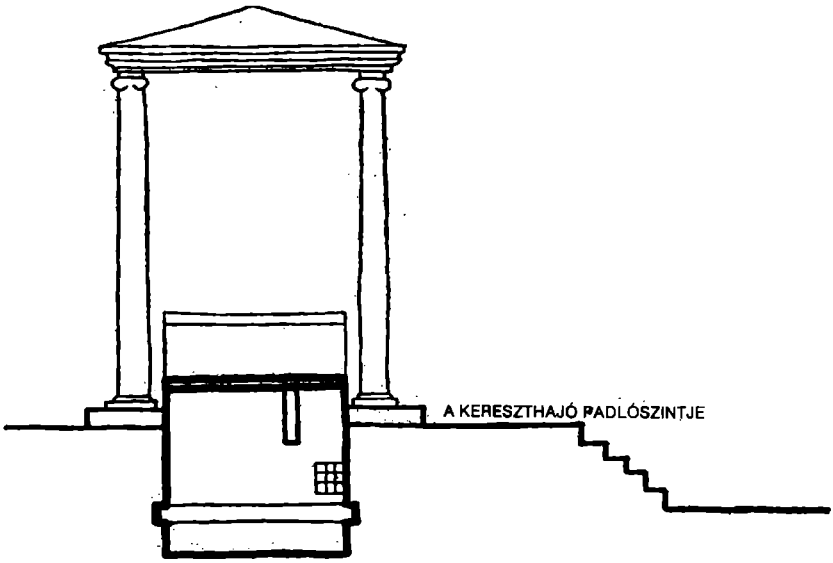

49. ÁBRA
A HÁROM CSÁSZÁR BAZILIKÁJA CONFESSIÓJÁNAK REKONSTRUKCIÓJA

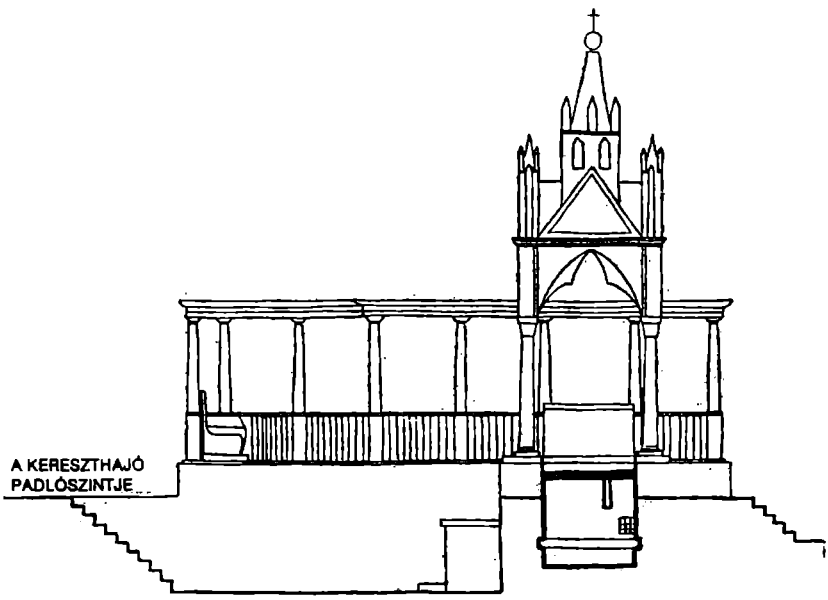

50. ÁBRA
NAGY SZENT GERGELY/BAZILIKÁJA CONFESSIÓJÁNAK REKONSTRUKCIÓJA

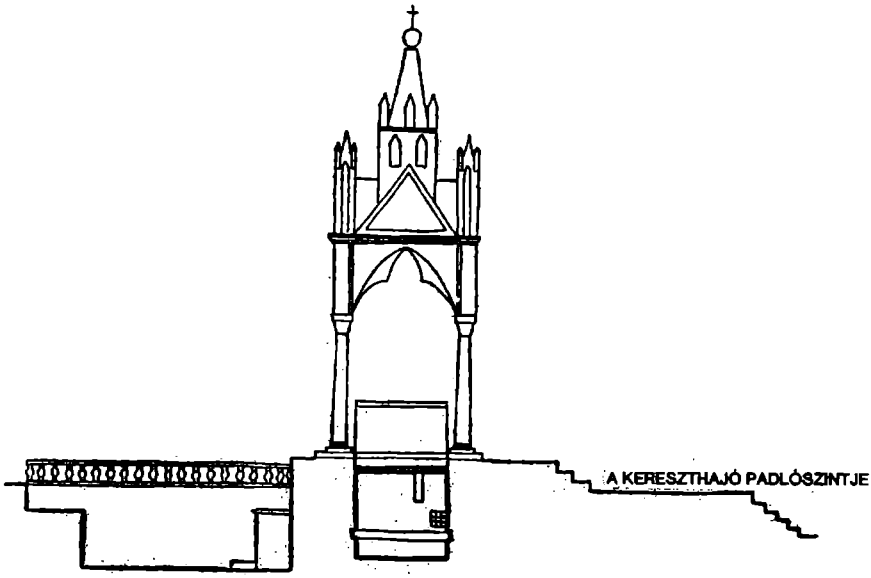

51. ÁBRA
V. SIXTUS PÁPA BAZILIKÁJA NYITOTT CONFESSIÓJÁNAK REKONSTRUKCIÓJA

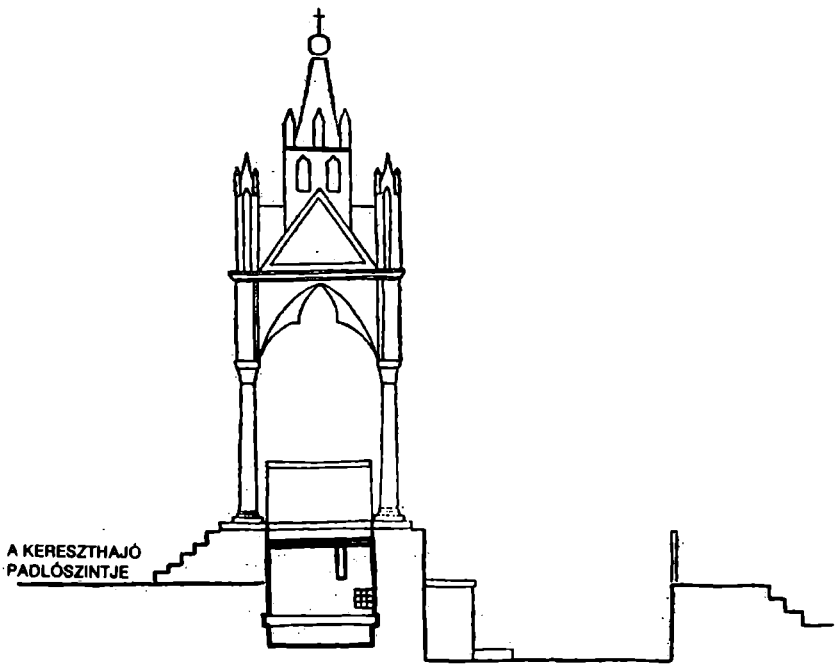

52. ÁBRA
A XVI. GERGELY PÁPA ÁLTAL KIALAKÍTOTT, MAI CONFESSIO

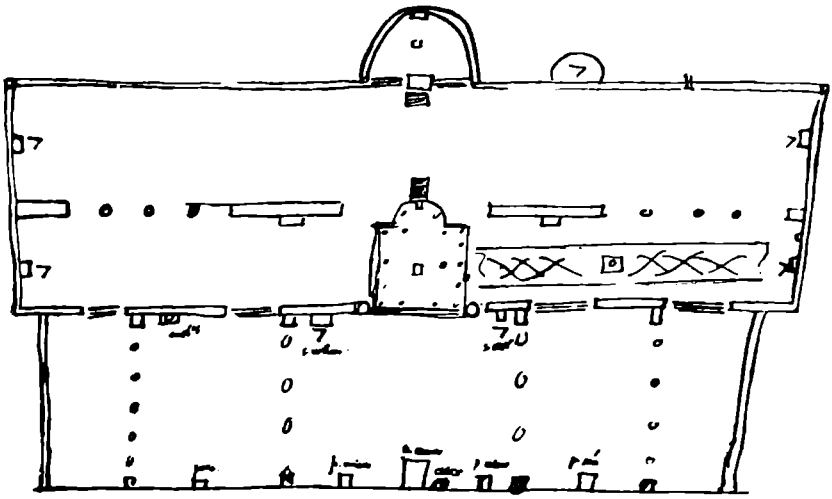

53. ÁBRA
PANVINIO VÁZLATOS ALAPRAJZA A BAZILIKÁRÓL NAGY SZENT GERGELY CONFESSIÓJÁVAL

sított emelvényhez. Keleti oldalán apszisszerű öblösítés volt a pápa trónszéke számára. Középen volt a baldachin az apostol oltárával. *50. ábra*
Köröskörül húsz porfiroszlopból álló előkelő pergola övezte. A trónszék mögött lépcső vitt le a föld alatti kriptába.

Ennek a létesítménynek, amely mint valami szent sziget emelkedett ki a kereszthajó tág térségében, a különlegessége bizonyára az apostol sírjának az apszistól való nagy távolságával magyarázható, s ez kizárta a Szent Péteréhez hasonló megoldást. A térség eszméje mégis sokatmondó. Elszigeteltsége a hely szentségét hangsúlyozta, magasítása megsokszorozta a szent sír láthatóságát, s ezt minden oldalról körül lehetett járni, és fenséges megközelíthetetlenségében mégis elérhetetlennek tűnt. Nem tagadhatjuk meg csodálatunkat a nagy pápától és építőmestereitől, akik értettek hozzá, hogy két ennyire rokon, és mégis ilyen különböző esetben, mint a két apostol sírja, ennyire rokon és mégis ilyen különböző módon járjanak el, előkelően és egyben meggyőzően.

Az apostol sírjának e jelentős átalakítása után a bazilika története már csak kevésbé fontos dolgokat közölhet velünk. A Liber Pontificalis viszont ismételten leírja kisebb-nagyobb felújításait és megszépítéseit. Különleges jótevője és tisztelője volt kétségtelenül III. Leó pápa (795–816), akinek a kriptával kapcsolatos munkálatairól már szóltunk. A Liber Pontificalisban levő életrajza ismételten meg-

emlékezik a Pál-templomnak nyújtott új ajándékairól: aranyról, ezüstről és gyöngyökről, drága szövetekről, kelyhekről, keresztekről, gyertyatartókról stb., belőlük a legtöbb alig fél évszázaddal később a szaracénok kezébe került, amikor 846-ban mindkét apostol sírját kifosztották.

Mindeme támogatások közül kettő érdemel mégis különleges említést: Leó pápa az oltár fölé új drága ezüsttel veretezett, 415 font súlyú baldachint emeltetett, hasonlóan, mint egykor Nagy Szent Gergely Szent Péter oltára fölé. Továbbá két arany tömjénezővel is megajándékozta, közülük az egyiket leengedték a sírba, amint kifejezetten megjegyzik. Ezt a „turabula apostolata"-t ismerjük már a Szent Péterből. Az apostolfejedelmek vigiliájának a napján maga a pápa ereszkedett le a confesszióba, és kivette az arany apostoltömjénezőt a sírüregből, amelyben egész éven át függött. A tömjén és a szén hamuját kiosztották a hivőknek. A pápa ezután új tömjént helyezett be, s a tömjénezőt ismét az apostol sírja fölé függesztette.

A XII. században beomlással fenyegetett a kereszthajó tetőzete. II. Ince pápa alatt (1130–1143) ezért a kereszthajó közepén
42. ábra oszlopárkádokon nyugvó támaszfalat emeltek. Bár ez közvetlenül nem érintette az apostol sírját, a kereszthajó az osztófal által mégis elvesztette nagyszerű tágasságát. Köszönetet érdemlő tény volt, hogy ezt a falat az 1823. évi tűzvészt követő munkálatok során eltávolították.

Kiemelkedő érdemet szerzett az apostol sírjával kapcsolatban Bertalan, a Szent Pál kolostor apátja azzal, hogy a híres gótikus baldachint emeltette a főoltár fölé 1285-ben. A firenzei Arnolfo de Cambiónak és társának, Péternek a kezéből kikerült mestermű, mint
37. kép már említettük, átvészelte az 1823. évi tűzvészt, és még ma is koronaként ékesíti az apostol sírját.

A confessio voltaképpeni megváltoztatására azután csak V. Sixtus alatt (1585–1590) került sor. Az apszisban felállíttatta a pápai trónszéket, hogy bizonyos ünnepi alkalmakkor az úgynevezett Cappella Pontificalén, ahol a bíborosok is jelen voltak, elegendő hely álljon rendelkezésre. Az apszis alatti kripta bejáratát bezárták, és hogy szabadon lehessen rálátni a pápai oltárra, a Gergely-féle presbyterium hátsó részét is lerombolták porfir oszlopaival és régi trónszékével együtt. Ugonio közlése szerint azt gondolhatnánk, hogy egyébként minden maradt a régiben. Ugonio azonban 1588-ban írta ezt, amikor a munkák még bizonyosan nem fejeződtek be. Tény, hogy a Pál-templomnak Nicolai által, 1815-ben adott leírásában a Gergely-féle kripta helyett, mint a Szent Péterben, nyitott confessiót találunk. Nem lehet kinyomozni, hogy milyen alkalomból kerül-

hetett rá sor, ha ugyan nem az V. Sixtus alatti munkálatokkal kapcsolatosan. Aki ismeri ennek a tetterős pápának kora római templomai érdekében történt beavatkozásait, nem hiheti, hogy a Szent Pálban félmunkát végzett, mint Pesarini véli. V. Sixtus nem ilyen ember volt. *51. és 42. ábra*

Még ez a megoldás sem jelentette azonban az utolsót a Népek Apostola confessiójának változásokkal teli történetében. Az 1823 júliusi éjszakájának a katasztrófája alkalmat szolgáltatott a XVI. Gergely pápa alatt (1831–1846) még hathatósabb átalakításra. A nyitott confessiót lezárták, és újat helyeztek el a szemközti oldalon. Ezzel lezárult egy hosszú és gazdag építészeti, valamint kulturális fejlődés, úgy, amint ma ismerjük. Az a zarándok, aki ma az Ostiába vivő úton elvándorol Szent Pál apostolfejedelem sírjához, alig talál ott már olyasmit, ami a Három Császár Bazilikájának első idejéből való volna, a diadalív mozaikjain kívül. De az idő mindenféle károsító eseményén túl eleven az a gondolat, amely létrehozta. Sugarakkal körülvéve jelenik meg a Küriosz hatalmas feje, kezében a kereszt kormánypálcájával. Fölötte lebegnek hangtalanul az Apokalipszis titokzatos lényei, két angyal vezetésével, az oldalakról előlép a huszonnégy vén, koronájukat nyújtva az Örökkévalónak. Ez a mennyei liturgia az Úr diadalmas visszatéréseként jelenik meg a népek apostolának a sírja fölött. *52. ábra*

VI.

AZ APOSTOLFEJEDELMEK CSONTJAI

A régészet a régi sírok kutatásakor nem foglalkozik csontokkal, csak abban az esetben, ha valamely történetileg jelentős sír még eredeti sértetlenségében mutatkozik. Ekkor vállalhatja a régészet, ebből a tényállásból kiindulva, a sír tartalmáért való felelősséget. Az itt tárgyalt két eset egyikében sincs szó sajnos a sírok eredeti sértetlenségéről. Szent Pálra vonatkozóan már egyedül az a tény is ezt mutatja, hogy fejét a Lateránban őrzik. Többi csontjának helyéről semmit sem tudunk. Más az eset Szent Péterrel. Először nála is ugyanezzel találkoztunk, vagyis hogy feje a Lateráni-templomban
23. kép található. Ezen túlmenően most már pontosabban ismerjük a sír körülményeit. A Vörös Fal legalsó fülkéje alatt egy halom csont rejlett. A régi központi sír területén feküdtek, amelyet az apostolénak ismertünk fel. Mostani helyzetük, amely világosan jelzi az emberi beavatkozást, valamivel magasabbra kerülhetett, mint maga a sír. Ebben a palliumfülke alatti egész zónában sehol sincsenek szétszórtan fekvő csontvázmaradványok.

Azt gondolhatnánk, hogy a valamikor szétszórtan heverő részeket összegyűjtötték, és a Vörös Fal alatt együvé helyezték. Ekkor anatómiai vizsgálat alá kellene vetnünk a különböző csontvázak hovatartozandóságát. Az orvosi vizsgálat viszont ellenkezően azt mutatta ki, hogy mindezek a csontok ugyanahhoz a személyhez tartoznak,[1] s ezt a személyt öreg és erős férfinak határozták meg. A csontok közül hiányzik a koponya. Ez főleg azt igazolja, hogy akik egy számunkra ismeretlen időpontban a fejet leválasztották a többi csonttól, és a Lateránba vitték, ezeket a csontokat Péter apostoléinak tartották. Csalódtak volna? Csak azt mondhatjuk, hogy a csontokat abból a sírból vették ki, amelyet ma Szent Péter sírjának ismerünk, és ezek valóban egy öreg férfi csontjai. Péter pedig a halálakor idős férfi volt. Bizonnyal nagy felelősség bármiféle csontokat is Szent

[1] Lásd a 207–214. oldalon.

Péteréinek tulajdonítani. Ám nem csekélyebb felelősséget jelentene, ha az apostolfejedelem igazi földi maradványait figyelemre sem méltatnánk, ha valóban jelen vannak. A végső szót kimondani róla a dolgok jelenlegi állásában valószínűleg egyáltalán nem lehet. Hangsúlyoznunk kell mégis azt a tényt, és legalábbis megfontolandónak kell tartanunk, hogy az apostol sírjának a zónáján belül egy idős férfi csontjait találták meg, és legkésőbb már több mint ezer évvel ezelőtt ilyeneknek ismerték, amikor a Szent Péterének tartott fejet a Lateránba vitték. Lehet-e komolyan gondolni, hogy ezen a helyen, amelyet, mint láttuk, kezdettől fogva egyre növekvő tisztelettel illettek, bármikor is valamiféle olyan csontokat helyezhettek el, amelyek ma tévedésbe ejthetnek minket? Hagyjuk ezt a kérdést nyitva, és forduljunk ahhoz, amit a történelem közölni tud velünk az apostolfejedelmek csontjairól.

Péter és Pál a Via Appián

Az „utak királynője", a római Via Appia, a város kapuin kívül arra visz, ahol feltárul a római Campagna varázsa, ahol régi vízvezetékek népesítik be mint százlábúak a dombos terepet, és ahol Caecilia Metalla sírrotundája nyugszik, mint valami hatalmas korona. Az ősrégi apostolszentély fölött ma a gazdag bíboros-rokon, Scipione Borghese által 1611-ben barokkosított épület áll ott, ahol eredetileg bizonyosan Róma legrégibb bazilikája volt, a San Sebastiano. Akkoriban *Basilica Apostolorum*-nak hívták, Péter és Pál apostol templomának. E szentély alatt található egy ókeresztény kultuszhely, melyet csak ennek az évszázadnak elején tártak fel ásatásokkal. Egy fedett verandából áll – az ásatást végzők „tricliának" nevezték el –, és egy hasonló térségből, valami talányos és bizonytalan jelentésű képződménnyel. Rommá vált maradványai olyanok, mint egy nagy, márvány borítású katedra. Eredetileg valószínűen aedicula volt. A két térség között udvar terül el. A „triclia" falait sok felirat borítja, a San Sebastiano híres graffitói. Azoktól a zarándokoktól származnak, akik ezen a helyen az apostolfejedelmekre gondoltak, régi szokás szerint gyakran lakomával, *refrigeriummal* is. Ez a létesítmény, amint már korábban említettük, 285 körül jött létre.

38/a. kép

38/b. kép

Ez az ókeresztény „zarándokhely", amely fölé körülbelül a negyedik század második évtizedében – mint eleinte nevezték – az apostolbazilikát építették, a régi sírhelyek egész sorát tette hozzáférhetővé. A létesítmény alatt ugyanis a megszokott falsírokon kívül min-

denekelőtt három mauzóleumot találtunk, a második század első évtizedeiben egy üstszerű völgyteknőből kiindulva helyezték el őket a dombba. Ezekbe az eredetileg pogány sírkamrákba már korán keresztény elemek hatoltak. Legközelebbi környékükön, körülbelül a harmadik század óta, keresztény katakomba is kifejlődött. Ebben a keresztény temetőben temették el a negyedik század elején Szent Sebestyén vértanút. Ez a katakomba különleges jelentőségű. Azon a helyen feküdt, amely az ókorban görög mezőnevet viselt, nevezetesen „Kata kymbasz" volt a neve, ami azt jelenti: „A völgymélyedésnél". Mivel az egyetlen ókeresztény sírlétesítmény volt, amely mindig ismert maradt, és amelyet látogattak akkor is, amikor az összes többit már régen elfeledték, ezt a nevet idővel átvitték minden hasonló, föld alatti temetőre, s éppen ezért hívják őket katakombáknak.

Mellőzzük a római házak, pogány kolumbáriumok és keresztény síremlékek maradványait, amelyek szokatlanul nagy számban találhatók itt, és eljutunk ahhoz a kérdéshez, amely a San Sebastiano voltaképpen problémája: *mit jelent az apostolfejedelmek tisztelete a Via Appián?* Fél évszázada vitáznak a tudósok róla, és mind újabb hipotéziseket gondolnak ki. Hogy megértsük ezeket a magyarázó kísérleteket, emlékezzünk vissza néhány régi hagyományra, amelyeket részben már korábban említettünk, és közülük legalább a különös fontosságúakat meg is nevezzük: a 354. év krónikása szól Péter apostolnak a Via Appián tartott ünnepéről, és eközben megemlíti a 258. évet, s ezt ezeknek az ünnepeknek a kezdetéül állítja. Az apostoloknak a Via Appiánál levő bazilikájában volt található Damasus pápának (366—384) egy felirata, amely arra hívta fel a jámbor zarándok figyelmét, hogy ezen a helyen „lakott" Péter és Pál. Ezt a „lakást" általában temetői értelemben használják. A negyedik század végén Szent Ambrus egy himnuszában azt állítja, hogy mindkét apostolt „három út" mellett tisztelték Rómában. Péternél a Via Cornelia, Pálnál a Via Ostiense jöhet szóba, harmadiknak pedig mindkét apostol számára a Via Appia.

Az apostoloknak a Via Appián tartott közös ünnepéről tanúskodik az ötödik században a tévesen Jeromosnak tulajdonított martyrologium is. Szent Sebestyén fantáziában gazdag, hasonlóképpen az ötödik századból való aktái elbeszélik, hogy a vértanú testét a mai San Sebastianóban temették el, *iuxta vestigia Apostolorum* (az apostolok „nyomai" mellett). A hatodik században a Liber Pontificalis Kornél pápa (251 – 253) életrajzában azt közli, hogy ő vitette át az apostolok testét a Via Appiáról mai helyükre, a Vatikánba, illetve a Via Ostienséhez. Ugyanennek a századnak a végén Nagy Szent

33. A MAI PALLIUM-FÜLKE. KÖZÉPÜTT LÁTHATÓ A SZEKRÉNY, AMELYBE ELHELYEZIK AZ APOSTOL SÍRJA FÖLÉ A PALLIUMOKAT. A FÜLKE ASZIMETRIKUS ELHELYEZÉSÉNEK OKA A TROPAIONBA BEÉPÍTETT GRAFFITO-FAL.

34. MICHELANGELO KUPOLÁJA ÉS BERNINI BALDACHINJA A PALLIUM-FÜLKE FELŐL NÉZVE.

35/A. A VIA OSTIENSE MELLETTI NEKROPOLISZ A SZENT PÁL-BAZILIKA KÖZELÉBEN

B. KÉT PÁPAI ÉREM 1626-BÓL ÉS 1633-BÓL. MINDKETTŐT VIII. ORBÁN (1623–1644) VERETTE. FELIRATA: *ORNATO SANCTI PETRI ET PAULI SEPULCHRO*. AZ ÉREM A SZENT PÉTER-BAZILIKA BALDACHINJÁNAK KÉT VÁLTOZATÁT MUTATJA

36/A. A „PAULO-APOSTOLO-MART" FELIRATÚ KŐLAP A SZENT PÁL-BAZILIKA PADOZATÁBAN. A HÁROM NYÍLÁS A SÍRHOZ VEZETŐ AKNÁK NYÍLÁSA VOLT, A KÖRALAKÚ A LEGRÉGIBB

B. AZ APOSTOLOK OLTÁRÁNAK MENZÁJA, MELYBE BEILLESZTETTEK EGY RÉGI PORFIR-LAPOT

37. A SZENT PÁL-BAZILIKA FŐOLTÁRA, FÖLÖTTE ARNOLFO DI GAMBIO GOTIKUS CIBÓRIUMA, ELŐTTE A MÚLT SZÁZADBAN KIALAKÍTOTT NYITOTT CONFESSIO

38/A. A VIA APPIA MELLETTI „TRICLIA" REKONSTRUKCIÓJA P. STEYGER SZERINT

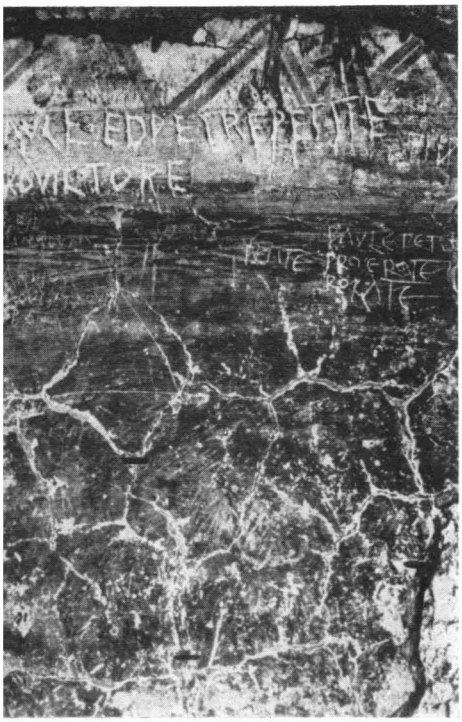

B. SZENT PÉTERT ÉS SZENT PÁLT SZÓLÍTÓ GRAFFITÓK A „TRICLIÁBÓL"

Veri Ritratti delle Statue d'argento nelle quali si conseruano le SSme Teste delli glor
Prencipi degl'Apostoli Pietro, e Paolo nella Sacro Santa Chiesa Lateranense

39/A. A KÉT APOSTOLFEJEDELEM EREKLYETARTÓI A LATERÁNI BAZILIKÁBAN A 14. SZÁZADBAN. METSZET

B. A MAI EREKLYETARTÓK A LATERÁNI BAZILIKA FŐOLTÁRA FELETTI CIBÓRIUM EREKLYEKAMRÁJÁBAN

40. A LATERÁNI BAZILIKA AZ APOSTOLOK CIBÓRIUMÁVAL

Gergely azt írja Konstantina császárnéhoz intézett levelében, hogy a testeket vértanúságuk után elrabolták a keletiek, és ideiglenesen elrejtették a Via Appiánál. Mennydörgéstől és villámlástól megfélemlítve mondtak le ezután arról a kísérletről, hogy elvigyék. A rómaiak ezután visszavitték a testeket eredeti sírjaikba. Néhány évtizeddel később azután még azt is tudni véli az I. Honorius pápa (625–638) idejéből való itinerárium, hogy az apostolok teste negyven évig nyugodott a Via Appiánál. Ezekből a hírekből kiérezhető a nép költői fantáziájának lassú munkája, amellyel egy bizonyos történeti magot lassacskán feldíszít.

Miben áll azonban a „történeti mag", és hol kezdődik a legenda? A két apostolnak a harmadik század közepétől a Via Appiánál kialakult tisztelete annyira tény, mint amennyire bizonyos, hogy az apostolok kultusza a sírjuknál, a Vatikánban és a Via Ostiense mellett már korábban fennállott. Ezt tanúsítják az emlékművek, és ezt tanúsítja a római Gaius is 200 körül. Ez a síroknál gyakorolt tisztelet a Via Appia melletti új kultuszközpont miatt egyáltalán nem szűnik meg, hanem továbbra is megmarad. Ezt igazolják a Vatikánban levő tropaion, valamint a Cezáreai Euszébiosz Egyháztörténetének, és Theophaniájának szövegei. Ez a tényállás érthetővé teszi azt a nehézséget, hogy megmagyarázzuk az apostoloknak a Via Appiánál gyakorolt kultusza keletkezését és jelentőségét.

A Via Appiánál kialakult kultusz tényéből, összefüggésben a 258-as dátummal, a Valerianus-féle üldözés évével – amelynek *38/a. kép*
során első ízben zárták be a keresztény temetőket –, a Damasus-feliratból és az átvitelről szóló tudósításból kialakult a hipotézis az apostolok testének a Via Appiához történt ideiglenes átszállításáról. Ott maradtak a valerianusi üldözéstől Konstantin idejéig. Az átvitel-hipotézis egy változatát a *Liber Pontificalis* Kornél pápa életrajzára támaszkodva javasolták, eszerint az apostolokat vértanúságuk után először a Via Appiánál temették volna el. Az újabb értelmezés jogi nehézségekre hivatkozva teljesen elvetette az átvitel eszméjét, és feltételezte az apostolok testének jelenléte nélküli kultuszt. Sőt: a Római Martyrologium bizonyos adataiból kiindulva még azt is megkísérelték, hogy a Via Appiánál levő apostol-szentélyt a novatianus szekta kultuszhelyének magyarázzák; ezt a szektát az Egyház később elfojtotta.

Mindezekre a kísérletekre sok éleselméjűséget és tudományosságot fordítottak, némelykor talán túlságosan is sokat. Mindegyik értelmezésnek megvan a gyenge oldala, továbbá egyikük sem igazán megnyugtató valamennyi tény és tanúság alapján. Ha a helyzetet le akarjuk egyszerűsíteni, körülbelül ezt mondhatjuk: a Via Appiánál

levő apostolkultusz kérdésében a tudósok két táborra oszlanak. Egyesek elfogadják az apostolok testének átszállítását, mások viszont tagadnak mindenféle átvitelt. Az első csoportnak ellene lehet vetni, hogy a Via Appiánál levő San Sebastiano alatt mindmáig egyetlen helyet sem lehetett igazolni, ahol az apostolok testét eltemették. Valószínűtlen, hogy ennek még csak nyoma sem maradt volna. A második csoport tétele ellen azt kell mondanunk: nagyon nehéz feltételezni az ókeresztény Rómában, hogy az apostolok kultuszhelye a sírjaiktól vagy vértanúságuk helyétől távol alakult ki. A mártírok kultuszhelyei rendszerint a sírjukhoz, vagy vértanúságuk helyéhez kötődnek. A sok mártír-kultuszhelyet felsorakoztató Róma nem nyújt rá egyetlen eltérő példát sem. Ez nyomós érv. A keresztény ókorkutatók nagy része ezért máig is az átvitel hipotézise mellett döntött, bár az utóbbi időben a másik is megint védelmezőire talált. Enrico Josi néhány évvel ezelőtt egy római konferencián az átvitel-hipotézis érdekes új formáját javasolta, mely elkerüli a korábbiak egynémely nehézségét. Julius Paulusnak, a harmadik században élt római jogásznak egy szövege szerint a sír jogilag azon a helyen van, ahol a fej található. Josi ebből azt következtette, hogy ez a jogi felfogás a valerianusi üldözés közepette arra a gondolatra késztethette a keresztényeket, hogy a Vatikánban és az Ostiába vivő út mellett levő veszélyeztetett sírokat a fejek átvitelével jogilag áttelepítsék. Az ilyenféle rész-átvitel bizonyára könnyebben végrehajtható volt, mint a teljes maradványoké, és így az is érthetőbb lenne, hogy a két fejnek a Via Appiánál levő kis rejtekhelyéből nem maradtak nyomok.

Josi hipotézisét továbbvezették arra a márványládára való hivatkozással, amelyet Konstantin építtetett bele a vatikáni tropaion graffitó-falába. Ez a megállapítás teljességgel jogos, nem annyira a fej áthelyezésének, mint inkább visszavitelének értelmében. Amint a nyomok mutatják, e ládába egykor emberi csontokat temettek el. Ezen a helyen azonban magánosok nem helyezhettek el valamiféle „csontletétet". Mindennemű beépítést sokkal inkább egyfajta „hivatalos letétnek" kell tekintenünk, amelyet a graffitó-fal befalazása előtt helyeztek el benne. A falban észre lehetett még venni egy ív nyomait, de még a megvalósítás során mellőzték. Ezt a helyet talán előzően hozzáférhetővé akarták tenni? Konstantin a graffitó-falat a sírhoz tartozónak tekintette, ezért nem szimmetrikus formáját figyelembe vette. Arra a feltevésre vonatkozóan, hogy talán éppen a fejek átvitele érdekében járt el így, más fontos támpontra utalhatunk majd.

Mindez a legegyszerűbben azzal magyarázható, ha az osszáriu-

mot a graffitó-falba azoknak az apostol-relikviáknak illesztették be, amelyeket a Via Appiáról vittek vissza. Mivel az első átvitelkor hipotézisünk szerint csak egy részt, elsőlegesen a fejet szállították át, ezzel összeegyeztethető lenne az, hogy a relikviák másik része a Vörös Fal alatt maradt.

Megfontolásainkban – még egyszer hangsúlyozzuk – hipotézisről van szó, ennek azonban másokkal szemben megvan az az előnye, hogy számol a Szent Péter alatti ásatások révén adódott új tényekkel, amelyek jóval biztosabb kiindulópontot képeznek, mint a legenda-formálta szövegek.

Két ereklye-oltár

Az apostoloknak a Lateránban levő fejéről szóló tanulmányában Hartmann Grisar úgy véli, hogy ezeket az ereklyéket a Vatikánból és a Via Ostienséről a pápák lateráni magánkápolnájába a 846. évi szaracén betöréssel összefüggésben vitték át. Ez csak vélekedés, mert mellette szóló bizonyítékot nem lehet felmutatni. A fejeknek a Lateránban léte csak a XI. század vége óta igazolható. János diakonus, aki ezt *Libellus de Ecclesia Lateranensi* című művében közli, III. Sándor pápa idejében (1159–1181) írt. Felhívja mégis a figyelmet arra, hogy ő csak a *Libellus de Sanctis Sanctorum* nyomán halad. Ez viszont legalábbis Szent VII. Gergelyig (1073–1085) vezethető vissza. Valószínűen még régibb. A szaracénok betörése alkalmul szolgált a pápáknak arra, hogy ehhez a szokatlan intézkedéshez nyúljanak. Ha Grisar hipotézise helytálló volna, akkor ez döntő bizonyíték lenne az éppen most kifejtett lehetőség ellen, hogy az apostolok fejének elválasztását kapcsolatba hozzuk az ereklyéknek a Via Appiához történt átvitelével: meg kell tehát vizsgálni, fenntartható-e, hogy az apostolok fejének elválasztását a többi maradványtól már a szaracén betörés előttre keltezzük.

Ezt a tételt A. de Waal állította fel az apostolok fejéről szóló kis tanulmányában. De Waal az apostolok fejének az átvitelét a VIII. században jelentkező „átviteli mozgalom" fényében kívánja látni. A vértanúk sírjának védtelensége a városon kívül fekvő katakombákban, és lassú pusztulásuk arra késztette I. Pál pápát (757–767), hogy a korábbi szokással szemben a mártírok ereklyéit régi sírjaikból átszállíttassa a város templomaiba. A vértanú-ereklyék ilyenféle átvitelei a következő évszázadban azután szokássá fejlődtek, s ez lassanként egész Európára kiterjedt. Először minden elérhető mártírtestet a városba vittek, és – ha hihetünk a régi feliratoknak –

nagy tömegben osztották szét őket Róma templomai között. Erre azután jámbor mohóság – aligha lehet másnak nevezni – ébredt a vértanúk iránt az Alpokon túl, a Karoling-kor felvirágzó apátságaiban. Követeket és ajándékokat küldtek Rómába, hogy valamit megszerezzenek ezekből a szent kincsekből, nem riadtak vissza a megtévesztéstől sem, és csakhamar szállítmányok indultak római vértanúk csontjaival – valódiakkal és hamisakkal egyaránt – az Alpok hágóin át a Karolingok birodalmába.

E szokás kezdetei azonban már I. Pál előttre nyúlnak vissza. Feltűnő, hogy elsődlegesen a vértanúk fejét vették ki a sírjukból. Így arról értesülünk, hogy már I. Honorius (625–638) Szent Ágnes fejét a Lateránba vitette. Valóban ott őrizték az apostolok fejével együtt Szent Ágnesét és Eufémiáét is, amint János diakonus közli. Honorius, amikor Szent Pongrác csontjait a Via Aureliánál levő, általa megújított bazilikába vitette, fejét a Lateránba szállíttatta. A IX. században vitték azután Szent Sebestyén és Szent Lőrinc fejét a város belsejébe. Mindebből kiderül, hogy ez az átviteli mozgalom óvatosan kezdődött, és először csak a leghíresebb vértanúk legértékesebb részét, vagyis a fejét helyezték biztonságba.

Nem különös-e, hogy Nagy Szent Gergely Konstantinához írt levelében olyan határozottan visszautasította ugyan a szent testek megosztását, mégis úgy tűnik, hogy néhány évtizede már elkezdték ezt a gyakorlatot?

Grisar is, De Waal is Gergely levelére hivatkozik, hogy az apostolok fejének elválasztását erre az időre vonatkozóan elutasítsa, holott ebben a levélben csak arról van szó, hogy a vértanúk csontjait nem szabad érinteni. Az apostolok netán mégis már elválasztott fej-ereklyéinek lehetőségét ez nem befolyásolja. A pápa levelébe nem szabad túl sokat beleolvasni. Diplomáciai mestermű ez, amelylyel Gergely megkísérli, hogy a császárnét lebeszélje a kéréséről, mivel egy ilyen értékes ereklyét mégsem akar és nem is tud átadni Bizáncnak anélkül, hogy fel ne keltené vele Róma népének nemtetszését. Ugyanez a pápa, aki bajokat és veszélyeket helyez kilátásba azok számára, akik csupán közelítenek is a sírokhoz, mindennek ellenére Péter és Pál sírja körül ásatásokat végeztetett, föld alatti kriptát helyeztetett el, és megváltoztatta az egész confessio-létesítményt, amint láttuk.

Nem azt kell-e viszont gyanítanunk éppen a császárnénak Szent Péter apostol fejére vonatkozó kéréséből, hogy azt már a többi csonttól elválasztva őrizték? Az ilyenféle vélekedés egyáltalán nem indokolatlan. A Szent Pál-bazilikában a főbejárattól jobbra állt egy oltár, és az a hagyomány fűződött hozzá, hogy ott „találták meg

újból" Szent Pál fejét. Pesarini, aki Panviniónak erről a jegyzetéről tudósít, hozzáteszi, hogy ezt az oltárt azonban Szent Gergelynek szentelték, és a nyolcadik századig visszamenően igazolható. Ugonio hasonlóképpen szól erről a Szent Gergely-oltárról, „amely alatt egykor megtalálták Szent Pál fejét". Sevarano kiegészíti ezt azzal, hogy az a Lucina nevű matróna, akinek a legenda Szent Pál eltemetését tulajdonítja – a *Liber Pontificalis* Kornél-életrajza szerint, mint említettük, csak a Via Appiától történt visszaszállítása után –, az elválasztott fejet ott temette el, ahol ma Szent Gergely oltára áll. Fioravante Martinello megemlít egy erre vonatkozó feliratot. A Pál-bazilika leírója, N. Nicolai, hasonlóképpen megemlékezik arról, hogy a fejet ezen a helyen találták meg, úgy látszik azonban, hogy a Gergely-oltárt nem ismeri már. A felirat szövegét ekként közli: „Hic inventum fuit caput S. Pauli Apostoli" (Itt találták meg Szent Pál apostol fejét.).

Ha el is tekintünk a legendás hozzáadásoktól, megmarad a tény, hogy egy régi oltár (amely Pesarini szerint a VIII. századig igazolható) Szent Pálnak a sírból kiemelt fejét összekapcsolja Nagy Szent Gergellyel. Ezzel azután kérdések vetődnek fel. Gergely valóban elrejtette-e Pál fejét a saját oltárában? A fejet már előzően elválasztották? A levele alapján éppen nem lehet feltételezni, hogy ő maga vállalkozott volna ilyen elválasztására. Az említett közlések mindenesetre közelhozzák, hogy feltételezzük a fej külön történt őrzését a VIII. század óta, az oltár igazolható korának megfelelően.

Ezt a feltevést megerősíti egy másik közlés, amely hasonlókról számol be Szent Pál fejével kapcsolatban. Az I. Honorius pápa idejéből (625–638) való itinerárium hoz, a *Notitia ecclesarum urbis Romae*-hoz tartozik egy függelék, s a Szent Péter bazilika leírása található benne. De Rossi adatai szerint, aki a *Roma sotteranea* című híres könyvében kiadta a legrégibb itinerárium okat, a Szent Péterről szóló toldalék nem keletkezett a nyolcadik század második fele előtt. Ebben a leírásban a zarándokot egyik oltártól a másikhoz vezetik a Szent Péteren át, és az oltár helyett többnyire egyszerűen azt a szentet nevezik meg, akinek az illető oltárt szentelték. Ez áll benne: „Ennek bal oldalán Leó pápa fogad, és visszaad téged ugyanannak az Istenanyának, akinek a segítségével a kriptán át eljutsz végül a szent apostol-fejedelemnek, Péternek a fejéhez, onnan pedig elérsz a főoltárhoz és confessiójához..." Ezt a szöveget olykor úgy értelmezték, mintha akkoriban azt hitték volna, hogy Szent Péter fejével a kripta irányában fekszik a sírban. Teljesen eltekintve attól, hogy akkor éppúgy nem lehetett elképzelni, mint ahogy ma sem, hogyan feküdt Szent Péter a sírban, ez a magyarázat értelmetlen

összefüggésében is. Csupán oltárokról van szó, és ezért csak arra gondolhattak, hogy a kriptában olyan oltár volt, amelyet az apostolfejedelem fejéről neveztek el. Ez azután megint csak azt jelentheti, hogy az apostol fejét ereklyeként helyezték el az oltárban. A Szent Péter kriptájában levő oltár valóban a hetedik-nyolcadik századból való, és az oltár menzája alatt egy viszonylag nagy ereklyeüreget (20 cm széles, 30 cm hosszú és 23 cm mély) találunk. Csupán meghatározhatatlan pormaradványok rejlettek benne, s ez azt jelenti, hogy magukat az ereklyéket eltávolították belőle. E tényekkel szemben – az oltár szokatlan nagyságára is gondolunk eközben – aligha kételkedhetünk abban, hogy ezt az oltárt azért hívták *altare ad caput b. Petri*-nek (Szent Péter fejének oltára), mert benne az apostolfejedelem feje volt. Egyébként ugyanis azt könyvelhetnénk el lehetetlen tényként, hogy a Szent Péter kriptájában levő oltárt kifejezetten az ő fejéről nevezték el, az oltárban viszont valami meg nem nevezett szent maradványai voltak.

Nyomós okok állnak fenn tehát arra vonatkozóan, hogy Szent Pál fejét éppúgy, mint Szent Péterét, már a nyolcadik században saját bazilikáik nekik szentelt oltáraiban őrizték, elválasztva többi ereklyéiktől. A Szent Péter kriptájában levő oltárt későbbi okmányok sohasem jelölik többé *altare ad caput b. Petri*-nek. Ez az üres ereklyeüreg tényével együtt arra utal, hogy a fejeket a kilencedik században, a szaracénok betörése idején vitték a Lateránba, amint Grisar gondolja.

De Waalnak is igaza van mégis azzal a feltevésével, hogy a fejeket már korábban elválasztották a testektől. Mikor történhetett ez? Szent Ágnes és Szent Pongrác fejének elválasztása Nagy Szent Gergely ideje után, amint már mondtuk, könnyebben érthető lenne, ha akkor már létezett volna az apostolok elválasztott fejének a példája. Ennek a fejereklye-kultusznak a sajátossága önmagában szintén megvilágosodnék az apostolok fejének a példája nyomán.

Visszatérünk most a graffitó-falban levő ereklyetartóhoz. Menynyivel természetesebben lehetne ábrázolni az éppen most szemügyre vett fejlődést, ha feltételezhetnénk, hogy Péter apostol fejét temették el ott, amiután a Valerianus-féle üldözés ínséges idejében, az akkori jogérzéknek megfelelően, a tropaion alatti veszélyeztetett sírból a Via Appiának rejtett keresztény sírkamrájába menekítették. Aki ezt az összefüggést nem akarja elfogadni egyes részeinek hipotetikus jellege miatt, annak megnehezül a feladata, ha a graffitó-falba épített ereklyetartó jelenlétét, és az apostolok fejét tartalmazó oltárok tényét a nyolcadik századra vonatkozóan történetileg hitelre méltóan akarja magyarázni.

A két fej a Lateráni bazilika ciboriumában

A római Lateráni-bazilika tiszteletreméltó címe: *Minden templom anyja és feje.* Konstantin emeltette egyik első bazilikájaként, és átadta a pápának. Ennek az épületnek az érdekében a császár lebontatta az *Equites singulares* kaszárnyát, amelynek katonái ellene harcoltak Maxentius oldalán, s az előkelő Plauti Laterani közelben fekvő családi palotáját is, amely szerencsétlen hitveséé, Faustáé volt, az Egyháznak ajándékozta. A 313. évi milánói ediktum kibékítette az Egyházat a római állammal; az ezt követő első évekre való emlékezés csak kevéssé illik arra a hűvösen monumentális barokk homlokzatra, amelyen át ma a templomba lépünk. Az első benyomás meglepő, vagy éppen csalódást keltő. Ennek a templomnak a keletkezésére vonatkozó ismeret ráhangolt minket a korai keresztény időnek tiszteletet keltő térségei közül az egyikre, amelynek az atmoszférájában még most is egy hosszú és változatos történelem évszázadai lebegnek. A fenséges homlokzat pedig talán ugyancsak barokk pompájú és súlyú térségre készített elő bennünket. A Lateráni templom belseje sem az egyik, sem a másik. A zseniális építész, Borromini, Bernini szerencsétlen vetélytársa, értett hozzá, hogy a korai idők komoly, szigorú formáját megtartsa barokk átalakításában is.

Annál meghittebb hatást kelt ebben a tiszteletreméltó templomtérségben a múltba ívelő hídként a főoltár fölötti, magas, gótikus cibórium. V. Orbán pápa (1362–1370) akkor emeltette, amikor átmenetileg visszatért Avignonból, ahol a pápáknak 1309-től 1377-ig *40. kép* a székhelyük volt. Formája azonban nem a megszokott oltárbaldachiné. Kétemeletnyire emelkedik, csaknem kétszeres magasságba, mint szokásos. Ennek az oltár fölött lebegő cibóriumnak ugyanis van egy ereklyekamrája is, s benne rejlik művészi bronzrácsok mögött Róma két legnagyobb ereklyekincse, Szent Péter és Pál apostol *39/b. kép* feje.

Hallottuk már, hogy a fejek legalább a tizenegyedik század óta igazolhatók a Lateránban, és vélhetően a kilencedik században vitték őket oda. Akkoriban azonban nem a Lateráni-templomban voltak, hanem a közelben levő Lateráni palotában, a pápa középkori rezidenciájában, mégpedig abban a Szent Lőrincnek szentelt kápolnában, amelyet ma az ereklyékről *Sancta Sanctorum*-nak neveznek. Ott egy oltárba voltak bezárva, amelynek III. Ince (1198–1216) bronzajtót készíttetett, s ennek szárnyaira jellemző módon egy-egy apostolfejet mintáztak. Az a körülmény, hogy az apostolok fejéről van szó, amelyeket maguk a pápák vettek oltalmukba, bizonyára

feljogosít arra, hogy kizárjuk mind a tudatos, mind a tudattalan hamisítást.

A két apostolfej ezekben az örvendező hitű évszázadokban az Egyháznak és Róma városának nagyrabecsült palládiuma (oltalmat biztosító ereklyéje) lett. Amikor III. Honorius (1216–1227) értesült a keresztesek a Szentföldre történt megérkezéséről, könyörgő körmenetet rendelt el értük a Lateránból a S. Maria Maggiorébe, s eközben ünnepélyesen körülhordozták az apostolfejedelmek fejét. 1241-ben, amikor II. Frigyes császár fenyegetően vonult Róma ellen a rómaiak pedig már arra gondoltak, hogy megnyitják előtte a város kapuit, IX. Gergely pápa (1227–1241) az apostolok fejét a Szent Péterbe vitte, és ellenállásra lelkesítette az összegyűlt rómaiakat, hogy megvédjék ezeket a számukra olyan drága fejeket.

A Lateráni palota kápolnájából a Lateráni-bazilika új cibóriumába az átvitel 1370. április 15-én, húsvét hétfőjén történt. V. Orbán megújíttatta az ereklyetartókat is a szent fejek számára, mivel eredetileg egyszerű ezüstből való tartók voltak. Az ereklyéket drága hermákba zárták, amelyek Péter apostolt a kulcsokkal, Pált
39/a kép pedig karddal ábrázolták. Nem takarékoskodtak az arannyal, ezüsttel, gyöngyökkel s a drágakövekkel. V. Károly francia király és nővére, Johanna, jelentős összeget bocsátott a pápa rendelkezésére.

A drágakövekkel való dúsítás olyan bőséges volt, hogy 1438-ban bűntetthez vezetett. Soresinus lateráni kanonok elbeszélése szerint a történet a következőképpen játszódott le: Egy gazdag velencei férfi haldoklott, és bajában az apostolok segítségéért kiáltott. Arra az esetre, hogyha meggyógyul, a vagyonából egy nagy drágagyöngyöt ígért nekik. Egészséges lett, és elküldte a gyöngyöt Rómába, hogy feldíszítsék vele az apostolok ereklyéit. Ez alkalommal fedezték fel, hogy tizenkét gyöngyöt és nagyszámú értékes drágakövet – köztük egy 47 és egy 48 karátos rubint, egy zafirt és három különösen nagy gyémántot – elloptak. Különös módon azután kiderült, hogy a velencei nagy gyöngy egyike a hiányzó gyöngyöknek. Így hamar kiderítették a tolvajokat. Egy bizonyos Domenico Capocciola és Giovanni Garofolo volt a tettes. Az apostolfejedelmek ünnepén követték el tolvajlásukat, a rablott holmit pedig nagybátyjuknál, a perugiai Nicola Andreucciónál rejtették el. Középkori kegyetlenséggel büntették meg őket. Először a S. Maria in Aracoeli templomban lefokozták, majd a Campo dei fiori-n vasketrecben állították ki, ezután pedig a Capitóliumtól a városon át a Lateránba hurcolták mindnyájukat. Nicolónak szamáron kellett ügetnie, papírsüveggel a fején, eközben Domenicót és Giovannit ló farkához kötve vonszolták utána. Amikor megérkeztek a Lateránba, levágták a

jobb kezüket, majd az utóbbi kettőt elégették. Nicolóval mint orgazdával „szelídebben" bántak. Először izzó csípővasszorítókkal megkínozták, utána pedig felakasztották. Büntetésük bizonyára nem lett volna ilyen rémséges, ha a szerencsétlenek nem éppen az apostolfejedelmek minden római számára olyannyira szent feje ellen emeltek volna kezet.

Az ereklyetartók drága volta még egyszer rablásra késztetett. Róma megszállása alatt francia csapatok 1799-ben elvitték az ereklyetartókat, magukat az ereklyéket, mint számukra értékteleneket, szerencsére ott hagyták. VII. Pius 1804. július 3-án megállapíthatta, hogy V. Orbán pecsétjei még sértetlenek. Az ereklyék új, drága tartóba helyezésekor – személyesen a pápa végezte – kiderült, hogy a tiszteletreméltó fejekből nem sok maradt meg: csigolyák, állkapcsok fogakkal, belőlük néhány csaknem elporladt, és a koponyák egy része.

Az apostolok testének megosztása

Az apostolok fejének lateráni közös tiszteletének meglepő párhuzama van a Szent Péter és Szent Pál-bazilikákban, amelyek szellemi háttere mély gyökerekként nyúlik a múltba. Egy, az ásatások idejéből való kis felfedezés megvilágíthatja ezt.

A vizsgálatok kezdetén a Szent Péter confessiója alatt állottunk. Az első kutatóárkok és aknák nem hoztak említésre méltó eredményt. Így vetődött fel az a gondolat, hogy az apostol sírját, vagy ereklyéit, a palliumfülke és a vele kapcsolatos oltárok mai komplexumának a belsejében keressük. Amint már korábban elmondtuk, utat kerestünk a magasba a konstantini memoria hátsó oldalától a porfir párkány 23,5 centiméter széles hasadékán át. Egy késő délután – a bazilikát már be kellett zárni – magasan fent Nagy Szent Gergely (és II. Calixtus) oltárában végre látható lett egy fehér márványurna: nem kétséges, itt voltak az apostol ereklyéi. A felfedezést jelentettük, anélkül, hogy hozzányúltunk volna még az urnához, a megvizsgálása azonban csalódást jelentett. A márványurna csak két kis, igen régi, ezüst szelencét tartalmazott, vászonba voltak csavarva, melyen néhány vörös tintával, kis betűkkel írott szó volt olvasható. Az egyik szelencén ezt olvastuk: „*Salvatori et Sanctae Mariae (reliquiae)*", a másikon pedig: „*Sancti Petri et sancti Pauli (reliquiae)*. Az írás formája alapján a felirat a 650 és 750 közti időből való. A pontosabb vizsgálatkor a vászon alatt, magán a fémen nagybetűkkel és fekete tintával írt ugyanezek a feliratok mutatkoztak. Ezzel

15/a. kép
40. és 54. ábra

15/b. kép

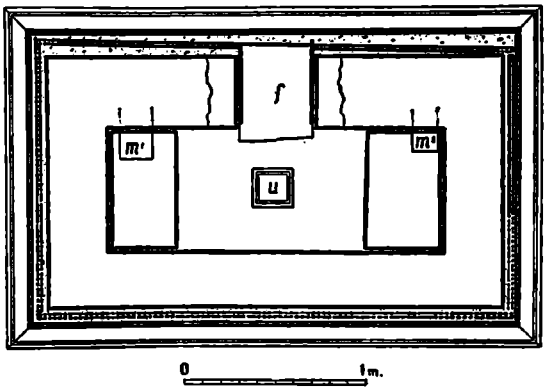

54. ÁBRA
NAGY SZENT GERGELY ÉS II. CALIXTUS PÁPA OLTÁRAINAK ALAPRAJZA

kiviláglott, hogy a kis ereklyetartók régebbiek az unciális írásnál, és így magának Nagy Szent Gergelynek az idejéből származhatnak, aki azt az oltárt emeltette, amelyben megtaláltuk őket. Ezek az ereklyék egyébként megmagyarázzák egy porfirral bélelt kis confessio-nyílás létesítését is az oltár nyugati oldalának felső részén, s ez hasonlóképpen Gergely munkái közé tartozhat. A szelence belsejében csak apró szövetdarabkákat lehetett találni, éspedig hármat a „Salvatori et Sanctae Mariae" jelölésűben, kettőt pedig az apostolfejedelmek nevével megjelöltben. Amint Nagy Szent Gergelyről nem is tételezhetjük fel másként, brandiumokról, „érintési ereklyékről" van tehát szó.

Jelentős annak lerögzítése, hogy már a középkor elején, bizonyára joggal gondolunk Nagy Szent Gergelyre, – a hatodik század utolsó éveiről lehet szó – Péter- és Pál ereklyéi együttesen találhatók a Szent Péter-templom oltárában. Az a gondosság, amellyel később vászonnal bevonták, és új felirattal látták el őket, nagyrabecsülésükről tanúskodik. II. Calixtus pápa ereklyeként vitte át őket új oltárába, amelyet ő maga szentelt fel 1123. március 25-én. Ez alkalommal bizonyára ellenőrizték az ereklyéket, hisz könnyen hozzájuk lehetett férni, és azt tapasztalták, hogy Szent Péter és Szent Pál ereklyéi együtt vannak. Hogy ezúttal szövet-relikviákról volt szó, az persze a XII. században nem tudatosodhatott.

Mindez egy különleges hagyomány miatt látszik számunkra jelentősnek, s ez éppen a tizenkettedik század elején igazolható először. Az a meggyőződés terjedt el, hogy mindkét apostol testének a fele van a Szent Péterben és a Szent Pálban. Mivel ez a vélemény lett hivatalos változat több mint fél ezredéven át, izgalmas lenne, ha meg tudnánk magyarázni az eredetét.

Ennek a felfogásnak első nyomával azon az ókori múzsa-szarkofágon találkozunk, amelybe az akkori Róma egyik leggazdagabb és

leghatalmasabb férfiát, Petrus Leonist (Pierleónét) temették el a Szent Pálban. A szarkofág fedelén a következő felirat áll:

„Te Petrus et Paulus (con) servent, Petre Leonis.
Dent animam caelo, quos tam devote amasti:
Et, quibus est idem tumulus, sit gloria tecum".
(Péter és Pál őrizzen, Leó fia, Péter.
Akiket annyira tisztelve szerettél, adják lelked az égnek:
Nekik pedig, akik ugyanabban a sírban nyugszanak, (legyen tisztelet veled együtt.)

Ez a Pierleone az unokája volt egy gazdag zsidónak, aki a keresztségben a Benedictus Christianus nevet kapta. A Pierleonik gazdagsága és ereje akkora volt, hogy a hatalmas Frangipanikkal vetélkedhettek Rómában a hatalomért. Petrus Pierleoni, Benedictus dédunokája és Petrus Leoni fia, 1120-ban bíboros lett, majd II. Anaklétusként (1130–1138) ellenpápája II. Incének, akinek Franciaországba kellett előle menekülnie.

Az öreg Pierleone 1128 körül halhatott meg. Fia, a bíboros, jelen lehetett II. Calixtus 1123 márciusában tartott oltárszentelésén, vagy esetleg másként könnyen értesülhetett a Szent Péter és Szent Pál ereklyéit tartalmazó urnáról. Nem is lehetett nagyon távoli az a vélekedés, hogy a Szent Pálban is hasonló Péter-Pál-ereklyék találhatók, különösen ha arra gondoltak, hogy mindkét fejet Róma harmadik nagy bazilikájában, a Lateránban őrzik. Talán valóban volt a Szent Pál-bazilika oltárában párja. A Pierleone-féle feliratban azonban még nem jelentkezik a szent testek két egyforma felének a legendájáról szóló későbbi forma, csupán – költői fordulattal – „közös sírról" van benne szó. Így talán elképzelhetjük, hogy az 1123. évi ünnepélyes oltárszentelés lehetett a kiindulópontja a később olyan szilárdan meggyökerezett legendának.

A tizenkettedik és tizenharmadik század folyamán elterjedt az ereklyék megosztásának a hagyománya, kapcsolatban a *Divisio Apostolorum* (az apostolok szétosztása ti. szerte a világra) régi ünnepével, és a Szent Péter-bazilika confessiója közelében levő oltárával, amelyet a két apostolnak szenteltek. A Divisio Apostolorum ünnepének teljesen más az értelme. Azt ünnepelték vele, hogy az apostolok elváltak egymástól, amikor Jeruzsálemből kimentek a világba, hogy az evangéliumot hirdessék.

Ennek az ünnepnek a magyarázata során a liturgia középkori felfogásában a XII. század meghozta a mi felfogásunk szerinti új értelmet is. A párizsi teológusnál, J. Belethnél jelenik meg első-

ként. Egy 1165-ben megjelent művében az ünnep szokásos értelmezéséhez a másikat is hozzáfűzte ezekkel a szavakkal: „nonnulli vero putant" (egyesek azonban úgy vélik). Eszerint a két apostol összekeveredett csontjainak Szilveszter pápa által történt szétválasztásáról van szó, amikor át akarta vinni őket új építésű sírtemplomaikba. Az égnek imával és böjtöléssel kikönyörgött válasza azt nyilvánította ki, hogy a nagyobb csontok az igehirdetőé (Pálé), a kisebbek pedig a halászé (Péteré).[2] Két egyenlő félre történő megosztásról tehát még nincs szó.

Szűk száz évvel később ugyanebben az összefüggésben bukkan fel az apostolok ereklyéinek két egyenlő félre történt osztása Trienti Bertalannál. A *Liber Pontificalis* Kornél életrajza itt az apostolok elrablásáról és a Via Appiánál történő elrejtésükről szóló történethez kapcsolódik. Ugyanennek az évszázadnak a végén (1286–1291) újból megjelenik ez a liturgikus magyarázat Durandusnál, aki a Beleth-féle változatot és Trienti Bertalanét egymás után közli mint két, röviddel egymást követő eseményt. Hozzáfűzi, hogy Szilveszter pápa a két fél részt mérlegen gondosan egyensúlyba hozta.

Kiérezhető itt a Szent Péter-bazilika oltárának befolyása, amelyet már korábban említettünk. Az áll róla a Szent Péternek 1192-ből való leírásában, hogy rajta (az oltáron), mint mondták, egyensúlyba hozták az apostolok értékes csontjait.[3] Az 1271–1276-os évekből való *Caeremoniale Romanum*-ban hasonlóképpen jelenik ez meg, csak hiányoznak benne az „ut dicitur" (mint mondják) szavak. Egyébként megmarad ennél az elképzelésnél. Az oltárt nagy tiszteletben részesítik, és ez szavatolja a jámbor zarándokok számára az apostolok ereklyéinek megosztásáról szóló elbeszélést. A még ma is megmaradt oltármenza közepén található egy kis porfir-lap, amelyet óvó tisztelettel vettek körül egy fölé helyezett ráccsal, mert rajta végezte el Szilveszter pápa a két félre történt szétosztást.

36/b. kép

A római forrásokban alig találjuk meg az apostolok testének egymástól való elválasztásáról szóló, Északon elterjedt változatát. Itt kezdettől fogva túlnyomó a két egyenlő félre történt megosztás elképzelése, erre utal a Pierleone-felirat. Már a tizenharmadik század kezdetén világosan és egyértelműen kimondják a *Mirabilia Romae*-ban; ahol a Szent Péter és Szent Pál leírásában kifejezetten hangsúlyozzák, hogy az apostolok testének fél részei a jelenlegi oltár alatt találhatók.[4]

---

[2] Beleth, J.: *Divinorum officiorum ac eorundem rationum brevis explicatio.* PL 202, 143.
[3] Durandus, G.: *Rationale Divinorum officiorum. VII., 15.*
[4] Partley, G.: *Mirabilia Romae.* H. n. 1 869.

Megkíséreltük, hogy kövessük a legenda hatását és növekedését, amely a mi esetünkben különleges makacssággal jut érvényre a látható tények ellenére is. A különálló bazilikák tényének ugyanis inkább hátráltatóan, mint serkentően kellett hatnia az elképzelésre. A legenda győzelme mégis teljes volt, és ez indokolta, hogy áttekintsük a tizennegyediktől a tizenkilencedik századig terjedő forrásokat. A pápák hivatalos, emlékérmeivel sincs másként. Az 1626. és 1633. évi két érmén, amelyek VIII. Orbán alatt (1623–1644) a Bernini és Borromini által a Péter sírja fölé alkotott baldachint ábrázolják, a felirat „Péter és Pál apostol sírja"-ról szól. Baronius történeti éleselméjűségére volt szükség ahhoz, hogy ebben a legendában éppen a legendát ismerje fel. Még a tizennyolcadik század kezdetén is buzgón és ügyesen védelmezte ezt a bollandista Conrad Janningus. Csak ugyanennek a századnak a végén írták meg azt a könyvet, amely – bár lassan – véget vetett a legendának.[5] *35/b. kép*

A két apostolfejedelemnek a két sírtemplomban levő ereklyéiről szóló legenda győzedelmes fennállása végső soron abból a kedvező lelki klímából érthető meg, amely csak Rómában található. Róma és a rómaiak számára Péter és Pál elválaszthatatlan egymástól. Mindkettő hitük alapítója, és vele együtt a keresztény világban egyedülálló helyzetük megalapítója is. Mindketten Rómában ontották vérüket, mindketten Rómában leltek sírjukra, és a hivők belátthatatlan idők óta ugyanazon a napon ülik meg az ünnepüket. Ahol Péter, ott van Pál is, és ahol Pál, ott Péter is. Ebből a mélyen keresztény és római eszméből fejlődik ki belső következetességgel: fejük, testi maradványaik legnemesebb része a Lateránnak, a kereszténység anyatemplomának a kincse; többi csontjaik két egyforma fél részben ugyanígy büszkesége és dicsősége Róma másik két legfontosabb szentélyének, a Szent Péter és a Szent Pál bazilikának.

Aki bármikor is Rómában ünnepelte június 29-ét, az Apostolfejedelmek ünnepnapját, tudhatja, hogy mit jelent még ma is Péter és Pál a római nép szívének. Kora reggeltől késő estig áramlik öreg és fiatal, szegény és gazdag a Péter-templomba. Állandó a jövésmenés egész nap. Ezrek csókolják szeretettel és tisztelettel Szent Péter régi bronzszobrának a lábát. Ünnepélyes főpapi öltözékében trónol itt. Vérvörös damaszt díszíti a pilléreket, és számtalan gyertyatartó áraszt fényt, ünnepi ragyogást. A confessio mélyéből, amelynek nehéz bronzajtóit kitárják, a gyertyák lobogása világlik. A két

[5] Borgia, St.: *Vaticana Confessio Beati Petri Principis Apostolorum chronologicis tam veterum quam recentiorum scriptorum testimoniis inlustrata. H. n. 1776.*

apostol képét ábrázoló régi ikon díszíti a sírüreg bejáratát, – és ujjongó beteljesültségében feszül minderre Michelangelo pompás kupolája. Azután felhangzik az apostolok régi himnusza, és hatalmasan zúg át a szíveken:

O Roma felix, quae duorum Principum
es consecrata glorioso sanguine
horum cruorum purpurata ceteras
excellis orbis una pulchritudines.

VII.

VALÓBAN BENNE VAN PÉTER?

Ernst Dassmann kiegészítő fejezete

Az ásatások eredményeivel kapcsolatban kibontakozott tudományos vita, és értelmezése Kirschbaumnak a kritikusait illető bírálatával nem ért véget, bár a különböző eredetű és minőségű állásfoglalások árja – amelyek 1964-ben már elérték a mintegy 400 közlemény bámulatos számát – lassan elapadt. A vita csemege-jellege is mindinkább alábbhagyott. Elhalványult az érvek állandó ismételgetésében és szétszedésében, mert az új ásatási eredmények mind ritkábbak lettek. Az A. Prandi által 1953-tól közvetlenül a tropaion-zónában tovább folytatott munkálatokat E. Kirschbaum már értékelte, és mindenekelőtt időrendi adalékokra világított rá kritikusan. Csupán Prandinak egy, az újabb irodalomban gyakorta emlegetett utalásával nem foglalkozott, tudniillik hogy a Vörös Fal alapozásában az alsó fülkénél (N[1]) történt üresen hagyás egy sírkő (cippus) lenyomata, amely a Vörös Fal emelése előtt Péter sírjának a helyét jelölte; Kirschbaumnak talán túl fantasztikusnak tűnt az ilyenféle vélekedés?

Ami a közbeeső időben felszínre került, mindenekelőtt azt mutatta hogy a vatikáni nekropolisz nem korlátozódik a Péter-templom környékére, hanem nagyon messze kiterjed a vatikáni kertek körzetében. Az első szakasz (1940–1949) ásatásainak eredményeit mégsem érintették közvetlenül az új felfedezések. Néhány régészeti vagy történeti részletkérdéstől eltekintve a vitás kérdés továbbra is így hangzott: Péter tisztelete, amely a II. századig visszakövethető, és helyileg csatlakoztatható a Szent Péter alatti confessio emlékhelyeihez, Péter valódi sírjára, Péter vélt sírjára, vagy az Apostolnak szentelt helyre irányul-e?

Egy elkésett felfedezés

1965 tavaszán jelent meg a római egyetem görög epigrafika és ókortudomány professzornőjének, Margherita Guarduccinak egy

könyve, s ez nemcsak új tényeket közölt, hanem azzal a merész állítással is szolgált, hogy immár kétségtelenül újból megtalálták Szent Péter ereklyéit.[1] Egyházi lapok, újságok és képes folyóiratok mohón kapták fel a hírt. Mi történt? Új bizonyítékokat találtak talán, amelyek az ásatást végzők által egy „vecchio robusto"-nak (idős, erőteljes férfinak) a Vörös Fal alatt fellelt csontjait immár véglegesen Péter maradványainak igazolták? Maguk az ásatást végzők nagyon óvatosan nyilatkoztak, éppúgy XII. Pius pápa is az 1950. szentestéjén tartott karácsonyi beszédében. Nem ezekről a csontokról van szó mégsem; sőt: amikor M. Guarducci megbízására újból megvizsgálta őket Venerando Correnti prof., az elismert antropológus, végleg megfosztotta őket attól a várakozástól, hogy Péter ereklyéinek lehessen mindet tekinteni, és *három* különböző egyén maradványainak azonosította, akik közül az egyik csaknem bizonyosan (quasi certamente) egy idős, mintegy hetvenéves nő lehetett.

Korábbi sejtések, amelyek állandó ismétlésük folytán már csaknem bizonyossággá izmosodtak, tarthatatlanokká váltak tehát, mert a tények megdöntik a legjobb elméleteket is. Így például nagy súllyal esett latba az a körülmény, hogy a Vörös Fal alatti csontleleteknél nem lehetett találni koponyatöredékeket. Ez, úgy tűnt, az átvitel-elméletet támogatja, amely szerint 258-ban Péter fejét – mint a legfontosabb, és az egész testet képviselő részét – az apostolnak a Via Appiánál levő emlékhelyére vitték. A későbbi hagyomány is, tudniillik, hogy Péter és Pál feje a Lateránban található, feltételezte a vatikáni vélt Péter-ereklyék között a koponyacsontok hiányát. Mindezek az utalások azután megdőltek, miután V. Correnti vizsgálatai koponyacsont-töredékeket mutattak ki. Sajnálkoznunk kell tehát amiatt, hogy a csontokat először nyilvánvalóan túl felületesen vizsgálták csak meg. A némiképpen kínos helyreigazítás szükségtelen lett volna, s egy hatvan és hetven közti, idős, erőteljes férfi összeállt képe, amelyben az asszociáció (szándékoltan?) a nehezen dolgozó, éltes halászra, Péterre irányult, nem zavarta volna meg a kedélyeket, ha tüstént felismerték volna a három különböző személyt. Avagy talán a csontok első vizsgálatakor gondosan jártak el ugyan, de azok nem voltak azonosak a V. Correntinek bemutatottakkal?

38/a, b. kép

A csontok, E. Kirschbaum szerint, „a sírtér peremén rejlettek, amelynek jelentését a vizsgálat akkori állásában még nem lehetett felismerni, és hogy le lehessen őket fényképezni, szükségessé vált egy

[1] Guarducci Margherita: *Le reliquie di Pietro sotto la Confessione della Basilica Vaticana.* Città del Vaticano, 1965.

kis elmozdításuk". További szemrevételezésükre akkor nem került sor, a későbbi megfigyelések pedig lehetetlenek voltak, mert a Szent Péter dóm építészeti felügyelője, msgr. L. Kaas a csontmaradványokat elvitette, s a megfelelő helyen egy kis falacskát emeltetett. Correnti prof. közleményének az elején rámutat arra, hogy nincsenek olyan fényképészeti dokumentumok, amelyek a Vörös Fal alatt talált csontok helyzetét „in situ" rögzítették volna. E. Kirschbaum ezt a szemrehányást tartalmazó megjegyzést nem tartja teljesen kifogástalannak, hiszen – mint fentebb említettük – ő maga is lefényképezte a csontokat. Véleménye szerint ezeket a fényképeket „nyugodtan lehet in situ felvételeknek tekinteni. Sőt: nagyon kívánatos lett volna a csontoknak ezt az első felvételét szembeállítani a megfelelő újjal, hogy ki lehessen mutatni a csontok azonosságát, tehát az akkor találtakét és lefényképezettekét, illetve a ma ilyenként megjelöltekét". A Kirschbaum-féle fotón azonban csak két nagyobb csontrész látható világosan; M. Guarducci szerint emberi felső kar és felső lábszár töredékeiről van szó. A Correnti professzornak átadott, és a Vörös Fal alatti lelőhelyéről kivett és keményítési eljárásnak alávetett csontokat tartalmazó cinkdobozban sokkal több csontrész található. Ehhez a csoporthoz soroltak azután még néhány olyan töredéket, amelyeket M. Guarducci, F. Vacchini és V. Correnti csak 1956. áprilisában talált „Gaius tropaionja alatt" (amelyeket az ásatások első részében E. Kirschbaum és társai elnéztek, és nem vettek figyelembe?). Megmaradt itt néhány homályos pont, és megkísérelték, hogy a fent már körvonalazott kérdést újból megismételjük: ugyanazok voltak-e ezek a maradványok, amelyekből az első vizsgálat alkalmával szakemberek a baljóslatú „vecchio robusto"-t állították össze, V. Correnti pedig később – sőt valódi állatcsontok kiválogatása után – még három emberi egyedet rekonstruált?

10. kép

Megbízható választ itt nem lehet és nem is szükséges közölni, mert annak a felfedezésnek, amelyen M. Guarducci feltűnést keltő állítása alapul, tudniillik hogy Szent Péter ereklyéit találták meg, éppoly kevéssé van köze a Vörös Fal alatt, illetve később a tropaion alatt talált csontokhoz, mint ahhoz a nagyszámú emberi és állati csontmaradványhoz, amelyeket a P sírmezőben, a tropaion „közvetlen környékén" állapítottak meg, és amelyeket V. Correnti hasonlóképpen vizsgálatnak vetett alá. A Péter ereklyéinek kijelentett maradványok esetében sokkal inkább olyan csontokról van szó, amelyek a g falban, az úgynevezett graffitó-falban levő üregből származnak. Miért került sor a felfedezésükre és értékelésükre olyan későn, sok évvel a voltaképpeni ásatás befejezése után?

1953. szeptemberében M. Guarducci a graffitó-falon levő feliratok epigráfiai megfejtése során felfigyelt a márvány borítású üregre is.
18. kép Már az első (az 1940–49 közti) ásatáskor megtalálták, és az Esplorazioniban le is írták. E. Kirschbaum ezt közölte róla ebben a könyvben: az üreg „üres volt, csupán földdel kevert csontszilánkok, némi ólom, egypár ezüstfonal, és Limoges grófjai egy érméjének jelentéktelen maradványai voltak benne, az utóbbiak keltezése a X. és a XII. század között ingadozik". Üresnek találta M. Guarducci is, egy vékony földrétegtől eltekintve, amelyben mégis felfedezett egy középkori és egy valószínűen ókori érmét. A professzornő mégsem elégedett meg ezzel az eredménnyel. Ő maga közli: „Magától értetődően felmerült az a kívánság, hogy kiderítsük, vajon az üreg valamikor korábban többet tartalmazott-e azon a csekélységen kívül, amelyet az ásatást végzők leírtak. Néhány tudakozódásom után a körkripta körzetének egyik térségében egy kis faládát mutattak nekem; amit tartalmazott, azt a márványüregben találták meg, de mindeddig még nem vetették vizsgálat alá. A ládikó belsejében egy cédula rejlett, rajta elhalványult, de olvasható írással tartalmának a g falban levő üregből való eredetét tartalmazta". M. Guarducci ebben a ládácskában nagyszámú csontmaradványt talált, továbbá egy másik középkori érmét, üvegmaradványokat, aranyfonalas parányi szövetmaradékokat, és vörös vakolat csekély darabjait.

Hogyan illenek össze ezek a leletek az első ásatás sokkal gyérebb leleteivel? Itt jut szóhoz megint a Szent Péter építészeti vezetője, msgr. Kaas, aki már korábban is tevékenykedett csontok átvitelével kapcsolatosan. M. Guarducci megtudta ugyanis, hogy már az első ásatásban (1940–49) is dolgozó munkások egyike, elöljárójának, msgr. Kaasnak a parancsára titokban eltávolította az üregből a felső törmelékréteget, egyéb tartalmát kiürítette, az említett faládikóba töltötte, azt pedig elvitte onnan.[2] Azt is tudta, hogy most hol talál-

[2] A bírálók és kutatók kérdéseire válaszolva M. Guarducci pontosabban megfogalmazta értesülését: „A Szent Péter bazilika levéltárában elhelyeztek két vallomást, melyek Giovanni Sagonitól és Oliviero Zinobilettől származnak. A két munkás 1940–1949 között folyamatosan dolgozott a feltárásoknál msgr. Kaas vezetése alatt, négy tudós mellett. Kettőjük egymástól független vallomása a következőket állítja:
1. A g fal márványládájában a felfedezés pillanatában csontok voltak.
2. Msgr Kass utasítására és jelenlétében az egyik munkás (nem derül ki a vallomásokból, hogy melyik!) sajátkezűleg vette ki a csontokat, faládikókba helyezte, és elvitte a confessio egy bizonyos helyére.
3. Ez a munkás azonos azzal, aki M. Guarduccinek 1953-ban megmutatta a faláda lelőhelyét.

ható meg: éppen a régi körkripta északi részén levő szerkamrában. Az első ásatók az eljárásról nem tudtak semmit, nem is kutatták, hová kerülhetett eltűnt tartalma. „A faládikóról tehát 1953 szeptemberéig semmit sem lehetett tudni" – rögzíti le M. Guarducci. Gyöngéd szemrehányás rejlik ebben az állításban az ásatást végzők figyelmetlenségével szemben.

Érthető, hogy az ásatást végzők találva érezték magukat. Nemcsak 1953-ig, hanem 1965. februárjáig tudatlanságban hagyták őket, sajnálatos módon, mint Kirschbaum megjegyzi. Ám ők maguk hibáztathatóak-e mégis, amiért elmulasztották, hogy a márvány üreg eltűnt tartalmával törődjenek? E. Kirschbaum így válaszol: „Hogyan juthattak volna az ásatást végzők arra az ötletre, hogy a márvány ládikó tartalma után kutassanak, hiszen mégiscsak meg voltak arról győződve, és a körülmények alapján meg is kellett győződve lenniök, hogy az csak törmeléket tartalmazott... Amikor egy napon kiürítették, a megbízható szakemberek pedig semmit sem jelentettek, nem is lehetett sejteni, hogy titokban bármit is elvittek belőle. Az ilyesmi szokatlan lett volna, és mindmáig sohasem fordult elő. Csak akinek nincs saját ásatási tapasztalata, kísérelheti meg, hogy az ásatást végzőknek szemrehányást tegyen emiatt."[3] Érthető ez, még ha a kívülálló és az ásatásban tapasztalatlan számára rejtély marad is. Miért történt a msgr. Kaas által elrendelt kiürítés olyan sietősen, hogy néminemű anyag visszamaradhatott, s azt az ásatást végzők később meg is vizsgálták és lajstromozták is? Msgr. Kaasnak és segítőjének akkoriban bejárása volt az ásatáshoz, és nem volt szükségük arra, hogy a páncélszekrények rablóinak titokzatosságával és gyorsaságával dolgozzanak. Még érthetetlenebbnek tűnik, hogy az ásatást végzők a maradék tartalmának a kiemelésekor megintcsak mellőzték azt a két érmét, amelyet M. Guarducci két kísérőjével együtt 1953-ban talált az üregben. Az érmék talán csak az első ásatás bevégződése után csúsztak be a márványrekeszbe?

Ha eltekintünk attól, hogy különféle személyek nagyon különböző időkben rejtették az üreg tartalmát a graffitó-falba, akkor a következő – remélhetően végleges – összeállítás adódik: különféle csontdarabok és -szilánkok, emberi és állati eredetűek egyaránt, ólom és ezüstfonal (mára megint elveszett), csekély szövetmaradványok arany-, ill. fémfonalakkal, üvegmaradékok, két kis vörös vakolatdarabka, márványszilánkok, egy apró gyantagolyócska, egy kis

[3] Emlékeztetnünk kell rá, hogy az egész ásatás felelős vezetője és irányítója msgr. Kaas volt, aki mellett többek között a négy régész mint tudományos tanácsadó és munkatárs dolgozott!

darab puszpánglomb, továbbá két középkori, egy valószínűen ókori, és Limoges grófjaihoz tartozó egy, X–XII. századbeli érme.

A M. Guarducci megdöbbentő felfedezésével kapcsolatos állásfoglalásban különféle szkeptikus kérdések hangzottak el: A graffitó-falban levő márvány loculusból való, és egy szerszámtárban olyan hirtelen fellelt csontok eredete vajon igazolható-e? Ha kétely maradt volna fenn, olyan lelet módjára kellett volna kezelni őket, amelyeknek eredeti helye ismeretlen. Ez a bizalmatlanság azonban indokolatlannak tűnik; a csontok eredeti lelőhelye biztos, mert:

1. rendelkezésünkre áll két munkás okmányszerű nyilatkozata, s ez tanúsíthatja a márványrekesz kiürítését és a faládikó átvitelét a körkripta egyik mellékterébe.

2. A faládikóban volt egy cédula ezzel a jegyzettel: *ossa, urn, graf*(fiti). A tartalma tehát: a *graffitó-fal urnájából* (üregrekeszéből) való *csontok*. Csodálkozhatunk ugyan, hogy a cédula néhány év múlva miért morzsolódott szét, mint valami régi papírusz, de M. Guarducci biztosít róla, hogy sértetlenül találta a faládácskában.

3. A faládikó tartalma között voltak márványszilánkok és darabkák is vörös vakolattal keverten. Ásványtani összetételük vizsgálata és a színképelemzés igazolta, hogy a faládikóból való márványszilánkok azonos szerkezetűek, mint a graffitó-fal loculusában levő márványlapok. Ezen túlmenően az északi lap felső pereme károsodásokat mutat. Kis márványszilánkok pattantak le, s azok beleestek az üreg terébe, amikor az ásatást végzők a nyílást kitágították, hogy bepillanthassanak az üreg térségébe. A Vörös Falról is éppúgy letöredezhettek a vörös vakolatrészek, amikor a homloklemez jobb megerősítése végett a vakolat egy részét leverték, és így a márvány borítás felső pereme fölötti vakolatréteg meglazult.

18. kép

Ezzel a graffitó-fal faládikó csontjainak márványrekeszből való eredete elegendően bizonyított. Nehezebb viszont a most következő feladat: hogyan kell a leletet értelmezni és besorolni a Szent Péter tiszteletét tanúsító vatikáni emlékművek történeti fejlődésébe? Mielőtt az itt lehetséges válaszokat bemutatnánk és megvitatnánk, pótlóan meg kell még említenünk azokat az eredményeket, amelyek az egyes anyagoknak különféle szakemberek és tudományos intézetek általi elemzéséből adódtak.

Ami az emberi csontokat illeti, egyetlen egyedhez tartoznak. Megmaradt körülbelül a csontváz fele, valami csaknem minden részéből; három csont sértetlen. Morfológiai megfigyelések, és pontos mérések csaknem bizonyossággal előrehaladott korú (hatvan és hetven között levő) férfira vallanak, feltételezett magassága 163,6 és 167,9 centiméter közti, és erőteljes testalkatú. Ezzel a Vörös Fal

55. ábra

alatti lelőhelyéről eltávolított „vecchio robusto" ismét felbukkan a graffitó-fal márványrekeszében. V. Correnti ehhez az eredményhez hozzáfűzi még néhány figyelemreméltó megfigyelését és a belőle már levont zárókövetkeztetéseit. A csontok között némi földmaradványok találhatók, és parányi földmorzsalékok is tapadtak magukhoz a csontokhoz; éppígy ki lehetett mutatni némelyik csonton apró színfoltokat is. Mindez arra enged következtetni, hogy a halottat eredetileg földbe temették. Később azután a csontokat (nem az egész holttestet) tarka szövetbe burkolták. Mivel a márványrekeszben talált, valaha a földbe temetett maradványok egyetlen emberhez tartoznak, feltételezhetjük, hogy egy pontosan körülírt helyről valók. Ha egy nagyobb, több temetkezőhelyet átfogó területről emelték volna ki őket, bámulatosan tapasztalt kézre lett volna szükség ahhoz, hogy az összekeveredett csontokból kiválogassa mindazt, ami egyetlen emberhez tartozik.

Említettük már, hogy állatcsontokat is lehetett találni a maradványok között. Mind a graffitó-falban levő márványrekeszből, mind pedig a Vörös Fal alól, mind az aedicula melletti P. sírudvarból való csontok között voltak állati maradványok; hasonlóképpen megvizsgálták ezeket is. Bár itt különösképpen a márványüregből való maradványokra vonatkozó eredmény érdekel minket, ebben az esetben jelentős mégis, hogy a három megvizsgált csoportban ugyanolyan állatfajtáknak a maradványai fordulnak elő. Mindig háziállatokról (juhokról, kecskékről, szarvasmarhákról, sertésekről és tyúkokról), többnyire fiatal, sőt nagyon fiatal és túlnyomóan kisnövésű állatokról van szó. Az egyes állatok számát is nemegyszer meg lehetett állapítani becsléssel. Egyedül a P sírudvar csoportjában túlnyomóak a sertések maradványai, s ezek nem kevesebb, mint öt állattól származnak. Különös figyelem illeti még meg a graffitófalból való csontokat. Közöttük egy egér maradványai is fellelhetők. Az egércsontok azonban a többiekkel szemben csupán fehérek voltak, mintha levegőn halványultak volna el; földnyomok nem tapadtak hozzájuk. Az egér bizonyosan nem az egyéb csontokkal együtt porladt el a földben.

A további vizsgálat a graffitó-fal márványrekeszéből származó föld kőzettani elemzésére és az aedikula alapzata alatti Péter-sír környékéből való, s a ϑ sír magasságában és mélyebben levő, vélhetően ókori talajokkal történő földmintás összehasonlítására irányult. Az eredményt C. Lauro professzor és akkori munkatársa, Dott. G. C. Negretti, messzemenő óvatossággal fogalmazta meg. Miután először is kifejtették, hogy milyen összehasonlító vizsgálatokat kell végezni a márványrekeszből való föld különleges állapota

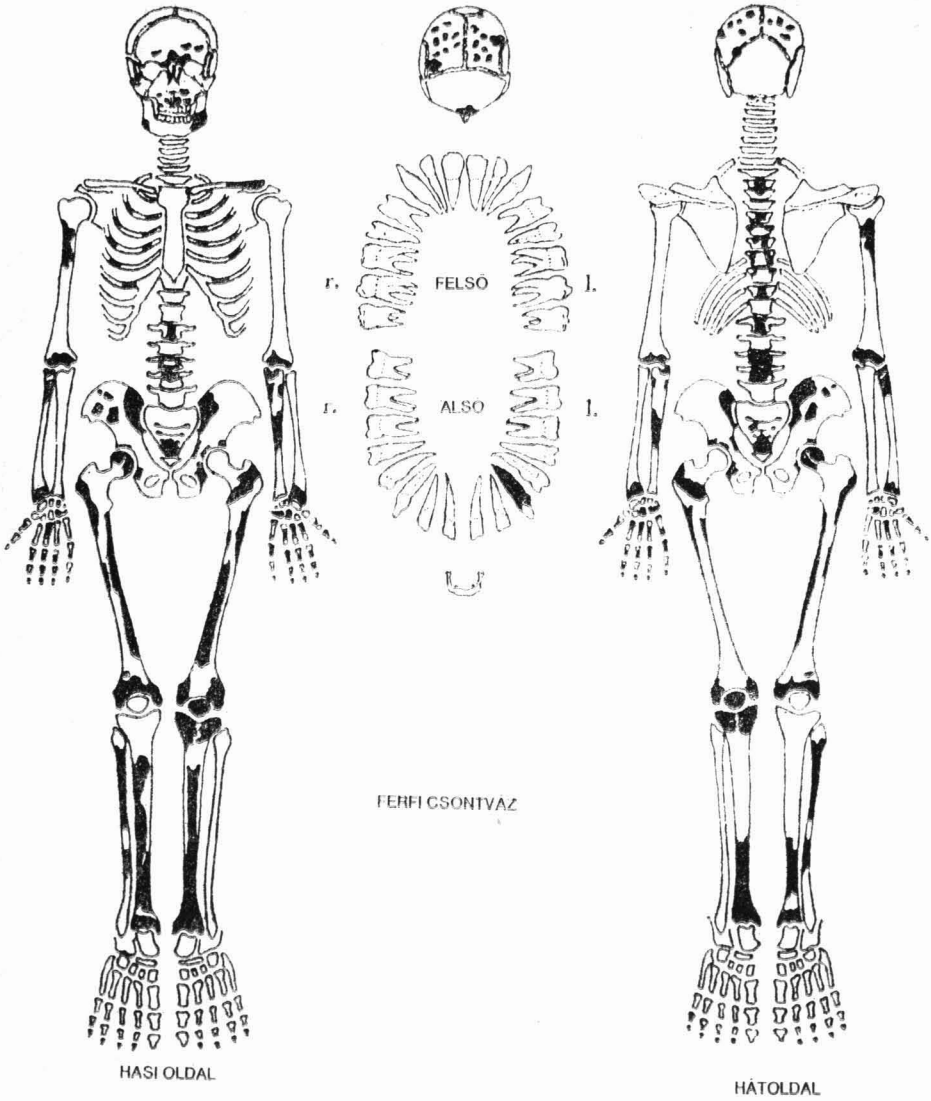

55. ÁBRA
A PROF. CORRENTI ÁLTAL AZONOSÍTOTT, IDŐS FÉRFI MARADVÁNYAIBÓL REKONSTRUÁLT CSONTVÁZ

miatt, és miért jelentkeztek a differenciális hőelemzés alkalmával bizonyos eltérések az üregből való földmorzsalékok és a Péter-sír zónájából vett föld között, kijelentik: „Nagyon is lehetséges tehát, hogy az 1. sz. minta anyaga, amelyet a g fal titkos rekeszében találtak, és amelyet M. Guarducci professzornő megvizsgált, abból az ókori talajból származik, amelyhez a Kr. u. első századba datálható sír tartozik".

Végezetül a kevés szövetmaradványt is megvizsgálta M. L. Stein és P. Malatesta professzor. Részletesen ki tudták mutatni a következőket: sötétvörös gyapjúszövet maradványai, amelyekben egyes szövetrészek sötétebb árnyalatúak; azután egy aranyszövet maradványai, amelyben a gyapjúszálakat leheletszerűen finom aranyfólia vonja be, továbbá spirál alakú aranykötéskék, amelyek a szövethez tartozhatnak; végül nagyon ellenálló len- vagy gyapjúfonalak, aranyozás nyomait mutató rézkötésű széles és szabálytalan burkolással.

Lehet-e ezzel az anyaggal, és a tudományos részletelemzés révén nyert eredményekkel – természetesen kapcsolatban a már a korábbi kutatásokban adódott régészeti és történelmi tényezőkkel együtt – valami bizonyosat kihámozni a Péter-ereklyék hollétére vonatkozóan? M. Guarducci meggyőződése, hogy igen. Hogyan épül fel merészen és éleselméjűen felállított érvelése?

Margherita Guarducci professzornő bizonyítási eljárása

Azokkal a kis szövetmaradványokkal kezdi, amelyeket vörös színezésű gyapjúkendőkhöz tartozóknak ítél; talán aranyfonalakkal voltak átszőve, rojtokkal díszítve, és rájuk utalhattak az aranyozott rézkötéssel átszőtt fonalak. A szövet drága voltával kapcsolatban M. Guarducci nem kételkedik abban, hogy az a vörös szín, amelyet vegyelemzéssel sem lehetett már meghatározni, bíbor lehet. „Aranynyal van ugyanis dolgunk, továbbá drága szövettel is; és mivel vörös, ezért csak a drága bíborral színezhették." Az arany és a bíbor pedig határozott asszociációkat kelt. A hatalomra és gazdagságra gondolunk, a bíbornál ezenkívül – mindenekelőtt a késő császári idők óta – az uralkodó kiváltságára is, tudniillik, hogy ezt a színt felségének jelképeként használja. Azok a csontok tehát, amelyeket, mint a néhány csonton levő színmaradványok igazolják, arannyal átszőtt bíborkendőkben helyeztek el, olyan nagyrabecsültek lehettek, hogy csak császári bíbor tűnt alkalmasnak a beburkolásukra. Kinek a csontjai lehettek ezek?

A bizonyítási eljárás következő lépése a konstantini emlékmű kü-

lönös aszimmetriájából adódik, s ez a palliumfülkének nevezetes eltolódásában még máig is látható. Azáltal jött létre, hogy az aediculának a Vörös Faltól történt elszigetelésekor nemcsak magát a két kis oszlopocskával határolt aediculát vonták be az emlékműbe, hanem a támaszfalat is. Miért nem akartak lemondani erről a csúnya, aránylag nagyon is vastagra sikerült falról? Mégiscsak fölöslegessé vált, miután nem volt szükség arra, hogy a megviselt Vörös Falban levő repedést megtámasszák? M. Guarducci válasza így hangzik: ama titkos rekesz miatt, amelyet Konstantin idejében vágtak a g graffitó-falba, és drága márvánnyal borították, persze a bíborba és aranyba burkolt csontok érdekében, amelyek biztosabb nyugvóhelyre találtak benne. Miután ugyanis elhelyezték őket a márvány loculusban, az egész emlékművet, beleértve a graffitófalat, a titkos rekeszt és a csontokat is, márvánnyal, majd ismét császári porfirral borították, és ereklye-sírrá alakították át. Kinek az ereklyéit rejtették el ilyen gondosan Konstantin idejében? M. Guarducci úgy véli, hogy nem kell utalnia semmiféle zárókövetkeztetésre és semmilyen vélekedésre, hanem éppenséggel az ereklyék „hitelességének magyarázatát" tudja nyújtani.

10. ábra
26. és 33. kép
55. ábra

A márványrekesz nyugati, keskeny oldala fölötti helynél a Vörös Fal vakolatán két görög betűs graffitó található. Már az első ásatás során (1940/49) felfedezték őket. Egyiküket leválasztották a falról, ezért könnyebben meg lehetett fejteni. Így hangzik: ΠΕΤΡ ΕΝ Ι, vagyis ‚Péter van itt benne'. A graffitó lehetséges olvasásmódjáról és fordításáról E. Kirschbaum mondott már egyet-mást. Hozzá kell itt még fűzni, hogy M. Guarducci fő érve az általa javasolt olvasásmód mellett a ΠΕΤΡ(ΟΣ) betűinek vonalvezetése, mely lehetetlenné teszi az EN I folytatódását jobbkéz felé. Az EN I tehát teljes, és nem szabad például így olvasni: EN(E)IPHNH (békében). A mű és az ióta közt a második sorban levő viszonylag nagy távolságot, amellyel kapcsolatosan valójában egy iotával kezdődő új szóra gondolhatnánk, a szerzőnő azzal a törekvéssel magyarázza, hogy az iotát nem akarták túlságosan közel vinni a felső szóban levő ró elrendezésére: úgy tűnik, hogy szimmetrikusan egymás alatt állnak.

33/a. ábra
25/a. kép

Nehéz a graffitónak Konstantin idejébe történő keltezése, tudniillik maga M. Guarducci korábbi vizsgálatában a második század közepétől a harmadik közepéig terjedő időközt, mégpedig inkább az utóbbinak a kezdetét, mint az előbbinek a végét fogadta el. Mégis miután megvilágosodott számára a g falban levő titkos rekesz tartalma és jelentése, úgy látszik, tisztázódott előtte, hogy a ΠΕΤΡΟΣ ΕΝ I-ben nem jámbor zarándokok valamiféle megszólításáról van szó, hanem utalás az alatta található rekeszben fekvő csontokra.

Ám miért nem a Vörös Falba vésték be, amikor Konstantin idejében a graffitó-falat és a benne nyugvó relikviákat bevonták a márvány borítású apostol-emlékműbe?

M. Guarducci véleménye szerint nem szólnak kényszerítő okok az ilyen feltevés ellen. Nehézség nélkül lehetséges volt jobb kézzel átnyúlni a márványládán a Vörös Falra, amely a hozzá támaszkodó márványlap fölött szabadon nyúlik be az üregbe. A ΠΕΤΡ/ΟΣ különleges helyzete ily módon könnyen megmagyarázható lehetne. Az üregen át a Vörös Falhoz érve ugyanis csaknem lehetetlen hosszabb szót írni azonos vonalvezetéssel. Paleográfiai okok sem szólnak a negyedik századba keltezése ellen. Valamivel nehezebb legfeljebb a görög használatát megmagyaráznunk Konstantin idejében. Ám éppen egyházi és temetkezési téren nem rendkívüli a görög nyelv használata még ez idő körül is. A IV. és V. században gyakorta előfordul egyszerű hívő sírfeliratán is, mégpedig nemcsak görög, hanem latin nevek mellett is. Egyes római családok, amikor elhúnyt hozzátartozóik sírfeliratában a görögöt használják, talán régi, az ősegyházig terjedő hagyományt akartak követni. Mindent egybevetve: „Mi más is juthatna hát eszünkbe, mint az a gondolat, hogy abban a felfogásban, amely szerint az apostolnak tulajdonított csontokat mindenkorra a g fal üregébe kívánták bezárni, magában a titkos rekeszben ezeknek az ereklyéknek mintegy a 'hiteles magyarázatát' akarták hátrahagyni, és ezért közvetlenül az őket rejtő márványláda fölé írták ezt a mondatot, amely legmesszebbmenő egyszerűségében igazán hatásosnak mutatkozott: 'Péter van itt benne!'"

M. Guarducci számára kétségtelen tény, hogy a csontokat Konstantin idejében rejtették el a graffitó-fal titkos rekeszében, és hogy ennek a munkának a kezdeményezőit az a szilárd meggyőződés hatotta át: az elrejtett csontok Szent Péter ereklyéi. Csalóka volt ez a meggyőződés, vagy mégis helyesnek kell tekintenünk? Amit M. Guarducci meggyőződésének helyességét támogató bizonyítékul vonultat fel, az nézete szerint az egyszerű emberi értelem igazolható régészeti tényekhez kapcsolódó következtetéseiben áll.

Az egyszerű emberi értelem következtetéseihez tartozik, hogy Konstantin kortársai nem ágyaztak volna be csontokat anélkül, hogy szilárd bizonyítékaik lettek volna a hitelességükről. Tudták, hol kell keresniök, és ezért találtak egy felismerhetően elhatárolt sírt, kiemelték belőle egyetlen ember csontjait, amelyek bizonyára aligha véletlenül tartoznak egy meghatározott korú és nemű, erőteljes testalkatú emberhez, ahhoz az emberhez tehát, aki neme, kora és alkata szerint pontosan a „darabos galileai halászhoz" hasonlít, amilyennek az ikonográfiai ábrázolás hagyományozta át.

Ha eddig egy kissé bizonytalanul szóltunk Konstantinról vagy Konstantin kortársairól mint a Péter sírján végzett változtatások kezdeményezőiről és végrehajtóiról, ez inkább csak időrendi adat volt. Nem maga a császár vagy valamelyik kortársa épített és tervezett, hanem ezen a helyen egyértelműen a keresztény közösség felelős férfiai, mindenekelőtt bizonyára Szilveszter pápa. Mivel Rómában született és nőtt fel, ismerte a város hagyományait és emlékműveit, s elképzelhetetlen, hogy saját maga ne ellenőrizte volna a Péter-ereklyék megmentését.

Így már ez az egyszerű logika is annak elfogadására késztet, hogy a g falban levő csontokat, amelyeket a Konstantin-féle emlékmű építői „Szent Péter hiteles ereklyéinek" tekintettek, nem akárhonnan vették, hanem a Vörös Fal aediculája alatti sírteknőből, amelyben a mi ásatásaink alkalmával már valóban nem lehetett csontokat találni. Nincs szükségünk arra, hogy a sírüreg valódiságában kételkedjünk, és arra sem, hogy a szaracénok fosztogatásaira hivatkozzunk. A sírteknőnek üresnek kellett lennie, mert az ott nyugvó csontokat Konstantin, ill. Szilveszter pápa alatt átvitték a g fal két méterrel magasabbra levő titkos rekeszébe. Azzal a későbbi ereklyekereséssel, amelynek során a szentek csontjait feldarabolták és szétszórták, Rómában és ebben a korban szerencsére még nem kell számolni.

A logika és az emberi értelem mellett az ereklyéknek a g fal márványrekeszébe történt menekítése mellett szól M. Guarducci szerint még néhány fontos régészeti érv is.

1. Míg az aedicula padlójában egykor fedél volt, melynek fölvételével közvetlen kapcsolatba lehetett kerülni a tiszteletben tartott sírral, az emlékmű konstantini átépítésekor ezt a bejáratot elzárták egy súlyos kőlappal. Aelius Isidorus már leírt kőlapjáról van itt szó. Az eljárás elfogadhatónak tűnik, ha hozzávesszük, hogy értelmetlenség lett volna nyitva hagyni a sírteknőhöz a kapcsolatot, ha a csontokat már nem lehetett ott találni. Aki elhelyezte, ill. elhelyeztette az Aelius Isidorus-kőlapot, annak tudnia kellett erről az összefüggésről.

16/b. és 19. kép

2. Bizonyos utalással szolgálnak a csontok eredetére vonatkozóan a közéjük keveredett földmaradványok és állatcsontok is. Az előbbiek azt igazolják, hogy a csontokat földsírból, nem pedig például szarkofágból emelték ki. Mivel kőzettani tulajdonságaik megegyeznek a közvetlen környékükből és a Vörös Fal alapja alól vett földmintákkal, a márvány-loculusban levő földmaradványok ugyanabból a sírzónából valók lehettek.

3. Éppoly kevéssé vezethető vissza a véletlenre, hogy a titkos

rekeszben levő állatcsontok ugyanahhoz a fajtához tartoznak, mint a Vörös Falnál találtak. Hogy hogyan kerültek a P sírzónába, nem nehéz megmagyarázni. Nem kell hozzá sem sírkultuszt, sem halotti lakomákat feltételeznünk. Elegendő, ha szem előtt tartjuk, hogy a későbbi vatikáni nekropolisz vidéke *Néró kertjei*hez tartozott, amelyeket részben szántóföldnek, részben legelőnek hasznosítottak. Parasztok és pásztorok laktak ott, és háziállataik csontjai a földbe kerülhettek, mielőtt még a P udvar szerény sírjait a földbe mélyítették volna. Ily módon azután nehézség nélkül keveredtek az emberi csontok közé.

M. Guarducci vitathatatlannak tartja, hogy a Konstantin alatt behelyezett csontok a II. századbeli tropaion alatt levő, most üres sírteknőből származnak, és azért rejtették el, mert Péter hiteles relikviáinak tekintették őket. Minden zárókövetkeztetés helyességének a feltétele természetesen az, hogy a mondott sírhely Péter valódi sírja, s ez őrizte Péter holttestének maradványait a konstantini időkig. A csontok egy részének vagy valamennyinek a S. Sebastianóba történt átvitele a szerzőnőnek kevéssé kedvére való. A Péter sírjáról szóló hagyomány azonban Gaius tropaionján túlmenően hamisítatlanul vezethető-e vissza Péter halálának az idejébe? M. Guarduccinak az a véleménye, hogy igen. Ide vonatkozó érveit mégsem közöljük itt, mert az E. Kirschbaum által ebben a könyvben már taglalt indokokon túl nem tudunk többet mondani.

Megfontolásainak záradékául M. Guarducci még egyszer megvizsgálja bizonyítéka láncolatának a tagjait; ellenvetéseket támaszt, és válaszol rájuk.

1. A Konstantin-féle átépítéskor az illetékesek miért nem hagyták Péter csontjait a sírteknőben?

Tilos volt ugyan bármely sír érintése és a halott nyugalmának a megzavarása, mégis adódtak olyan alkalmak, amelyek lehetővé tették, hogy megfelelő helyeken engedélyt szerezzenek a holttest átszállítására, pl. ha a sírt földcsuszamlás vagy víz fenyegette. És éppen ez, a tiszteletben álló sírnak víz általi fenyegetettsége lehetett az áthelyezés oka – Damasus pápa valamivel későbbi tanúsága szerint ez állandóan fenyegette a vatikáni sírhelyeket –, s eközben lehetőleg a legközelebb kellett maradnia eredeti nyugvóhelyéhez. Természetesen a csontokat urnával is elhelyezhették volna az emlékműben vagy fölötte, a választott megoldás (vagyis az emlékmű falazatába történt bezárásuk) pedig az illetékeseknek bizonyára biztosabbnak látszott. Nem szükséges, hogy teljesen gyakorlati okoknál többet sejtsünk a csontoknak a földsírból a g falba történt áthelyezése mögött.

2. Ki tudott a csontok áthelyezéséről, és mikor szűnt meg a márványrekeszre való emlékezés?

Előzően már említettük, hogy Konstantin építészei a sír bejáratát az Aelius Isidorus-kőlappal fedték be, mert a relikviákat már eltávolították a sírból. Ha valaki később a lapot áttörhette, hogy helyreállítsa a kapcsolatot lefelé, ebből azt lehet következtetni, hogy a (most láthatatlan és márvánnyal borított) graffitó-falban levő relikvia-rekeszt nem, ill. már nem ismerték, és azt képzelték, hogy a csontok alul, a sírteknőben vannak. Az áttörés valószínűen a konstantini emlékmű átépítési munkálataival kapcsolatban történt Nagy Szent Gergely idejében. Az ő korában nőtt meg – mivel az apostol testi ereklyéihez nem juthattak hozzá – a kívánság a brandea, vagyis érintési ereklyék után. A padlólap áttörése eszerint kísérlet lehetett arra, hogy az érintést hatékonyabbá tegyék.

A változtatás azonban talán már korábban is megtörtént; a titkos rekesz Konstantin után hamarosan feledésbe merülhetett, mivel egy-két dolog elárulja, hogy a csontok áthelyezésére titokban került sor, és csak kevés, titoktartó ember tudott róla. Nagyon lehet, hogy a tiszteletben álló sírba történt beavatkozást – ha egyáltalán igazolható volt – el akarták rejteni a hivők elől. Egyébként a nyílás, az úgynevezett Grisar-akna, attól kezdve minden átépítést és rátelepülést átvészelt a mai palliumfülkéig.

Az üregben a középkor folyamán tömjént égettek, s kendőket és érmeket bocsátottak be annak reményében, hogy a „kegyelem porával" megterhelten húzhatják majd ki. Mindezeknek során évszázadokon át a „valódi" ereklyék egészen a közelben nyugodtak ugyan, de mégis ismeretlenül és sértetlenül a g fal titkos rekeszében.

3. A sértetlenség feltételezése ellen azonban nem elég hangosan tanúskodnak-e a márványrekeszben talált érmeleletek, mindenekelőtt a középkori időkből valók?

A magyarázatuk egyszerű, s ez a nem szakember számára hihetetlennek hangzik ugyan, a régészek azonban gyakran megerősítik: érmék – mindenekelőtt a nagyon kicsi és lapos középkori érmelapocskák – réseken és hasadékokon át a legváratlanabb helyekre csúsznak, s ezt elősegítik a talajmozgások, leülepedő falazat, vagy azok a rengések, amelyeket az átépítési munkák alkalmával használt kalapács és véső idéz elő. Hasadékok és rések pedig eléggé előfordulnak a graffitó-fal falazatában, és hogy abból a számtalan érméből, amelyeket általánosan gyakorolt szokás alapján hátrahagynak a szent helyeken, egypár eljutott a g fal titkos rekeszébe, könnyen lehetséges, még ha az egyes érmék útját nem is lehet immár rekonstruálni.

Ugyanez érvényes egyébként az egérre is. Fehér, elhalványodott csontjai arra utalnak, hogy nem a többi állatcsonttal együtt emelték ki őket a földből. Sokkalta inkább falrepedéseken át juthatott az üregbe, és nem talált ki többé. Fajtájának más egyedeivel együtt talán az érmék továbbcsúszását is okozhatta.

4. M. Guarducci végül azt a kérdést vitatja meg, hogy egy teljes csontvázhoz tartozó csontoknak miért csak körülbelül a fele van meg már.

Válaszul utal a sírba történt beavatkozásra és a csontok áthelyezésére. Egyesek már elveszhettek belőlük, amikor a Vörös Fal építésekor a sír megsérült, ezért megkisebbítették, mások visszamaradhattak a földben, amikor a többieket elrejtették a graffitó-fal titkos rekeszébe, ismét mások pedig akkor kallódhattak el – ez persze csak sajnálkozó vélekedés –, amikor a titkos rekesz tartalmát a faládikóba vitték. Az ilyen gondatlanság helyett azonban inkább gondolhatunk a természetes pusztulásnak arra a folyamatára, amelynek a holttest a földsírban nyugvásakor volt kitéve.

Mindezekkel összefüggésben a szerzőnő szól végül röviden a csontoknak a Via Appiához történt átviteléről. Különösebben mégsem érdeklődik iránta, mert hogy ilyenféle átvitele egyáltalán történt-e vagy sem, ezzel kapcsolatban számára világos, hogy a márványrekeszbe rejtett csontok végül is az aedicula alatti földsírból származnak. Egyedül csak a fej átvitelét, majd a Lateránba történt továbbszállítását tartja kizártnak, mert a márványrekesz csontmaradványai között koponyatöredékeket is találtak.

Valamennyi megfigyelésének és érvének a végén M. Guarducci egyértelműen meghatározza kutatásainak eredményét és bizonyító erejét: „A g fal rekeszében levő csontok a Vörös Fal aediculája alatti földsírból (Péternek Gaius által említett ‚tropaionjából') származnak, és az apostol hiteles ereklyéinek kell tekintenünk őket: ehhez a zárókövetkeztetéshez sok érv alapján jutottunk el, melyek szorosan egymáshoz láncolódnak, logikusan összefüggenek, és valamenynyien ugyanabban az eredményben sűrűsödnek össze. Az ilyenféle összesűrűsödést valódi bizonyítéknak szabad tekinteni."

Ám valóban elbírják-e az érvek a bizonyítás rájuk rakott terhét?

E. Kirschbaum kételyei

M. Guarducci nevezetes felfedezésére és merész zárókövetkeztetéseire a visszahatás voltaképpen csalódást keltett. Akadt ugyan (főleg a sajtóban) lelkesült helyeslés és ironikus-csúfondáros eluta-

sítás is, a komolyan vehető vita mégis viszonylag csak gyéren jelentkezett, és ahol megindult is, gyakran elutasítóan barátságtalan maradt. Kimerítően válaszolt a felfedezés által telibe találtak egyike, Engelbert Kirschbaum. Az e könyvben közzétett néhány megfigyelése és következtetése immár nem állta meg a helyét. Lett volna hát oka, hogy bosszankodjék és csalódottnak érezze magát.[4] Ilyen tüneteket mégsem találunk két írásának egyikében sem, amelyekben állást foglalt. Ellenkezőleg: ő az, aki rámutatott arra, hogy M. Guarduccinak elfogult, de azért mégsem éles elme- és megfigyelésiadottság nélkül előtárt érvei legalábbis alapos vizsgálatot érdemelnek. Feltételezett állítások – például, hogy Konstantin sohasem helyezett el ilyen sírletétet – éppoly kevéssé, képesek rácáfolni M. Guarduccira, mint e gúnyolódás és irónia. Mit tudunk már abból, amit Konstantin tett? Relikviákat rokonszenvesnek találhatunk ugyan vagy nem, de az, hogy Szent Péter valódi csontjait figyelmetlenül mellőzzük, épp olyan felelőtlenség lenne, mint az, hogy hamis csontokat valódiaknak minősítsünk. Amit E. Kirschbaum M. Guarducci gondolatmenetében elismert, nyilvánvalóan az a becsületes kísérlet volt, hogy *minden* meglevő indokot egy képbe foglaljon egybe. Semmi esetre sem – és ezzel kezdődnek a kételyei – tartja azonban indokoltnak, hogy valamely beszédes és bizonyára komolyan veendő hipotézist kétségbevonhatatlan ténnyé emeljünk. Nem valamennyi felsorakoztatott indok tűnik számára megingathatatlan bizonyító erejűnek. Miféle kételyek késztetik „a szerzőnő minden nagyrabecsülése" mellett is óvatosságra?

Először is: az a bizonyosság, amellyel a csontok valódiságát állíthatjuk, attól a bizonyosságtól függ, amellyel magát a sírt igazolhatjuk. Ez azt jelenti, hogy a bizonytalanságnak itt nyiltan jelentkező nyoma, amely már Péter *sírjának* a kutatásához is hozzátapadt, valójában a sír meghatározásából ered. Hogy csontokról bizonyossággal lehessen dönteni, zárt és érintetlen sírból valóknak kell lenniök. Péter sírjára vonatkozóan azonban ez nem lehetséges, mert nincs már meg. Csak a sír helye ismeretes. Bármilyen, mégoly jó indokok sem képesek sohasem kiegyenlíteni ezt az alapvető hiányt.

Magának E. Kirschbaumnak nincs kétsége afelől, hogy egyetérthet az 1953-ban megtalált faládikóban rejlett csontoknak a graffitófalból való származásával. Lehetséges-e azonban igazolhatóan nyomon követnünk visszafelé a falban levő titkos rekeszből az útjukat

[4] 1953 óta a faládikó tartalma közismert volt. E. Kirschbaum és három régész társa az 1953–1958 között A. Prandi és M. Guarducci által végzett kutatásban már nem vett részt.

Péter hiteles sírjába? A sírt valóban „kifogástalanul meg lehetett-e különböztetni", amikor Konstantin építészei a tropaion alatt ástak utána? A Via Appia melletti San Sebastianóba – ha az átvitel mellett szóló indokokat nem vetjük el egyszerűen – a valódi csontokat vitték-e át, és hozták vissza onnan? Kirschbaum nem azért teszi fel ezt a kérdést, mintha mindenestül tagadni akarná, hanem hogy rámutasson arra a bizonytalansági tényezőre, amely szükségképpen ránehezedik M. Guarducci bizonyításmenetére, és amely megtiltja, hogy kételytől mentes bizonyosságról beszéljünk. A csontokon levő földnyomok is csak lehetségessé, de nem valóságossá teszik, hogy az aedicula alatti területről valók, – finom megkülönböztetés ez, amelyre a megfelelő tudományos szakvéleményben még gondosan ügyelnek, M. Guarducci értékelésében mégis egybeolvad a kettő.

A *lehetséges* és *valóságos* közti különbség elmosódása szóhoz jut az aranyfonalakkal átszőtt szövetmaradványkák besorolásában is. M. Guarduccinál arannyal átszőtt *bíborkendőkké* lesznek, amelyek drágaságuk és a császárnak fenntartott bíborhasználat miatt visszakövetkeztetést tesznek lehetővé a beléjük burkolt csontok értékére és tiszteletreméltóságára. A szakvélemény viszont nem bíborról beszél, hanem sötétvörös színről. Sötétvörösre színezett, arannyal átszőtt kendők *lehettek* természetesen bíborkendők, de nem *kellett* azoknak lenniök. Amint vannak másszínű, arannyal átszőtt szövetek, miért ne volnának sötétvörösek is? A bíbor lehetőségéből azonban semmiképpen sem lehet az apostol ereklyéinek a valódiságára következtetni.

A maga M. Guarducci által is elismert és közölt nehézségek alapjában véve nem megoldhatatlanok; nem is szabad azonban lekicsinyelnünk őket. Érvényes ez például a márványrekeszben levő érmékre. Bizonyos, hogy az érmék lecsúsznak a falrepedéseken át, különösen ha vékony fémlemezek. Repedés éppenséggel lehetett azon a helyen, ahol a graffitó-fal kötetlenül illeszkedik a Vörös Falhoz. Az érmék – időközben többet találtak – azonban felfedezésükkor valamennyien a titkos rekesz nyugati, keskeny oldalánál feküdtek-e, ott, ahol a két, derékszögben egymáshoz csatlakozó fal kapcsolata a lehetőség szerint meglazult, vagy eloszlottak az egész üregben? Ekkor ugyanis megintcsak az ásatást végzők által már kinyilvánított sejtésre kell gondolnunk, vagyis hogy a középkorban a keleti keskeny oldalról belenyúltak a titkos rekeszbe. A keleti márványlapot ugyanis az első ásatáskor némileg lefelé hajolva találták, mintha egyszer már kívülről megmozgatták volna. Kirschbaum természetesen nem azért említi ezt az elméletet, mintha ki akarná

játszani M. Guarducci értelmezése ellen. Megint csupán óvni akar a magabiztos, és más lehetőségeket kizáró magyarázatoktól.

Alig van M. Guarduccinak olyan indoka, amellyel kapcsolatban E. Kirschbaum ne tudna utalni az érem úgynevezett másik oldalára. Hogy Konstantin alatt a sírzóna bejáratát elzárták az Aelius Isidorus-kőlappal, az a M. Guarducci által vett értelemben szól a relikviák eltávolítása mellett. Később azonban áttörték a lapot, és újból keresték a lejáratot. Ezt az eljárást következésképpen nem úgy kell-e tekinteni, mint arra utalást, hogy az ereklyék a sírban maradtak? M. Guarducci jól végiggondolta ezt a nehézséget, mert nagy nyomatékkal magyarázza, hogy a graffitó-fal üregébe a beágyazásuk titokban történt, és csak kevesen tudtak róla. Ezt azonban megint csak igazolni kellett volna. Hogy senki sem kérdezősködött volna az okairól, amikor Konstantin alatt elzárták a tiszteletben álló sír közvetlen bejáratát, az Kirschbaumnak nagyon is valószínűtlennek tűnik. Elgondolható-e, hogy a csontok áthelyezéséről teljesen megfeledkeztek, és Nagy Szent Gergely már csak az üres sírt tisztelte? Kirschbaum itt sem akar egy vélekedést másikkal pótolni, „de a nehézséget mint ilyent világosabban kellene elismerni, és be kellene kalkulálni a történeti bizonyosság becslésébe".

33/a. ábra
25/a. kép

Élesebbé válik a bírálata a ΠΕΤΡ EN I falfeliratra, és „csaknem hiteles relikviakénti" értelmezésére vonatkozóan. Először egyetértett ugyan M. Guarducci olvasásmódjával, később mégis kételkedett abban, hogy a töredék semmiféle más kiegészítést nem tesz lehetővé, és az EN I befejezett, – mert „Guarduccinak az az állítása, hogy az en i fölött álló ‚Petr(os)' szó annyira elfordult lefelé, hogy a második sorban csak ‚en i' állhat, további betű nem, egyszerűen nem helytálló". A graffitó vázlata azt mutatja, hogy a Petrosz három utolsó betűjének M. Guarducci állítása szerinti elfordulása nem egyértelmű.

56. ábra

Teljesen bizonytalannak látszik E. Kirschbaum számára az az állítás is, hogy a graffitót csak Konstantin idejében, a márványrekesznek a Vörös Falban történt elkészítése után vésték be. Egy odaillesztett másik graffitó, amely a márványrekesz elkészítésekor megsérült ‚Kirschbaum szerint azt igazolja, hogy már Konstantin átépítő tevékenysége előtt a Vörös Falon kellett lennie. Arra pedig semmi sem kényszerít, hogy a Péter-graffitó számára más keletkezési időt tételezzünk fel. A két graffitó – görög írásmódja miatt – nem illik jól bele a IV. századba, mert a graffitó-falon levő későbbi feliratokat nem görögül írták, hanem latinul. Valószínűen sokkal több felirat volt a Vörös Falon, mint a különleges körülmények folytán (az üregnek a graffitó-falban történt üresen hagyásával)

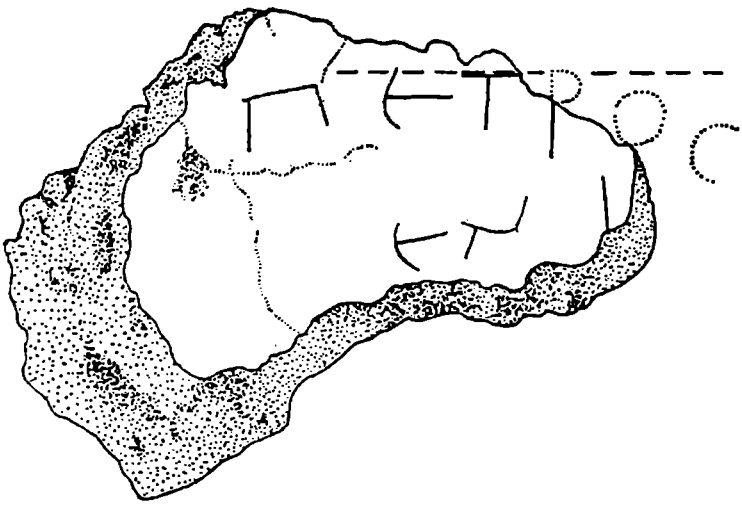

A PETRUS-GRAFFITO M. GUARDUCCI SZERINT. A SZAGGATOTT VONALLAL AKARJUK MEGMUTATNI, HOGY A SOR TELJESEN EGYENES, SEMMI ELHAJLÁS NEM MUTATKOZIK AZ ÍRÁSBAN

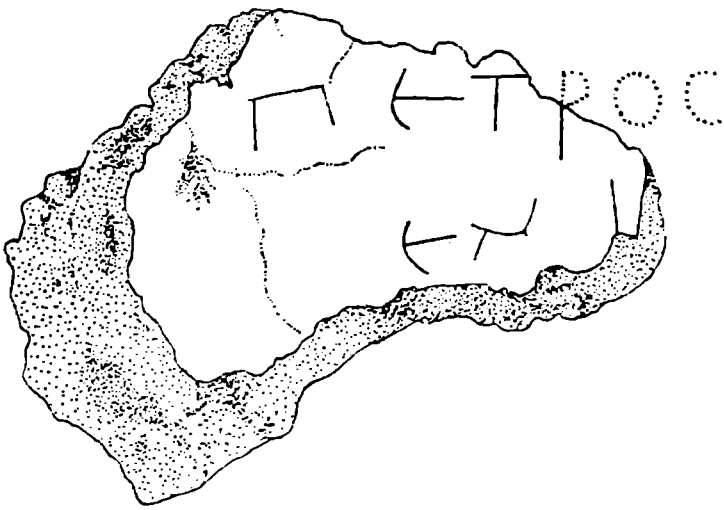

A PETRUS-GRAFFITO A MI KIEGÉSZÍTÉSÜNKKEL. VILÁGOSAN LÁTSZIK HOGY AZ EN I BETŰK UTÁN FOLYTATÁS ÁLLHATOTT

56. ÁBRA
KIRSCHBAUM ELLENÉRVE M. GUARDUCCI „ELHAJLÁS" HIPOTÉZISÉVEL SZEMBEN (ARCHIVUM HISTORIAE PONTIFICIA 3. 1965.)

megmaradt kettő. Belőlük a relikviákat csaknem hitelessé tenni, alaptalan állítás.

Megcáfolta ezzel M. Guarducci állítását? Nem, de értelemszerűen visszaszorította a *meggondolások* mértékére, amelyek figyelemreméltó indokokra épülnek, nem pedig megdönthetetlen bizonyítékokra; olyan meggondolásokra egyébként, amelyeket már M. Guarducci előtt alkalmazott néhány kutató, anélkül, hogy ismerte volna a márványrekesz teljes tartalmát. Elsőként A. Ferrua, aki a Petroszeni-graffitót megmentette és már 1952-ben nyilvánosságra hozta, hasonlóképpen J. Carcopino, P. Testini, és ugyanígy E. Kirschbaum is ebben a könyvben; akkoriban azonban ezeket a meggondolásokat hipotézisnek nevezték.

A többi kutató és bíráló ellenvetésére itt nem szükséges már kitérnünk. Valamennyi érvüknek szükségszerűen ugyanaz a gyengéje: sem M. Guarducci értelmezését nem tudják kizárni sem a saját véleményüket nem tudják meggyőzően bizonyítani. Mindegyik csak arról beszél, hogy hogyan lehetne más magyarázatot is adni. Mindezzel – mint már E. Kirschbaum által is – meggyengül M. Guarducci értelmezésének a biztossága, anélkül mégis, hogy a lehetetlensége bebizonyosodna. M. Guarducci valamennyi kritikusának ellenvetéseire azonnal visszavágott, anélkül mégis, hogy lényegében új szempontokat tudott volna bevetni. Így hát a vita mind ez ideig eldöntetlen, és bizonyára az marad a jövőben is, ha nem akarunk – a régi mondás értelmében: „bonum ex integra causa, malum ex quocumque defectu", és a hagiográfia atyamesterének, H. Delehaye-nak a követelményei szerint, hogy a nem minden kétségen felül álló ereklyét hamisnak tekintsük – a bemutatott csontok valótlanságánál megállni, amíg a legcsekélyebb kétely is felmerül a valódiságukra vonatkozóan.

Az egyedüli pedig, ami kétségtelenül fennáll, az a kétely lehet, amely a dolgok jelenlegi állásában továbbra is M. Guarducci érveléseihez kapcsolódik.

Csontleletek és ereklye-tisztelet

E. Kirschbaum már évekkel ezelőtt írta ebben a könyvben: „Bizonnyal nagy felelősség bármiféle csontokat is Szent Péteréinek tulajdonítani. Ám nem csekélyebb felelősséget jelentene, ha az Apostolfejedelem igazi földi maradványait figyelemre sem méltatnánk, ha valóban jelen vannak". Ez azt jelenti, hogy a csontmaradványok,

amelyeket Szent Péter csontjaiként igazoltak, nem maradhatnak tovább egy faládikóban és egy szerkamrában; megilleti őket az a nagyrabecsülés és tisztelet, amellyel az Egyház adózik a szentek és vértanúk csontjainak. Mi történjék azonban akkor, ha az ereklyék hitelessége lehetséges ugyan, de nem tudjuk kétséget kizáróan igazolni?

E. Kirschbaumnak az a józan megállapítása, hogy a dolgok állásában a régészek bizonyára sohasem merészelhetnek végleges szót kimondani Péter csontjairól, még a legújabb felfedezések előtt hangzott el, de most is érvényes. M. Guarducci ugyan meg van győződve arról, hogy igazolta a csontok valódiságát, bizakodását azonban csak kevés tudós osztja. E. R. Smothers úgy véli, hogy a csontokat szűkebb értelemben nem tisztelhették ugyan Szent Péter ereklyéiként, de tágabb értelemben igen; jogos tehát ezért, hogy megint abban a pápai oltárban nyugodjanak, amelyben már évszázadokig feküdhettek. J. Fink nagyszerűnek találja, hogy a régészeti kutatás nem tudott előbbre segíteni, és mindazoknak, akik számára a kérdés vallási jelentőségű, a II. évszázad keresztényeihez hasonlóan jámbor hitükre kell hagyatkozniuk. A jámbor hit mégsem pótolhatja a történelmi ismeretet, egyáltalán nem is a történeti valóságra irányul, hanem az azelőtt valódinak tekintett ereklyék üdvös hatására. Az a javaslat pedig, hogy valamely ereklye tágabb értelemben tiszteletre méltó, bár az eredetét nem lehet hiánytalanul igazolni az eredeti sírig visszamenően, ugyanazt a zavart árulja el, amely a homályos eredetű ereklyék roppant tömegének a tiszteletére nehezedik.

Ezen a helyen nem kísérelhetjük meg már, hogy felsoroljuk a márvány borítású üregnek és tartalmának (csontletét, *retrosanctos*) M. Guarducci felfedezését megelőzően és követően javasolt minden egyéb értelmezését. Elegendő annak megállapítása, hogy ezeket sem lehet egyértelműen igazolni, és többé-kevésbé jól megalapozott vélekedésekre vagyunk utalva. Az elhangzottak alapján szükségszerű marad, hogy a régészettől most sem és bizonyára a jövőben sem lehet várni a végső világosságot.

Azoknak kell immár cselekedniök, akik a vatikáni Szent Péteremlékhelyekért a felelősséget viselik. Az ásatás első szakaszának (1940–1949) befejezése után hivatalos vatikáni helyek és maga a pápa is csak óvatosan foglaltak állást Péter *csontjainak* kérdésével kapcsolatban. Időközben aztán M. Guarducci kutatásai és következtetései után mégis olyan kihívó „tényállások" jöttek létre, hogy az okos hallgatás és várakozás már nem mutatkozott helyénvalónak, és szükségessé vált a hivatalos állásfoglalás. Msgr. Kaas talán nem járt el nagyon jogtalanul – véli J. Schmitz van Vorst —, amikor

kimutathatóan két esetben is olyan csontokat távolíttatott el, amelyeket az ásatások alkalmával régészetileg „forró" helyeken találtak. A régészeti kutatások ilyképpen nagyon megkárosodtak,, és szükségtelenül kerültek félhomályba; a prelátus különös magatartása azonban esetleg „megmagyarázható az ereklye-leletekkel szemben tanúsított általános kételkedésével, továbbá azzal a gondoskodással is, amelyet ebben a különleges esetben egyáltalán tehetett".

Bármilyen indítékok késztették is msgr. Kaast, a graffitó-falból elvitt csontokat felfedezték, a vizsgálatokkal hivatalosan megbízott professzornő férelérthetetlenül értelmezte őket, és azt az értelmezését közvetlenül utána megerősítette az „Osservatore Romano"-ban megjelent állásfoglalásában. Miután a faládikóból való csontok így központba kerültek, a következmények nem maradhattak el. Egyre már E. Kirschbaum utalt nyomatékosan: ha V. Correnti a graffitó-falban levő márványládából származó csontok között koponyacsontok maradványait találta, és hiteles Péter-relikviáknak kell tekinteni őket, akkor hamisnak kell lennie egy másik, hasonlóképpen jól tanúsított hagyománynak, amely szerint az apostolfejedelmek fejét a Lateráni-templom cibóriumában őrzik. Itt bizonyára csak a vagy-vagynak van helye. A Vatikánban folytatott legújabb kutatások révén mindenesetre előállott „egy új helyzet, s ezt meg kell magyarázni a történeti igazság és az egyházi ereklye-kultusz méltósága érdekében".

40. kép

Időközben VI. Pál pápa az 1968. június 26-án tartott általános kihallgatáson így nyilatkozott: „Szent Péter ereklyéit egy bizonyos módon azonosították, s ezt Mi meggyőzőnek tekinhetjük". A következő nap estéjén azután a csontokat – a nyilvánosság kizárásával, és a pápa távollétében – anatómiailag elrendezték, a felirattal ellátva és tizenkilenc ládácskába zárva elhelyezték a graffitó-fal márványrekeszében. Így tehát ismét azon a helyen találhatók, ahol évszázadokon át nyugodtak. Maga az üreg nincs befalazva, mint azelőtt, hanem egy üveglappal zárták le. A bronzrácsok bepillantást engednek a tropaion-emlékműre, de nem teszik lehetővé a graffitófal, az üreg és a benne rejlő csontok közvetlen megtekintését.

24/a és b. kép

Ez a megoldás elfogadhatónak látszik, még akkor is, ha a csontok azonossága bizonytalan marad. Nem egy elkülönített ereklyetartóban megtekintésre kitett néhány relikviára irányítják a figyelmet, hanem meghagyja őket a régi Péter-emlékmű nagyobb összefüggésében, anélkül, hogy megtagadná tőlük azt a tiszteletet, amelyet már Konstantin építőmesterei is tanúsítottak irántuk, amikor a graffitó falba rejtették őket. Közvetlen kapcsolatban maradnak régi emlékhelyekkel, anélkül mégis, hogy a Péter-tisztelet *középpontjává* lenné-

nek, hiszen ez a tisztelet nem szorul és nem is szorult sohasem „valódi csontokra".

A csontok megmutatásánál fontosabbnak mutatkozhatott a zarándokok és imádkozók érdekében, hogy a helyet hozzáférhetővé tegyék ott, ahol a tropaion győzelmi jele ébren tartja az emlékezést az Apostolfejedelem tanúságára, és a II. évszázadig igazolható Péter-tisztelettel fenntartja a kapcsolatot.

SZENT PÉTER SÍRJÁNAK IDŐRENDI TÁBLÁJA A RÉGI BAZILIKA LEBONTÁSÁIG

64–67 között	Szent Péter sírja.
69–79 körül	Sírmaradvány lámpákkal. A ϑ sír.
	Utána az ι sír.
115–123 körül	A γ sír.
125–135 körül	Az O mauzóleum.
	Utána az S mauzóleum.
	Első feltöltés és az m^1 védőfalacska.
	Utána az R–R' mauzóleum.
	Második feltöltés és az η sír.
150 körül	L. Paccius Eutychus graffitója.
160 körül	A Q és P sírudvar a Vörös Fallal, a clivussal és a tropaionnal.
	A második század végén, a harmadik kezdetén: a „Petr(osz)" graffitó.
258	Az apostol fejének átvitele a Via Appiára.
3. század	A Vörös Fal megbontása és a g támaszfal emelése. A tropaion első restraurálása: az északi oszlopocska megsértése, a tufa-lap megrövidítése, fehérmárvány-borítás. A ζ, $\varkappa$ és λ sírok.
	Utána a tropaion kiegészítő restaurálása: a déli S falacska emelése, bevonása szürke márvánnyal, mozaikpadló.
A 3. század vége	és a 4. század kezdete: graffitók a g falon.
	A β sír.
330 körül	Konstantin munkálatainak megkezdése. A nekropolisz betemetése, a mauzóleumok befalazása, a dombterep elegyengetése. A márványláda beépítése a graffitó-falba és a fej visszaszállítása a Via Appiáról.
	A tropaion körülfalazása.
	Az α – ε – δ – μ sírok.

354 után	A Szent Péter-templom befejezése és június 29. nyilvános ünnepének áthelyezése a Szent Péterbe.
594 és 604 között	Nagy Szent Gergely átépítteti a confessiót. A főoltár építése ereklyékkel és a körkriptával.
A 7. században	Oltár (Nagy Szent Gergely?) építése a kriptában Szent Péter feje számára.
731 – 741	A konstantini hat márványoszlop kiegészítése további hat oszloppal.
846	A szaracénok kifosztják a Szent Péter confessióját. Előtte vagy utána: a fej átvitele a Lateránba.
1123	II. Calixtus felszenteli az új főoltárt.
1503	Bramante megkezdi a Szent Péter bazilika nyugati részének bontási munkálatait.

ISBN 963 360 441 9

A KIADÁSÉRT FELEL: DR. ÁKOS GÉZA IGAZGATÓ
MŰSZAKI SZERKESZTŐ: FONYÓDI OTTÓ

SZENT ISTVÁN TÁRSULAT
1053 BUDAPEST, KOSSUTH LAJOS U. 1.

87/2783 FRANKLIN NYOMDA, BUDAPEST
FELELŐS VEZETŐ: MÁTYÁS MIKLÓS IGAZGATÓ

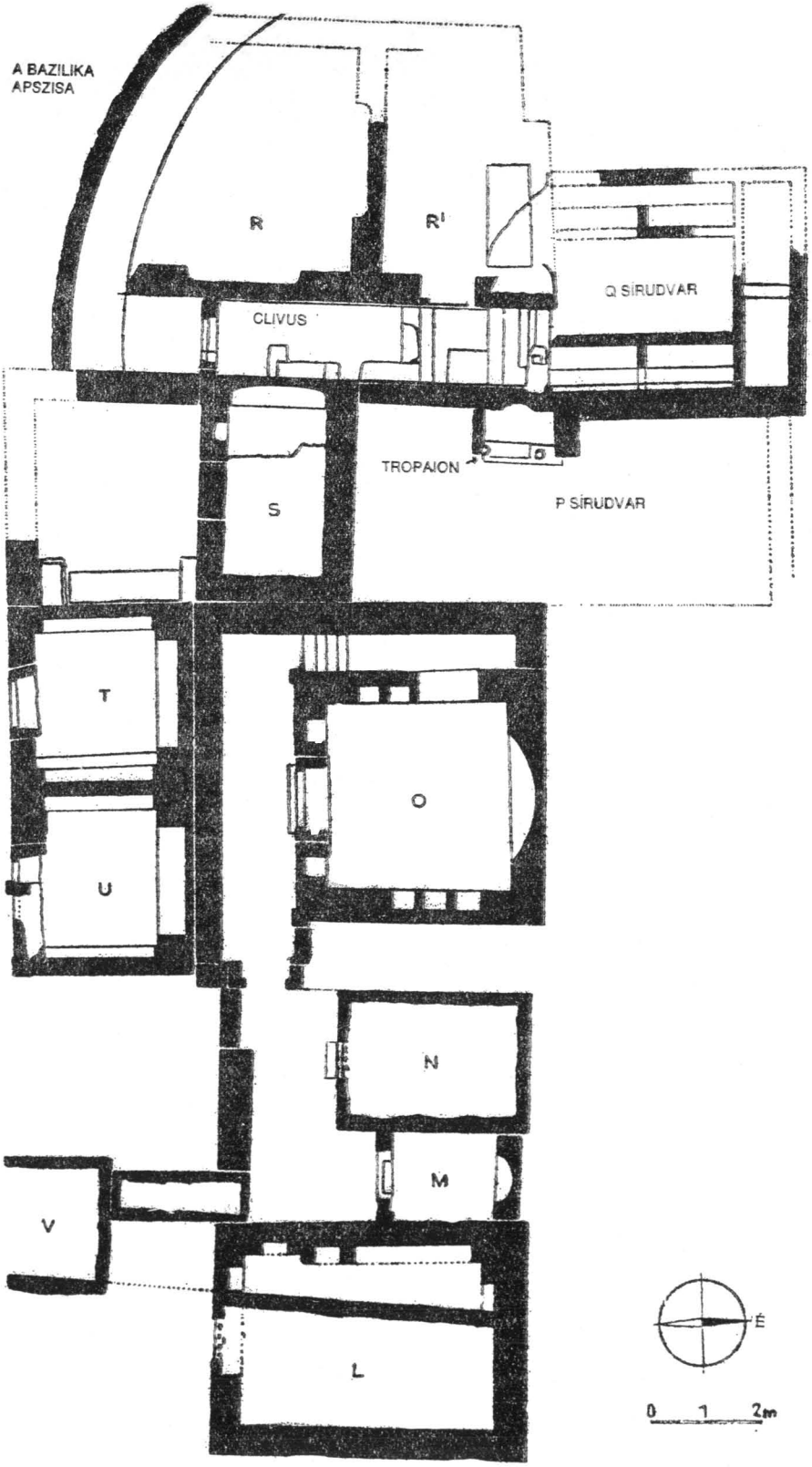
A BAZILIKA
APSZISA
R
R'
Q SÍRUDVAR
CLIVUS
TROPAION
P SÍRUDVAR
S
T
O
U
N
M
V
L
É
0 1 2m

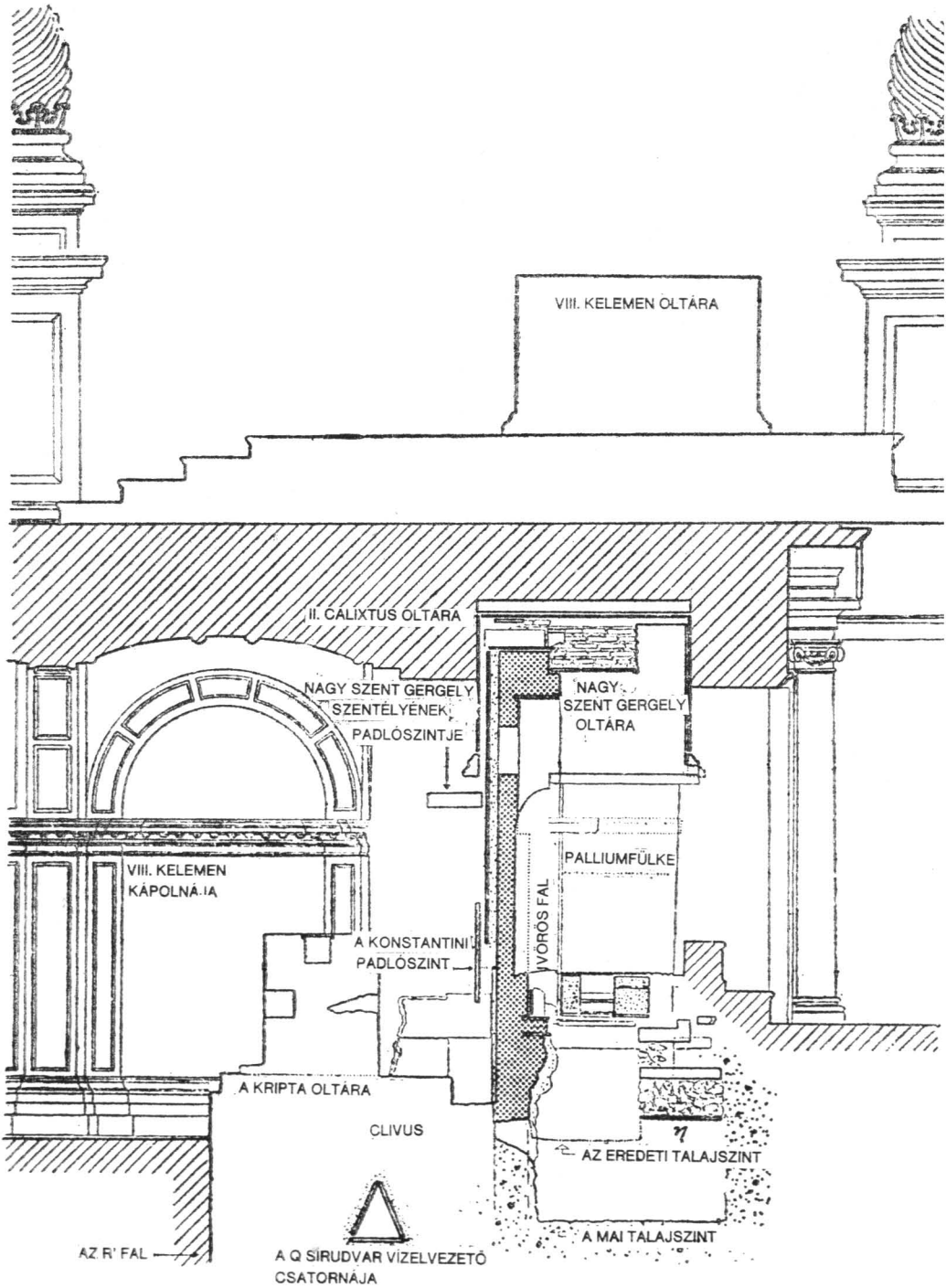
VIII. KELEMEN OLTÁRA
II. CALIXTUS OLTÁRA
NAGY SZENT GERGELY SZENTÉLYÉNEK PADLÓSZINTJE
NAGY SZENT GERGELY OLTÁRA
PALLIUMFÜLKE
VIII. KELEMEN KÁPOLNÁJA
VÖRÖS FAL
A KONSTANTINI PADLÓSZINT
A KRIPTA OLTÁRA
CLIVUS
AZ EREDETI TALAJSZINT
A MAI TALAJSZINT
AZ R' FAL
A Q SÍRUDVAR VÍZELVEZETŐ CSATORNÁJA